अखिलभारतीय–प्राच्यविद्यासम्मेलनम्
शतवर्षमहोत्सवग्रन्थमाला–९

महामहोपाध्याय–अनन्तकृष्णशास्त्रिणा उपस्कृतः

मीमांसाशास्त्रसारः

(पुनर्मुद्रणम्)

प्रधानसंपादकः
आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी
कुलगुरु

संपादकः
आचार्यः मधुसूदनः पेन्ना
संचालकः संशोधन–प्रकाशनविभागः

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

कविकुलगुरु–कालिदास–संस्कृत–विश्वविद्यालयः
रामटेकम्, जि. नागपुरम् (महाराष्ट्रम्)
तथा
न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन, नव देहली

2020

अखिलभारतीय–प्राच्यविद्यासम्मेलनम्
शतवर्षमहोत्सवग्रन्थमाला – 09

महामहोपाध्याय–अनन्तकृष्णशास्त्रिणा उपस्कृतः

मीमांसाशास्त्रसारः

(पुनर्मुद्रणम्)

प्रधानसंपादकः
आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी
कुलगुरु

संपादकः
आचार्यः मधुसूदनः पेन्ना
संचालकः संशोधन–प्रकाशनविभागः

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

कविकुलगुरु–कालिदास–संस्कृत–विश्वविद्यालयः

रामटेकम्, जि. नागपुरम् (महाराष्ट्रम्)

2020

शीर्षकम् — मीमांसाशास्त्रसारः

लेखकः — महामहोपाध्याय—अनन्तकृष्णशास्त्री

प्रधानसंपादकः — आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी
कुलगुरु, क.का.सं.वि., रामटेकम्

संपादकः — आचार्यः मधुसूदनः पेन्ना
संचालकः संशोधन—प्रकाशनविभागः
क.का.सं.वि., रामटेकम्

अखिलभारतीय—प्राच्यविद्यासम्मेलनम् — प्रो. गौतमः पटेल, अध्यक्षः
प्रो. सरोजा भाटे, सचिवा
प्रो. गणेशः थिटे, उपाध्यक्षः

संपादकमण्डलम् — डॉ. दिनकर मराठे, क.का.सं.वि., रामटेक
डॉ. वीणा गानु, नागपुर.

प्रकाशनवर्षम् — **2020**

आवृत्तिः — प्रथमा

मूल्यम् — **380-00**

आय.एस.बी.एन. — 978-8183-153-751

मुखपृष्ठम् — श्री. उमेश पाटील, क.का.सं.वि., रामटेकम्

मुद्रकः — एस.के.प्रिन्टर्स, दिल्ली

प्रकाशकः — कुलसचिवः,
कविकुलगुरु—कालिदास—संस्कृत—विश्वविद्यालयः,
प्रशासकीयभवनम्, मौदामार्गस्य, रामटेकम्.
तथा
न्यु भारतीय बुक कार्पोरेशन, नवी दिल्ली

PREFACE

It is indeed a matter of great pleasure and pride for Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek to have this rarest opportunity of hosting the 50th session of All India Oriental Conference at Nagpur. This AIOC-50th session at Nagpur will be forever remembered by all as the year 2019 also happens to be the year of Centenary Celebration of AIOC. The premier objective with which the great scholars of yester years had contemplated and established this national academic event called All India Oriental Conference has been achieved through these years with scores of young scholars contributing significantly to the treasure house of knowledge through their valuable research work.

The research of yore and of the present should be properly recorded so as to make it easily available to all lovers of knowledge and wisdom in the years to come. With this objective, we have contemplated to commemorate the 100th year of this grand event of 50th session of AIOC by way of publishing 100 monographs on different subjects in four languages viz., Sanskrit, Hindi, Marathi and English. It is no doubt a herculean task but still worth of it, for the reason that these 100 monographs will inspire many young scholars to take upon a fresh study and research of the oriental subjects with more vigour and zeal.

The AIOC Centenary Publication Series includes wide variety of subjects like Literature, Language, Veda, Indian Philosophy, Sanskrit Grammar, Law, Children Literature, Yoga, Astronomy and Astrology, Ayurveda, Pali, Prakrit, Jain, Buddhism, Education, Library Science, Poetics, Aesthetics, and Indology. It also includes reprint of some rare texts of academic importance which have gone out of print are not easily available. We wish to mark this centenary celebrations with this series that connects the glory of the past and aspirations of future. I place on record my sincere gratitude to all the authors of these monographs who have kindly contributed to the richness of this

series.

I am confident that the books published in these series will definitely inspire the lovers of Oriental Learning in general and of Sanskrit Language and Literature in particular.

On this occasion, we have published a memorable book of all the speeches of Section-Presidents of all previous sessions of AIOC. It is indeed a very capacious addition to any collection. I with all respect thank two eminent scholars of our times - Prof. Gautam Patel, President and Prof. Saroja Bhate, General Secretary, the torch bearers of AIOC who have not only encouraged us in this venture but also made all efforts to provide these valuable historical speeches for us. I thank all executive members of AIOC and my colleagues of the varsity for making this event a grand success. My words fall short in describing the painstaking efforts and scholarly commitment of my esteemed colleague Prof. Madhusudan Penna, local secretary of this session in bringing out this series.

I also take this opportunity to profusely thank Shri. Subhash Jain and Shri Dipak Jain, the proprietors of New Bharatiya Book Corporation, New Delhi for their enthusiastic approach and timely work with all precision and grace.

Let us all sanctify ourselves in the eternal flow of wisdom by reading these books and recommending these to others also!

सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्

Ramtek
10th January 2020

Prof. Srinivasa Varakhedi
Vice Chancellor, KKSU

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University
All India Oriental Conference

100th Year 50th Session
10th-12th January, 2020

Chief Patron
Hon'ble Nitin Gadkari
Minister of Road, Transport & Highways of India

Patron
Prof. Srinivasa Varakhedi
Vice Chancellor, KKSU, Ramtek

AIOC President
Prof. Gautam Patel
Chairman, Sanskrit Seva Samiti, Ahmedabad.

AIOC General Secretary
Prof. Saroja Bhate
Professor of Sanskrit (Retd.), Pune University, Pune

AIOC Local Secretary
Prof. Penna Madhusudan
Dean, KKSU, Ramtek

Additional Local Secretary
Dr. Harekrishna Agasti
Dr. Kalapini Agasti
Dr. Dinakar Marathe
Dr. Parag Joshi

Organising Committee
Prof. C.G. Vijayakumar, Registrar (I/c) & Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Nanda Puri, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Krishnakumar Pandey, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Laita Chandratre, Dean, KKSU, Ramtek
Dr. Ramachandra Joshi, Finance Officer, KKSU, Ramtek
Dr. Umesh Shivahare, Controller of Examination, KKSU, Ramtek
Dr. Dipak Kapade, Librarian, KKSU, Ramtek
Dr. Renuka Bokare, PRO, KKSU, Ramtek

Shri. Rajivranjan Mishra, Technical Head, KKSU, Ramtek
Shri. Pravin Kalambe, Security Officer, KKSU, Ramtek

Reception Committee

Prof. Srinivasa Varakhedi, Chairperson Reception Committee & VC, KKSU
Parampujya Govindagiri Swamiji, Rishikesh
Prof. P.T. Chande, Former VC, KKSU
Prof. Uma Vaidya, Former VC, KKSU
Prof. Vijendra Kumar, VC, National Law University, Nagpur
Prof. Rajnish Shukla, VC, National Hindi University, Wardha
Prof. Vinayak Kane, VC, RTM Nagpur University, Nagpur
Shri. Krupal Tumane, Member of Parliament
Shri. Girishji Vyas, Member of Legislative Council
Shri. Chandrashekhar Bawankule, Guardian Minister, Nagpur
Prof. Vishram Jamdar, Director, VNIT, Nagpur
Dr. Bhushankumar Upadhyay, Commissioner of Police, Nagpur
Shri. Vijay Phanshikar, Editor, The Hitavada, Nagpur
Shri. Rajkumar Tirpude, Tirpude Group of Insitutions, Nagpur
Shri. Mohabbat Singh, Tuli International, Nagpur.
Shri. Chandragupta Varnekar, Principal Retd., Nagpur
Shri. Suresh Sharma, Baidyanath, Nagpur
Shri. Prabhakar Rao Mundle, Dharampeth Educational Institutions, Nagpur

Executive Committee

Prof. G. U. Thite,
Vice President

Dr. Brijeshkumar Shukla,
Treasurer

Members

Dr. Rajni Satish Chandra Jha
Prof. Shukla Ramakant
Dr. Behera Ranjit
Dr. Meena Shukla
Dr. Nirmala Kulkarni
Dr. Roy Gauri Nath
Dr. Tripathi Uma Rani
Dr. Pushpa Jha
Dr. Basu Ratna
Dr. Mithilesh Kumar
Prof. Singh Prasoon Dutta
Shri. Mishra Arun Ranjan
Dr. Mishra Baidyanath
Dr. Tripathi Rajendra Rasraj
Shri. Harshdev Madhav
Dr. Kamdev Jha
Dr. Parinita Deshpande
Dr. Jha Udayanath (Ashok)

मीमांसाशास्त्रसारः

(निवीतान्तमीमांसासिद्धान्ततत्त्वार्थप्रकाशः ।)

स चायं
कलकत्ताविश्वविद्यालयाध्यापकेन
महामहोपाध्यायेन वेदान्त विशारदेन
नूरणिग्रामाभिजन-विद्वद्वरसुब्रह्मण्यात्मजेन

अनन्तकृष्णशास्त्रिणा

पणशीकरविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मसूनु-
वासुदेवशास्त्रिसाहाय्येन
टिप्पणादिभिरुपस्कृतः ।

अथ प्रथमोऽध्यायः

मीमांसा नाम वेदार्थविचारः। स च वेदार्थनिर्णयार्थः। तस्य च प्रयोजनं यथावदेव साङ्गप्रधानस्य धर्मस्यानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिप्राप्तिरेव। कर्मानुष्ठानार्थमपेक्षितं वेदार्थज्ञानं न मीमांसाशास्त्रं विना व्याकरणेन निरुक्तादिना वा भवति। यद्यप्यधीतपदन्यायादितत्त्वस्य वेदवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव कश्चिदर्थः प्रतिभाति तथापि स किं बाधितोऽबाधितः ? किं स एव तत्र विवक्षित उतान्यः ? इत्यादिसंशयनिरासो मीमांसाशास्त्रेणैव भवति॥

तथाहि – "अक्ताः शर्करा उपदधाति" इत्येकं वैदिकं वाक्यं विद्यते। अत्र शर्करापदस्य लोष्टखण्डका अर्थः। अक्ता इत्यनेन तेषामञ्जनं कर्तव्यं कृताञ्जनानां चोपधानं कर्तव्यमिति च गम्यते। उपधानं नाम राशिरूपेण घटनाविशेषः। तत्र चाऽञ्जनं द्रवद्रव्येणैव भवति, न वालुकादिभिरिति सर्वविदितमिदम्। तत्रैवं संदेहो भवति केन द्रवद्रव्येणाञ्जनं कर्तव्यमिति। अनेकानि

द्रवद्रव्याणि तैलं जलं घृतादिकं च विद्यन्ते। अयं च संदेहो न व्याकरणाध्ययनमात्रेण निरासमर्हति, मीमांसाशास्त्राध्ययनेन तु सर्वथा नावसरमाप्नोति।

मीमांसाशास्त्रे हि प्रथमाध्यायस्यान्ते "संदिग्धे तु वाक्यशेषात्" इति सूत्रे - "अक्ताः शर्करा उपदधाति" इत्यत्र तद्वाक्यानन्तरश्रुतेन "तेजो वै घृतम्" इति वाक्यशेषेण घृतस्य स्तुतिः क्रियते, स्तुतिर्हि तस्यैवापेक्षिता यस्यानुष्ठानार्थमपेक्षा। तथा च घृतस्य स्तुत्याऽवगम्यते घृतेन किमपि कर्तव्यमिति पूर्वमवगतमिति, पूर्वं त्वञ्जनं कर्तव्यमिति बोधितं केनेति साधनं किमपि द्रवद्रव्यमपेक्षते। एवं च नष्टा श्वदग्धरथन्यायेनोभयोरपि परस्परसंबन्धात् घृतेनैवाऽञ्जनं न तैलादिनेति निर्णयः सिद्धो भवतीति निरूपितम्। तथाच मीमांसाशास्त्राध्ययनमिदमत्यन्तमपेक्षितम्। मीमांसाशास्त्रं चेदं गुरुकुले स्थित्वैवाध्येयं वेदाध्ययनवत् न तु गुरुकुलात्समावृत्य विवाहादिकमपि कृत्वा विना गुरुसहायं स्वयमपि वा। मीमांसा अवश्यं कर्तव्येति हि "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति वाक्येनावगम्यते वेदाध्ययनमप्यवश्यं कर्तव्यमिति तदेव वाक्यं गमयति। तथाच एकविधिमूलकत्वाद्वेदाध्ययनवेदार्थविचारयोः उभयमपि गुरुकुले स्थित्वैव संपादनीयम्।

कथं "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति वाक्यं मीमांसाशास्त्रमपि विदधाति? न हि मीमांसापरपर्यायविचारबोधकं किमपि पदमत्र वर्तते। तत्र हि स्वाध्यायपदस्य वेदवाक्यमर्थः। अध्येतव्य इ-

त्यस्याध्ययनकर्तव्यताऽर्थः। तथा च विचारकर्तव्यताबोधकपदाभावात्कथमिदमुपपद्यते विचारोऽपि "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिमूलक इति चेत्?

अत्रेदं समाधानम् – अध्येतव्य इत्यस्य हि द्वेधा विवरणं भवति अध्ययनं कुर्यादिति, अध्ययनेन कुर्यादिति च। यथा पचतीत्यस्य पाकं करोति, पाकेन करोतीति च तद्वत्। यत्र हि देवदत्तः पचतीति द्वितीयान्तपदं विना पचतीत्यस्य प्रयोगस्तत्र पाकं करोतीति विवरणम्। यत्र तु पचत्योदनमिति प्रयोगस्तत्र पाकेनौदनं करोतीति च। न हि पाकं करोत्योदनमिति विवरणं सङ्गतं भवति। एककर्मा हि कृ धातुर्न द्विकर्मकः। तत्र च यदि प्रथमतः प्रमाणान्तरेण फलं पाकस्यावगतं तर्ह्येव पचतीति केवलप्रयोगः। अन्यथा न सः तथा च अध्येतव्य इति विधिवाक्यस्थले यद्यध्ययनस्य फलं किमपि प्रमाणान्तरप्रसिद्धं स्यात् तर्ह्याध्ययनं कुर्यादित्येव विवरणं युक्तम्। यदि तु प्रमाणान्तरेण न सिद्धं तर्ह्यध्ययनेन फलं कुर्यादिति विवरणं युक्तम्।

तत्राध्येतव्य इति कर्मणि तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्मत्वाभिधानादध्ययनस्य स्वाध्यायः फलमिति प्रमाणान्तरानधिगतत्वादध्ययनेन स्वाध्यायं कुर्यादित्येव विवरणं श्रेयः। तत्र च केवलस्य स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदस्य कर्मत्वं कीदृशमिति विचारणायां किमिपि तत् तत्र न भवति।

चतुर्विधं हि कर्मत्वम् – उत्पाद्यत्वं प्राप्यत्वं विकार्यत्वं संस्कार्यत्वं चेति। यथा घटं करोतीत्यत्र घटस्योत्पाद्यत्वम्। ग्रामं

वा गच्छतीत्यत्र तु ग्रामस्य गमनेन प्राप्यत्वं न तु जन्यत्वम्। तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य विकार्यत्वं न प्राप्यत्वं नाप्युत्पाद्यत्वम्। न हि पाकेन तण्डुलो ग्राम इव प्राप्यते घटवदुत्पाद्यते वा किं तु विक्लेदनरूपावस्थान्तरं प्राप्यते। अवस्थान्तरप्राप्तिरेव खलु विकारः। आदर्शं विमलीकरोतीत्यत्र त्वादर्शस्य संस्कार्यकर्मत्वमिति।

तत्राऽध्ययनेन वेदो न जन्यते; तस्य नित्यत्वात्। नापि विकार्यते; तत्रावस्थान्तरप्राप्तेरदर्शनात्। नापि संस्क्रियते, तदेव हि संस्कार्यकर्म भवति यस्योत्तरत्रकार्यान्तरेषूपयोगो भवति, तत्रायं विशेषः – लौकिकवाक्येन यस्य संस्कार्यकर्मत्वमवगम्यते तस्य वैदिके कार्यान्तरे विनियोगः। वैदिकवाक्येन यस्य संस्कार्यकर्मत्वमवगम्यते तस्य वैदिके कार्यान्तरे विनियोग इति। यथा "व्रीहीन्प्रोक्षति" इति वाक्ये संस्कार्यकर्मतयाऽवगतानां व्रीहीणां "व्रीहिभिर्यजेत" इति वाक्यान्तरेण यागे विनियोगो विद्यते। न चैवं स्वाध्यायेन किंचित्कुर्यादिति कस्मिंश्चन यागे स्वाध्यायस्य विनियोगः कृतो वर्तते। अतो न संस्कार्यकर्मत्वमपि संभवति। प्राप्यकर्मत्वं तु यद्यपि स्वाध्यायस्य संभवति। अध्ययनेन तस्य प्राप्यत्वात्। एवमपि न स्वाध्यायस्य केवलस्य प्राप्यत्वं विवक्षितं यतः "अनधीयानाव्रात्या भवन्ति" इति वाक्यान्तरेण केवलस्य स्वाध्यायस्य व्रात्यतापरिहारार्थं संपाद्यत्वं निरूपितमित्येतद्वाक्यवैयर्थ्यमापद्येत। न हि केवलः स्वाध्यायः प्रयोजनम्। तथा च केवलस्य वेदस्य "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति वाक्ये कर्म-

त्वेनान्वयासंभवादर्थज्ञानविशिष्टस्वाध्यायस्यैव प्राप्यकर्मत्वं विवक्षणीयम्। तथा च विशेषणीभूतार्थज्ञानार्थमध्ययनमुक्तवाक्ये विधीयत इति सिद्धम्।

यत्तु भामत्यां "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यत्राध्ययनेन स्वाध्यायस्य संस्कार एव फलमित्यपशूद्राधिकरणे व्यवस्थापितं तदपि तत्रैव संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य दृष्टद्वारेणैवोपयोगे संभवति हिरण्यधारणवन्न साक्षाददृष्टार्थत्वमित्यधीतेन स्वाध्यायेन कर्मब्रह्माबोधस्यैव व्यवस्थानादर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति सिद्धान्तस्य न विरुद्धम्। तत्र च "कुठारेण छिन्द्यात्" इति वाक्ये कुठारो द्वैधीभावाख्यफलसाधनमिति बोधिते सति एवं शङ्का जायते कथं कुठारेण द्वैधीभावं संपादयेदिति। तत्र च समाधानं लौकिकानामिदमेव यदुद्यम्य निपात्य च द्वैधीभावः संपादयेदिति। तत्र प्रतीयमानमुद्यमननिपातनादिकं यत्कुठारस्य फलं प्रति साधनस्य फलजननार्थमुपकारकं तदितिकर्तव्यताशब्देन व्यपदिश्यते। कर्तव्यतायाः प्रकारविशेष एव इति कर्तव्यता नाम। तथा चोद्यम्य निपात्येत्यस्यापि कुठारेण छिनत्तीत्यत्रान्वयान्तरमेव तद्वाक्यं निराकाङ्क्षं भवतीत्यनुभवसिद्धम्। एवमत्राप्यध्ययनेनार्थज्ञानं कुर्यादित्युक्ते या शङ्का जायते कथमध्यनेनार्थज्ञानं संपादनीयमिति तस्या इदमेव समाधानं यत् वेदार्थं विचार्य वेदाध्ययनेनार्थज्ञानं संपादनीयमिति।

तथा च "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति वाक्ये विचार्यैतिपदस्यापि योजनां विना न तद्वाक्यं निराकाङ्क्षं भवतीति "स्वाध्या-

योऽध्येतव्यः" इति विधौ विचारबोधकपदस्यापि विद्यमानत्वा-दध्ययनविचारयोरेकविधिमूलकत्वमुपपन्नमेव। एवं च गुरुकुल एव स्थित्वा विचारः कर्तव्य इति सिद्धम्। अमुमेवार्थं मनसि निधाय जैमिनिः "अथाऽतो धर्मजिज्ञासा" इति सूत्रयामास। **अथ**[1] वेदाध्ययनानन्तरम् अतः अध्ययनस्य अर्थज्ञानफलक-त्वेनाऽध्ययनवद्वेदार्थविचारस्यापि वैधत्वात् **धर्मजिज्ञासा** वेदा-र्थविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः।

अस्य सूत्रस्य जिज्ञासाधिकरणमिति नाम। अधिकरणल-क्षणं तु –

"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्।
सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः॥"

इति वचनसिद्धं विषयादिपञ्चकमेव।

तत्र सर्वेषामप्यधिकरणानां किमपि वेदवाक्यं (१) **विषयः**।

तद्वाक्यं कस्याऽर्थस्य बोधकमिति सन्देहः (२) **विशयः**।

तत्रैकतरनिरस्यकोटिः सयुक्तिका (३) **पूर्वपक्षः**।

पूर्वपक्षकोटिनिरासपूर्वकस्वीकरणीयकोटिनिर्देशः (४) **सि-द्धान्तः**।

यथा जिज्ञासाधिकरणे "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति वेदवा-क्यं **विषयः**।

[1]अत्रानन्तर्यार्थेनाथशब्देन वेदमधीत्य न स्नातव्यं त्वरितेन, किन्तु वेदार्थविचारानन्त-रमेव स्नातव्यमिति बोधनद्वाराऽधीतवेदस्य माणवकस्याध्ययनकालिकानां नियमविशेषाणा-मवर्जनमपि न दोषायेति गम्यत इति भाष्यवार्तिकादौ व्यक्तम्। एवं च वेदार्थविचारोऽयम् इदानींतररिसर्च (Research) शिक्षणतुल्य एवेति जानीमः।

तेन वाक्येन स्वर्गार्थमध्ययनं विधीयते उतार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते वा। यदि स्वर्गार्थं तर्हि न विचारो वैधः। यद्यर्थज्ञानार्थं तर्हि विचारं विनाऽर्थज्ञानासंभवात्स वैध इति सन्देहः।

स्वर्गार्थमेवाऽध्ययनं नार्थज्ञानार्थम् अर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति भारताध्ययनादौ क्लृप्तत्वाद्विधिवैयर्थ्यात् **इति पूर्वपक्षः।**

अर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति यद्यपि भारताध्ययनादौ क्लृप्तं, तथापि लिखितपाठभाषान्तराध्ययनादिभिरपि भारताद्यर्थज्ञानमिव वेदार्थज्ञानं मा भूदित्येतदर्थं वेदाध्ययनेनैवार्थज्ञानं युक्तं संपादयितुं न तु भाषान्तरदर्शनादिभिरित्येतदर्थं बोधयितुं "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिवाक्यमपेक्षितमेवेति दृष्टफले संभवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वान्न स्वर्गार्थमध्ययनम्। यथा हि वेदार्थज्ञानस्य क्रत्वनुष्ठानद्वारा स्वर्गादिफलोपयोगः नैवं भारतार्थज्ञानस्येति भाषान्तरादिभिर्भारतार्थज्ञानं न दोषाय भवतीति **सिद्धान्तः।**

सङ्गतिर्हि चतुर्विधा – शास्त्रसङ्गतिः, अध्यायसङ्गतिः, पादसङ्गतिः, अधिकरण सङ्गतिश्चेति।

"शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा" इति वचनात्॥

शास्त्रसङ्गतिर्नाम – शास्त्रसंबन्ध्येवार्थः प्रत्यधिकरणं विचारणीय इति।

इदं हि मीमांसाशास्त्रं धर्मशास्त्ररूपम्। अतः प्रत्यधिकरणं धर्मनिर्णयोपयोग्येश्चार्थो विचारणीयः मीमांसाशास्त्रं हीदं द्वाद-

शाध्यायरूपम्।

तत्र **प्रथमाध्याये** धर्मप्रमाणम्, **द्वितीये** धर्माणां परस्परभेदः, **तृतीये** किं कर्म कस्य कर्मणोऽङ्गमित्याद्यङ्गाङ्गिभावः, **चतुर्थे** किं स्वतन्त्रफलसाधनं किं वा कर्मसमृद्ध्यर्थमित्यादि क्रत्वर्थपुरुषार्थ-विचारः, **पञ्चमे** कस्य कर्मणोऽनन्तरं किमित्यादिधर्मगतक्रम-विशेषविचारः, **षष्ठे** कस्मिन्धर्मे कोऽधिकारी कोऽनधिकारीत्या-द्यधिकारविचारः, **सप्तमे** धर्मस्य प्रकृतिगतस्य विकृतावतिदेशः सामान्यतः, **अष्टमे** स एव विशेषतः, **नवमे** ऊहः, **दशमे** बाधः, **एकादशे** तन्त्रम्, **द्वादशे** प्रसङ्गः, इत्येवं सर्वेष्वध्यायेषु धर्मकथैव विद्यते। जिज्ञासाधिकरणेऽपि सा विद्यत एवेति शास्त्रसङ्गतिर-विकला।

एवं धर्मप्रमाणविचारस्याऽत्र प्रतिज्ञानात् **अध्यायसङ्गतिः। पादसङ्गतिमप्येवमेव।**

तथा च धर्मविचारो गुरुकुले स्थित्वा कर्तव्य इति युक्तमेव।

स च धर्मः क इति चेत् "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति सूत्राद्यश्चोदनालक्षणो वेदबोधितोऽर्थः प्रयोजनवान् स धर्म इति सिध्यति। तथा च वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म इति धर्मलक्षणं सिद्धं भवति।

वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म इति लक्षण-वाक्ये वेदशब्दस्य लेखादिघटितं वेदवाक्यमर्थः। तदुत्तरतृती-याविभक्तेर्ज्ञाप्यत्वमर्थः। तस्य च विधीयमानपदघटकविधाव-

न्वयः। तस्य च ज्ञानजन्यं फलरूपकृतिविषयत्वेऽन्वयः। तथा

च वेदबोधितविधिविभाव्यप्रयोजनोद्देश्यककृतिविषयो धर्म इति फलितम् ।

तत्र को नाम विधिः ? स कस्यार्थः ? काच कृतिः ? सा कस्यार्थः ? किं तस्यां प्रयोजनम् ? किं च तद्विषयः ? इति जिज्ञासायां "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्यमादाय तदुपपादयामः ।

"गामानय" इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं गवानयनार्थं किङ्करः प्रवर्तते । सा च प्रवृत्तिरेतद्वाक्याधीना । तत्र गोपदश्रवणम् अम्विभक्तिश्रवणम् आनीश्रवणं केवलाख्यातश्रवणं वा न निमित्तम् । नहि "गामानयति" इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं कोऽपि गवानयनार्थं प्रवर्तते, किंतु लिङः श्रवणमेव निमित्तम् । तथा च लिङर्थज्ञानमेव प्रवृत्तिं प्रति तत्र करणम् । लिङर्थश्च प्रवृत्त्यनुकूलप्रवर्तयितृपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । तथा च स एव विधिः । या च प्रवृत्तिस्तेन भवति सैव कृतिः । एवं च लिङ्श्रवणानन्तरं प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रतीयते ।

तत्र प्रवृत्तिः व्यापारः इत्यर्थद्वयं यत्प्रतीयते तत्र कारणं न लिङ एवार्थद्वयेऽपि सङ्केताङ्गीकारः । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधात् । अतो लिङ एव सामान्यधर्मपुरस्कारेण विशेषधर्मपुरस्कारेण चार्थभेदस्तत्राङ्गीक्रियते । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायः शक्यतावच्छेदकभेदे शक्तिभेदमप्यावश्यकं गमयति अतो न दोषः ।

यद्यपि वेदे अपौरुषेये पुरुषाभिप्रायविशेषरूपा प्रेरणा लिङ-

र्थो न भवितुमर्हति तथापि शब्दगत एव व्यापारविशेषो वेदे लिङर्थ इति कल्पनान्न दोषः। अस्यैव लिङर्थस्य शब्दनिष्ठत्वात् शाब्दी भावनेति नामान्तरमपि। इयं तु प्रसिद्धिर्वैदिकानामेव।

भावना नाम फलानुकूलव्यापारः। इदं भावनात्वं फलानुकूलेषु सर्वत्राविशिष्टं तथा च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इव स्वर्गादिफलार्थायां प्रवृत्तावपि भावनेति व्यवहारः इयान्विशेषः – सा शाब्दी भावना, प्रवृत्तिः आर्थी भावनेति।

अर्थः प्रयोजनम्, तत्संबन्धिनी आर्थी भावनेत्यर्थः। यत्सुखरूपं तदेव मुख्यप्रयोजनं न तत्साधनानि। तथा च शाब्दीभावनाया अपि प्रवृत्तिरूपप्रयोजनसत्त्वेऽपि स्वर्गफलायाः प्रवृत्तेरेवार्थभावनाशब्देन व्यवहारः।

तथा च अर्थभावना कृतिः प्रवृत्तिः इत्यादीनि पर्यायपदानि। यत्तु न्यायप्राकाशे भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेषो भावनेत्युक्तं तस्यप्ययमेवाशयः। तत्र भवितुरित्यस्य फलस्येति भावकपदस्य तत्करणधात्वर्थाद्याश्रयेति चार्थात्।

तत्र शाब्दबोधे प्रथमान्तमेव मुख्यविशेष्यमिति नैयायिकाः। तेषां मते "देवदत्तः पचति" इत्यस्य पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इति "देवदत्तस्तण्डुलं पचति" इत्यत्र तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इति च बोधः।

धात्वर्थमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोध इति वैयाकरणाः। तेषां मते "देवदत्तः पचति" इत्यत्र "देवदत्तनिष्ठः पाक" इति "देवदत्तस्तण्डुलं पचति" इत्यत्र देवदत्तनिष्ठस्तण्डुलकर्मकः पाक

इति च बोधः ।

तत्र प्रथममते कारकाणां क्रियया साकमेवाऽन्वयनियमात्प्रथमार्थस्याप्यनिहितकारकस्य क्रियायामन्वयस्यैव युक्तत्वात्तादृशनियमोल्लङ्घनं द्वितीयमते सर्वत्र प्रत्ययार्थः प्रधानमिति यो नियमस्तस्य धात्वनन्तरप्रत्ययार्थे परित्यागात्तादृशनियमोल्लङ्घनं न दोष इति मीमांसका आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकं शाब्दबोधं मन्यन्ते ।

तथा च "पचती"त्यस्य पाकं करोतीति "पचत्योदनम्" इत्यस्य पाकेनौदनं करोतीति विवरणमप्युपपद्यते । अत एव धात्वर्थस्य कर्मत्वेन करणत्वेन वा आख्यातार्थकृतावन्वयो युक्त इति "देवदत्तः पचति" इत्यस्य पाककरणिका देवदत्तकृतिरिति "पचति ओदनम्" इत्यस्य पाककरणिका ओदनभाव्यका देवदत्तकृतिरिति च बोधः ।

तत्र च धात्वर्थस्य कृतिं प्रति करणत्वं न साक्षात्साधनत्वरूपम्, किंतु कृतौ भाव्यत्वेनान्वितस्वर्गादिसाधनत्वरूपम्, दृष्टं हि लोके तत्फलसाधने तदसाधनेऽपि साधनशब्दप्रयोगः, यथा - "कुठारेण छिनत्ति" इत्यादौ छेदनं प्रति कुठारः करणमिति। छेदनशब्दस्य हि द्वैधीभावानुकूलव्यापारोऽर्थः। न हि कुठारो व्यापारं प्रतिकरणं किंतु तत्फलद्वैधीभावं प्रति। तत्रोद्यमननिपातनानामिवेतिकर्तव्यतात्वेनाऽत्राऽङ्गयागादीनामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयः । तथा च "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्यस्य ज्योतिष्टोमाभिन्नया-

गकरणिका स्वर्गभाव्यका दीक्षणीयाद्यङ्गयागेतिकर्तव्यताका कृतिस्तदनुकूलव्यापार इति केषांचन बोधप्रकारः ।

नवीनास्तु शाब्दभावनाया अप्यर्थभावनायामेवान्वयाच्छाब्दभावनाभाव्याऽर्थभावना ज्योतिष्टोमादिकरणिकेति वदन्ति ।

तत्र विधिविषयीभूतप्रयोजनोद्देश्यकभावनारूपकृतिविषयत्वं तत्करणत्वरूपमेव पर्यवस्यतीति ज्योतिष्टोमेनेतिवाक्येऽर्थभावनायां यागस्य करणत्वेनान्वयाद्यागो धर्म इति लक्षणसमन्वयः ।

क्षुधानिरासादिप्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानानां भोजनादीनां तु न धर्मत्वं वेदविहितत्त्वाभावात् । वेदबोधितविधिविषयार्थीभावनाभाव्यस्वर्गादिधर्मत्त्ववारणार्थं तु प्रयोजनमुद्दिश्येति पदम् । वेदेनाभिचाराख्यशत्रुवधरूपप्रयोजनमुद्दिश्य विहितोऽपि श्येनयागो न धर्मः, तस्यार्थत्वाभावात् । अर्थपदेन ह्यनर्थभिन्नं विवक्षितम्, श्येनयागस्तु आभिचारफलकोऽप्यभिचारस्य हिंसारूपत्वात्स्वफलद्वाराऽनर्थसाधनमनर्थरूप एव । तदुक्तम् - "फलतोऽपि च यत्कर्म नाऽनर्थेनानुवध्यते । केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥" इति ।

यद्यपि "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्यत्र चोदनापदं "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्" इति भाष्याद्विधिवाक्यपरमेव ; तथापि मन्त्रार्थवादादिसाधारण्यार्थमत्र वेदवाक्यसामान्यमेव विवक्ष्यते । संमतं चैतच्छबरस्वामिनाम् ।

यदत्र केषांचन पर्यनुयोगः वेदलक्षणोऽर्थो धर्म इति न कथं

सूत्रयामास ।?

तत्रायं भावः – वेदो हि चतुर्विधः विधिमन्त्रार्थवादनामधेय-भेदात् । तत्र विधिवाक्यघटकद्रव्यादिपदानामिव नामधेयानाम-र्थवादानां च विध्येकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यम्, न स्वतन्त्रम् । मन्त्रस्तु यद्यपि विधिवाक्येन पदैकवाक्यतां वाक्यैकवाक्यतां वा न प्राप्नोति ; तथापि भूम्ना "छत्रिणो गच्छन्ति" इतिवन्मन्त्राणामपि चोदनापदेन ग्रहणमिति ।

अत्र च चोदनालक्षण इत्यत्र "सर्वं वाक्यं सावधारणम्" इति न्यायेन चोदनैव प्रमाणं चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं विव-क्षितम् । तत्र प्रथमनियमोपपादनार्थं धर्मस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणा-न्तरगम्यत्वनिरासश्चतुर्थाधिकरणेन प्रथमाध्यायप्रथमपादगतेन कृतः ।

चोदना प्रमाणमेवेति द्वितीयनियमपपत्तिस्तु अप्रामाण्यका-रणानां सर्वेषां वेदेऽप्रवृत्त्या निरूपणीया । तत्राप्रामाण्यकार-णानि बहूनि विद्यन्ते । प्रमाणान्तराधिगतार्थविषयत्वम्, बाधि-तार्थविषयत्त्वम्, अनाप्तप्रणीतत्त्वम्, पौरुषेयत्वम्, इत्यादीनि ।

तत्र प्रमाणान्तराधिगतार्थविषयत्वं वेदस्य न संभवति, य-दिन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यं विद्यमानार्थविषयं च ज्ञानं तत्खलु स-त्प्रत्यक्षम् । न च धर्मो विद्यमान इति न प्रत्यक्षप्रमाणाधिगतवि-षयत्वम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्त्वाच्चानुमानलौकिकवचनानां न तदधि-गतविषयत्वमपि ।

एतेन बाधितार्थविषयत्वमप्यप्रामाण्यकारणं निरस्तं भ-

वति। बाधितार्थविषयत्वं हि द्वेधा संभवति। योगाचारादिमतेनार्थस्यैवासद्रूपत्वात्, वेदेन योऽर्थो यथावगतस्तद्विरूद्धं प्रत्यक्षादिभिरवगतत्वाच्च। तत्र योगाचारादिबौद्धमतस्यायुक्तत्वान्न प्रथमनिमित्ताधीनां बाधितार्थविषयत्वम्।

"चित्रया यजेत पशुकामः" इति वाक्येन यागस्य पशुः फलमिति बोधितं न त्वव्यवहितोत्तरमेव फलं भवतीति यागानुष्ठानानन्तरमेव फलादर्शनरूपप्रत्यक्षेण न तद्वाक्यं बाधितम्।

"स एष यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गलोकं याति" इत्यत्र हि शरीरातिरिक्तमेवात्मस्वरूपं स्थिरं ज्ञानसुखाद्याश्रयो विवक्ष्यते न शरीरमिति शरीरस्वर्गगमनानुपलम्भप्रत्यक्षेण न तद्वाक्यमपि बाधितम्।

अत्रात्मनो ज्ञानाश्रयत्वमेव न तु ज्ञानरूपत्वमिति निरासो हि भाष्यकृता यः कृतः सः प्रकृताभिप्रायः, न तु वस्तुगत्या। अत एव "एक आत्मनः शरीरे भावात्" इत्यत्र शङ्करभगवत्पादैर्यद्यप्यात्मस्वरूपं शबरस्वामिना निरूपितं तथापि च तत्सूत्रारूढम् इह तदारूढमित्युक्तम्। तथा च शबरस्वामिनामद्वैतमत एवाग्रहः। क्षणिकविज्ञानात्मत्वमत्र यथा खण्डितं न तथा स्थिरविज्ञानरूपत्वमपि।

एवम् "आदित्यो यूपः" इत्यादीनामपि यूपादिस्तुतावेव तात्पर्यान्न प्रत्यक्षविरुद्धो वेदार्थः कोऽपि विद्यत इति न द्वितीयनिमित्ताधानमपि बाधितार्थविषयत्वम्।

अनाप्तप्रणीतपौरुषेयत्वे हि शब्दानित्यत्वेनाऽर्थानित्यत्वेन

शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वेन वाक्यार्थसंबन्धानित्यत्वेन पदसङ्घातात्मकवेदवाक्यपौरुषेयत्वेन च भवति।

तत्र शब्दानामनित्यत्वं न युक्तम्, उच्चारणादीनामभिव्यक्त्यर्थत्वात्। परस्य जनस्यार्थं प्रत्याययितुं खलु शब्दानां प्रयोगः। न च शब्दानित्यत्वे तदुपपद्यते। यस्य पदस्यार्थेन संबन्धो गृहीतः स चेच्छब्दः पूर्वमेव नष्टः कथमिव प्रथमश्रुतात्पदान्तरात् पदार्थप्रत्ययोऽवकल्प्येत? अत एव हि सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञोपपद्यते। ज्वालैक्यप्रत्यक्षवदियमपि सादृश्यनिबन्धनाभेदावगमेति कल्पनं हि दृढतरेण प्रमाणेन तत्र ज्वालाभेदस्येवात्रापि गकारभेदस्य सिद्धत्वे युज्यते, न चैतदस्ति। अत एव हि अष्टकृत्वो गोशब्दमुच्चारयतीति व्यवहारः नत्वष्ट गोशब्दाऽनुच्चारयतीति। सर्वथा च शब्दस्य नित्यत्वात्तदनित्यत्वेन नानाप्तप्रणीतत्वादिशङ्का।

यदत्र वैयाकरणानां नित्योऽपि शब्दो न वर्णात्मकः किंतु गोशब्दोच्चारणानन्तरमन्तर्मनसि प्रकाशमानमनवयवं विभु च किमपि स्वरूपं स्फोटपदाभिधेयं तदेव शब्द इति मतम्, इदमपि मतं वर्णात्मकवेदप्रामाण्यविरुद्धमेवेत्यत्र विशयलेशोऽपि।

यद्यपि - "उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥" इति हरिकारिकावचनात्स्फोटात्मकस्य निरवयवस्यापि शब्दस्य कल्पितानवयवानादायैव व्याकरणशास्त्रप्रवृत्त्याऽद्वैतमत इव कल्पितस्यापि शब्दस्य व्यावहारिकप्रामाण्यमुपपद्यते तथापि वेदप्रा-

माण्यसाधनमेव पुरुषार्थं मन्यमानानां "न कदाचिदनीदृशं जगदि"ति सिद्धान्ताभिमानिनां च मीमांसकानां स्फोटवादो नादरणीयः ।

किंच स्फोटवादे निरवयववाक्यस्फोटस्यैव परमार्थत्वात् पदस्फोटादीनां सावयवानामनित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धनित्यत्वादिकं नोपपद्यते ध्वनिविशेषविशिष्टस्फोटस्यैव पदस्फोटत्वात् । एवमवान्तरवाक्यस्फोटस्याप्यनित्यत्वाद्यागादिधर्मपारमार्थिकतापि न सिद्ध्येत् ।

स्फोटपक्षे हि निरवयवं वाक्यं निरवयवस्य वाक्यार्थस्य वाचकम्, अवयवास्तु पदात्मका वर्णात्मकाश्च मृषाभूताः । ततश्च पदतदवयवाश्रितोहादेर्महावाक्यावान्तरवाक्यार्थप्रयाजाद्याश्रितप्रसङ्गतन्त्रादेः कार्यस्य मृषात्वं स्यात् । अतस्तत्सत्यतासिद्ध्यर्थं स्फोटनिराकरणं न निष्फलम् । तदुक्तं श्लोकवार्तिके - "कार्याणि वाक्यावयवाश्रितानि सत्यानि कर्तुं कृत एष यत्नः" इति ।

अत एवाद्वैतिनामपि देवताधिकरणादौ स्फोटवादनिरासः । न हि ब्रह्मव्यतिरिक्त किमपि सत्यमिति तेषां मतम् । स्फोट एव ब्रह्मेति तु न युक्तम्; तस्याचेतनस्य तत्त्वायोगात् । तस्यैव चैतन्यादिरूपत्वे चाङ्गीक्रियमाणे नाद्वैतमताद्विशेषः । सर्वथा च पारमार्थिकं प्रामाण्यं वेदानां मीमांसकैर्यदभिमतं तदिदं स्फोटवादाङ्गीकारे न सिद्ध्यतीति वर्णात्मक एव शब्दः यो नित्य इति सर्वमुपपन्नम् ।

एवमर्थोऽपि नित्य एव। यदि नैयायिकमत इव व्यक्तिरा-कृतिविशिष्टव्यक्तिर्वा अर्थः स्यात् तस्यानित्यत्वमापद्यते। न तु तदस्तीत्याकृत्यधिकरणेन सिद्धमेव।

तथापि का सा आकृतिः तत्र किं प्रमाणम्? नह्याकृतौ प्रमाणं विद्यते, यद्यपि गौः गौः इत्येवमनुगताकृतिः प्रत्यक्षा, तथापि त-त्प्रत्यक्षं नाऽऽकृतिसाधकं भवितुमर्हति, यथाहि अवयवातिरेके-णावयवी समुदायो न विद्यते एवमपि वनमिति समुदायप्रत्यक्षं विद्यते। न हि प्रत्यक्षं विद्यत इत्येतावता समुदायोऽपि वस्तु सं-मतं मीमांसकानां, एवं च अविद्यमानार्थविषयं प्रत्यक्षं बहुदृष्टम्। अतो यदि प्रत्यक्षं प्रमाणं वनमपि समुदायोऽङ्गीक्रियताम्। यदि तु न प्रमाणं व्यक्तिरपि नाङ्गीक्रियतामिति बौद्धमतप्रवेशापत्ति-रिति सर्वथा आकृतौ प्रमाणाभावान्नार्थो नित्यो भवितुमर्हतीति वनवादेनाशङ्कापि नात्र प्रसरति।

नहि वयं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वमपि वस्तुसदूरीकुर्मः, किंतु सत्प्र-त्यक्षसिद्धम्। वनप्रत्यक्षं तु प्रमाणान्तरेण बाधितम्। दूराद्वन-मित्यनुभवेऽपि समीपगमने वृक्षाणामेव तत्र प्रतीतेः। न चैव-माकृतौ। यदा व्यक्तेरनुभवस्तदैवाकृतिमप्यनुभवामः। ततश्चा-कृतेः प्रामाणिकत्वात्तस्याश्च नित्यत्वादर्थोऽपि नित्य एवेत्यर्था-नित्यत्वेनापि नानाप्तप्रणीतत्वादिकम्।

एतेन – शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वमपि व्याख्यातम्। यद्यपि शब्दार्थयोर्न संयोगः तादात्म्यादिकं वा संबन्धः तथापि प्रत्या-यकत्वाख्यस्तु संबन्धः संभवत्येव। तथा चार्थप्रत्ययानुकूलश-

क्तिरेव शब्दस्यार्थेन संबन्धः।

स च न केनापि पुरुषेण कल्पितः। नहि तादृशं पुरुषं कमपि वयमुपलभामहे न वा स्मरामः। यदि हि पुरुषः कोऽपि संबन्द्धा स्यात् अवश्यं स स्मर्तव्यः। न हि देवदत्तादिनामसंबन्धिनः पुरुषस्य स्मरणं विना अयं देवदत्तशर्मेति निश्चिनुमः। न हि "वृद्धिरादैच्" सूत्रं तत्कर्तारं च पाणिनिम् अस्मरन्तः "वृद्धिर्यस्याचामादिः" – इत्यादौ वृद्धिशब्दस्यार्थं जानन्ति।

किंच संबन्द्धा पुरुषो यदि न प्रत्यक्षसिद्धः यदि च न स्मृतः यदि च प्रमाणान्तराणि तत्साधकानि न सन्ति तर्हि कथं स ऊरीकर्तुं योग्यः ?

वृद्धा हि स्वार्थेन मध्यमवृद्धादिभिः शब्दैः सह संव्यवहरमाणा अस्माभिर्दृश्यन्ते। तद्व्यवहारं दृष्ट्वाऽस्य पदस्यायमर्थ इति गृह्णन्तीति सत्यामुपपत्तौ नार्थाप्रत्त्यपि संबन्धः पौरुषेय इति भवति कल्पना।

किंच त्रयो लोकाः त्रयो वेदाः इतिहासपुराणादीनि च बहूनि शब्दाप्रयोगस्य विषयाः युगशतेनापि गोचरयितुमशक्या विद्यन्ते। तत्र सर्वत्रापि बहूनां कथं सङ्गमेनैकवाक्यतया सङ्केतकल्पनं संभवति।

अस्य पदस्यायमर्थ इति सङ्केतोऽपि केन शब्देन खलु बहुभिः करणीयः। तच्चेदकृतसंबन्धैः पदैः, तर्हि कथं संबन्धकल्पनं संभवति ? यदि कृतसंबन्धैः तर्हि तत्र संबन्धकरणं यद्यन्येन तदा

तस्य केन तस्य केनेत्यनवस्थात्राऽसमाधेया समापतति। तद-

वश्यं के च नित्यसंबन्धाः शब्दा अङ्गीकरणीया इत्यलमर्धजर-तीयनयाश्रयणेन। तथा च शब्दार्थसंबन्धानेत्यत्वेनापि न वेद-स्यानाप्तप्रणीतत्वादिकम्।

एतेन – वेदपौरुषेयत्वमपि परास्तम्; कर्तुतस्मरणात्। यथा हि लोके प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य काव्यानि विरच्यन्ते न तथा वेदो रचयितुं शक्यते। तदुक्तं – "धर्मस्य शब्दमूलत्वाद-शशब्दमनपेक्षं स्यात्" इति। तन्त्रवार्तिकेऽप्युक्तम् –

"प्रपाठकचतुष्षष्टिनियतस्वरकैः पदैः।
लोकेष्वप्यश्रुतप्रायैः ऋग्वेदं कः करिष्यति" इति।

अत्र च वाक्यार्थस्य पदार्थेभ्य एव प्रतीतिर्न तु पदसङ्घाता-त्मकवाक्येनेति वाक्यार्थानित्यत्वेनापि वेदस्याप्रामाण्यमिति स-र्वथा प्रमाणान्तराविषयत्वादबाधितार्थविषयत्वात्कारणदोषाभा-वाच्च न वेदस्याप्रामाण्यमिति वेदः प्रमाणमेवेति द्वितीयनिय-मोऽप्युपपन्न एव।

यदत्र भाष्यकारैः स्फोटवादनिरासादिकं बहूपक्षिप्तं तत्सर्व-मपि सूत्रारूढमेव "सूचनात्सूत्रमुच्यते" इति कथंचित्सूत्रकारेण सूचितानां सर्वेषामपि भाष्यकारैर्लेखनीयत्वात्। यथा - "अ-थातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति ब्रह्मविचारे प्रतिज्ञातेऽप्यात्मान्तःक-रणयोः परस्पराध्यासस्य ब्रह्मशब्दमहिम्ना सूचितस्य व्यवस्था-पनेनाध्यासभाष्यं – शङ्करभगवत्पादानाम्।

एवं च या शङ्करभगवत्पादैः शरीरात्मत्वनिरासः शबरस्वा-मिनां न सूत्रारूढ इत्युक्तिः सा स्पष्टं तादृशसूत्राभावात्कथंचिदु-

पपद्यत एव। "एक आत्मनः शरीरेऽभावात्" इति सूत्रं तु शरीरातिरिक्तत्वादिना नित्यशुद्धबुद्धमुक्तासङ्गस्वरूपनिरूपणार्थमपेक्षितमेव।

वस्तुतस्तु – क्षणिकविज्ञानादिरूपत्वनिरासेन शबरस्वामिना स्थिरविज्ञानात्मत्वमुपपन्नमिति यत्सूचितं न तत्सूत्रारूढम्। देहातिरिक्तविज्ञानाश्रयात्मस्वरूपेणापि कर्मानुष्ठानादिसिद्ध्या यज्ञायुधिवाक्यस्य प्रत्यक्षाबाधितत्वसिद्ध्या च तावत्पर्यन्तं सूत्रतात्पर्यकल्पनस्यायोगात्। उपनिषदर्थवादत्वोक्तिरपि तादृशात्मस्वरूपाभिप्रायेणैव तादृशमेवात्मस्वरूपं जैमिनेरभिमतमिति उत्तरमीमांसागतेन "शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः" इति सूत्रेण सिद्ध्यति। अत एवोक्तं श्लोकवार्तिके–

> **"इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णु-**
> **रात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या।**
> **दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः**
> **प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन॥" इति।**

सर्वथा च मीमांसाशास्त्रमिदं वेदार्थविचाररूपं देहातिरिक्तात्मस्वरूपवेदप्रामाण्यादिकमेवोपजीव्य वरीवर्तीत्यास्तिकदर्शनतामेवार्हति।

यत्तु – नवमाध्यायादौ शब्ददेवतात्समर्थनं देवताविग्रहनिरासादिकं च तदपि वैदिकेषु शब्देषु श्रद्धातिशयं प्रकाशयितुमेव, न तु देवताविग्रहं निरसितुम्। "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्याद्यर्थवादानां स्तावकत्वेनापेक्षयान्न देवताविग्रहादौ तात्पर्यमिति

खलूक्तं तत्र; अर्थवादस्य प्रमाणान्तराविरोधे प्रतीयमानार्थेऽपि प्रामाण्यं विद्यत इति प्रथमाध्यायप्रथमपादगतनित्यत्वाधिकरणे "लिङ्गदर्शनाच्च" इति सूत्रे भाष्यकारैर्निरूपितम्। इयं हि तदीया वचनव्यक्तिः "लिङ्गं चैवं भवति" "वाचः विरूपनित्यया" इति। अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचो नित्यतामनुवदति। तस्मान्नित्यः शब्दः इति॥

अत्र च पूर्वमीमांसायां बादरायणस्य उत्तरमीमांसायां जैमिनेश्च कीर्तनात् वस्तुभ्योभयोरप्यविरोध एव। आपाततस्त्वधिकारिभेदमनुसृत्य केचन विरोधाः प्रतीता अपि न ते गणनीयाः। सङ्कर्षकाण्डेन च देवताविग्रहादिस्वीकारात्सूचित एव वस्तुगत्याऽविरोधो जैमिनिनापि। एवमपि पूर्वोत्तरमीमांसयोर्विषयभेदात्स्वरूपतो भेद एव।

वार्तिककारास्तु यत् अर्थवादाधिकरणे "एतेनोपनिषदो व्याख्याताः" इत्युपनिषदां जीवादिस्तावकतयोपयोगमभिप्रयन्ति न तदपि वस्तुगत्या। अत एव श्लोकवार्तिके –

"दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयति वेदान्तनिषेवणेन॥"

इत्युक्तम्। वार्तिककाराणां यः सिद्धान्तः प्रौढिमात्रनिबन्धनः सर्वेषामपि नास्तिकानाम् आस्तिकानां च दर्शनानां धर्मे पर्यवसानमिति तदभिप्राय एवायमुपनिषदर्थवादत्ववाद इति "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति सुष्ठु सूत्रयामास।

स च धर्मः साधनेतिकर्तव्यतान्यतररूपः। तत्र साधनसमर्पकत्वेन यजिधातुः वाक्यानीतिकर्तव्यतासमर्पकत्वेन धर्मप्रमा-

णानि। स्वर्गकामपदं तु यद्यपि न बोधकम्; फलस्य धर्मत्वाभावात्, अनुष्ठेयस्योपादेयस्यैव धर्मत्वात्, तथा च यागकरणिककृतिस्तस्याः फलसंबन्धं विना तदनुष्ठानासंभवात्तत्संपादकतया धर्मे प्रमाणं भवति।

एवं च प्रथमाध्यायप्रथमपादेन सामान्यतः शब्दनित्यत्ववेदापौरुषेयत्वनिरूपणेऽपि विधिवाक्यमात्रप्रामाण्यमेव दृढं निरूपितं भवति। अत एवास्य विधिपाद इति नाम।

"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति चोदनापदप्रयोग एतदर्थमपि। दृश्यते हि प्रतिपादमादौ सूत्रे सामान्यतः स्वविषयसूचनमपि। यथा द्वितीयपादे अतदर्थानाम्। तृतीयपादे अशब्दम्। चतुर्थपादे अपि वा नामधेयम्। इति॥

तत्सिद्धं - चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः तत्र वेद एव प्रमाणम्, वेदः प्रमाणमेव तदर्थश्च विचारेणैव भवति, विचारश्चायं गुरुकुल एव कर्तव्यः। तत्संपादितमेवार्थज्ञानं क्रतुफलं साधयति न भाषान्तरादिसंपादितं भारताद्यर्थज्ञानवदिति सर्वमनवद्यमिति।

तानि च विधिवाक्यानि षड्विधानि विद्यन्ते, यथा (१) "अग्निहोत्रं जुहोति" (२) "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" (३) "दध्ना जुहोति" (४) "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" (५) "सोमेन यजेत" (६) "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चकामः" इति।

तत्र प्रथमविधावग्निहोत्राभिन्नहोमकरणिका भावनेति बोधः। सर्वत्र विधौ भावनायामाख्यातार्थे असति बाधके

धात्वर्थस्यैव करणत्वेनान्वयः। अयं नियमः सर्वथा प्रथमविधौ

परिपाल्यते। अग्निहोत्रमिति द्वितीयाविभक्तिस्तु करणत्वेन बोधयति लक्षणया।

द्वितीयविधौ त्वग्निहोत्राभिन्नहोमकरणिका स्वर्गभाव्यका भावनेति बोधः अत्रापि यद्यपि भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वम्। एवमपि धात्वर्थकरणत्ववद्भावनाय फलविशेषसंबन्धोऽप्यधिको विद्यत इति प्रथमविध्यपेक्षया द्वितीयविधिर्गुरुः।

तृतीयविधौ तु दधिकरणिका होमभाव्यका भावनेति बोधः। अत्र तु दध्नः करणत्वेनान्वयात्, धात्वर्थस्य च भाव्यत्वेनान्वयात्, पूर्वोक्तनियमस्य सङ्कोचः क्रियत इति विधिद्वयापेक्षया गुरुभूतस्तृतीयविधिः।

चतुर्विधौ दधिकरणिका होमाश्रिता इन्द्रियभाव्यका भावनेति बोधः। अत्र तु दध्नः करणत्वेऽन्वयः भावनायाः फलसंबन्धश्चाधिक इति विधित्रयापेक्षगौरवम्।

पञ्चमविधौ सोमविशिष्टधात्वर्थकरणिका भावना इति बोधात् तत्र च विशिष्ट करणत्वेनान्वयात् विधिचतुष्टयापेक्षया गौरवग्रस्तोऽयं विधिः।

षष्ठविधौ तु सौर्यचरुविशिष्टवागकरणिका ब्रह्मवर्चसभाव्यका भावनेति बोध इति फलसंबन्धोऽप्यधिक इति सर्वापेक्षया दुर्बलोऽयं विधिः।

तत्र सति संभवे प्रथमविधिरेवाश्रयणीय इत्यत्र तत्प्रख्याधिकरणं गमकम्। तत्र हि "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्राग्निहोत्रपदस्य अग्नये होत्रमिति व्युत्पत्त्या अग्न्युद्देश्यकहोमविधानमा-

शङ्क्य अग्निदेवतायाः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वादग्निहोत्रपदं कर्मनामधेयमिति निरूपितम्। तथा च प्रथमविध्याश्रयमं नामधेयपक्षे देवताविधानपक्षे तु पञ्चमविधिः "सोमेन यजेत" इतिवदिति नामधेयपक्षे लाघवं सिद्धमेव।

एवं द्वितीयविधौ चतुर्थविधौ षष्ठविधौ चैकस्मिन्वाक्ये प्रसक्ते द्वितीयविधिरेवाङ्गीकरणीय इत्यत्र उद्भिदधिकरणं गमकम्। तत्राधिकरणे उद्भित्पदस्य उद्भिद्यतेऽन भूमिरिति व्युत्पत्त्या खनित्रद्रव्यपरत्वमङ्गीकृत्य "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इतिवत्, "सौर्यं चारुं निर्वपेत्" इतिवद्वा, चतुर्थविधित्वं षष्ठविधित्वं वा पूर्वपक्षय्योद्भित्पदस्य नामधेयत्वेनान्वयाद्द्वितीयविधिरेव स्वीकृतः उद्भिन्नाम्ना यागेन पशुं कुर्यादिति।

तत्र पञ्चमप्रथमविध्योः प्रसक्तयोः प्रथमविधिस्तत्रैव युक्तः यत्रोपपदार्थस्य द्रव्यस्य देवताया वा प्रमाणान्तरेण प्राप्तिः यथा "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्र। तथा च "सोमेन यजेत" इत्यत्रापि सोमशब्दस्य नामधेयत्वे प्रथमविधिः सोमस्य सोमलतापरत्वे पञ्चमविधिरिति स्थितेऽपि पञ्चमविधिरेव स्वीकृतो न प्रथमविधिः, सोमतृतीयाः प्रकृतयागे प्रमाणान्तरेण प्राप्त्यभावात्।

एवं द्वितीयचतुर्थविध्योरपि तत्रैव द्वितीयविध्याश्रयणम्, यत्रोपपदं यौगिकम्। "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इत्यत्र। तत्र ह्युद्भित्पदं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि यौगिकमेव। एवं च "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इति वाक्ये उपपदस्य दधिपदस्य यौगिकत्वाभावाच्चतुर्थविधिरेव स्वीक्रियते न द्वितीयविधिः।

"श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र तु श्येनपदस्य रूढत्वेऽपि द्वितीयविधिरेव यदाश्रीयते तत्र तु तस्य वाक्यस्यानन्तरवाक्ये "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते" इति श्येनस्यैवोपमानोपमेयभावानुपपत्त्या श्येनशब्दस्य नामधेयत्वाङ्गीकारस्यैव युक्तत्वात्।

तदयं निष्कर्षः – उपपदार्थस्य नामत्वेनान्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ फलपदाभावे प्रथमविधिः, तत्सत्त्वे तु द्वितीयविधिः।

उपपदार्थस्य द्रव्यत्वेन देवतात्वेन वाऽन्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ फलपदाभावे तृतीयविधिः फलपदसत्त्वे चतुर्थविधिः।

उपपदार्थस्य द्रव्यत्वेनान्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ फलपदाभावे पञ्चमविधिः फलपदसत्त्वे तु षष्ठविधिरिति।

तथा च धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण पूर्वतनवाक्येन प्राप्तौ कर्मत्वेनान्वयः यथा "दध्ना जुहोति" इत्यत्र। तद्धि वाक्यम् "अग्निहोत्रं जुहोति" इति पूर्वतनवाक्यप्राप्तहोमोद्देशेनैव दधिरूपद्रव्यविधायकम्।

प्रमाणान्तराभावे तूपपदार्थस्य नामधेयत्वे अग्निहोत्राऽभिन्नयागकरणिका भावनेति बोधः। उपपदार्थस्य द्रव्यपरत्वे त्वेकस्य भावनायां धात्वर्थस्य सोमस्य चोभयोः करणत्वेनान्वयो न युक्त इति प्रतिपदाधिकरणे निरूपितमिति उपपदे मत्वर्थलक्षणामङ्गीकृत्य सोमविशिष्टयागकरणिका भावनेति बोध इति वि-

शेषः।

प्रतिपदाधिकरणे यत्रोपपदार्थौ धात्वर्थश्च प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ तत्र प्रतिपदभावनायां करणमेव समर्प्यते। तथा च "सोमेन यजेत" इत्यादिषु सोमोऽपि स्वर्गसाधनं यागोऽपि स्वर्गसाधनमिति पूर्वपक्षे एकस्य फलस्यैकमेव मुख्यं साधनमङ्गीकरणीयम्, इतरत्तु यत्फलसाधनं तस्यैवोपकारकमिति निरूपितम्।

तथा च धात्वर्थस्य फलभावनायां करणत्वे सोमस्य यागसाधनत्वेनैवाऽन्वयं युक्तः। तथा च सोमेन यागं यागेन फलं कुर्यादिति वाक्यार्थे "सोमेन यजेत" इत्यत्र वर्ण्यमाने आख्यातद्वयमपेक्षितं भवतीति सोमशब्दस्य सोमविशिष्टोऽर्थः तथा च सोमविशिष्टयागकरणिकेत्यादिबोधस्वीकार आवश्यक एव। "दध्ना जुहोति" इति तृतीयविधौ तु न मत्वर्थलक्षणऽपेक्षिता। धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेन दधिमात्राय करणत्वेनान्येन धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनैवान्वयेन दध्ना होमं कुर्यादिति विनैवाख्याद्वयं वाक्यार्थवर्णनसंभवात्।

"सोमेन यजेत" इत्यत्र तु न तृतीयविधिः संभवति ; धात्वर्थस्य यागस्य पूर्वतनेन केनापि वाक्यान्तरेणाविधानात्। यद्यपि "सोमेन यजेत" इत्यत्र फलवाचकं पदं नास्ति ; तथापि भावनास्वाभाव्यात्सामान्यरूपेण फलस्यापि तत्र बोधोऽपेक्षित एव।

भावना हि नियमेन अंशत्रयविशिष्टा। तच्चांशत्रयं साध्यं साधनं इतिकर्तव्यं च। तत्र केषुचन वाक्येषु सामान्यतः यत्किंचिद्भाव्यकोति फलादिरन्वयः ? फलवाचकपदाभावः, क्वचि-

त्तु स्वर्गभाव्यकेति फलादेर्विशेषरूपेणान्वय इति परं विशेषः। सर्वथा च विधिः षड्विध इत्युपपन्नमेव।

एतेषु षड्विधेषु विधिषु केचनोत्पत्तिविधयः केचनाधिकार-विधयः सर्वे च प्रायेण विनियोगविधय इति विशेषोऽत्राऽनुसं-धेयः।

येषु वाक्येषु न फलसंबन्धस्तेषामुत्पत्तिविधित्वम्। यथा - "अग्निहोत्रं जुहोति" "सोमेन यजेत" इत्यादीनाम्।

येषु तु फलसंबन्धस्तेऽधिकारविधयः। यथा - "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" इत्यादयः।

उत्पत्तिर्नाम साधनस्वरूपं, तद्बोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। अधिकारः फलसंबन्धः, तद्बोधको विधिरधिकारविधिः।

अत्र यदुद्देशेन यद्विधीयते तस्य तत्साधनं, यथा स्वर्गस्य यागः, होमस्य दधि। अत्रोद्देश्यं फलं, विधेयं साधनं, इत्युत्स-र्गः। तथा च उद्देश्यविधेयभावग्रहणानि विधिविवेकः संपाद-नीयः।

तत्र धात्वर्थोत्पत्तिवाक्ये उद्देश्यवाचकपदाभावान्नोद्देश्यवि-धेयभावस्य स्पष्टं प्रतीतिरिति न तस्य विनियोगविधित्वम्। "द-ध्ना जुहोति" "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" "अग्निहोत्रं जुहुया-त्स्वर्गकामः" इत्यादीनां तु विनियोगविधित्वमविवादमेव। **वि-नियोगो नाम** अङ्गाङ्गिभावः। अङ्गि उद्देश्यम्, अङ्गं विधेयम्।

तत्र चोद्देश्यता द्वितीयाविभक्त्या विधेयत्वं तृतीयादिश्रुत्येति वि-

षयः सविस्तरं तृतीयाध्याये निरूपनिष्यते।

यत्तु - अङ्गवाक्यानि प्रधानवाक्यं चैकीकृत्यैतत् कर्म कृत्वैतत् तत्कर्म कृत्वैतयोरऽपि प्रयाजादिभिरुपकृत्याङ्गान्तरमपि कृत्वा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यङ्गप्रधानवाक्यतया महावाक्यं कल्प्यते तदेव प्रयोगविधिशब्देन व्यपदिश्यते। अयमपि सविस्तरं पञ्चमाध्याये विचारित एव पूर्वमीमांसायाम्।

सर्वेषामपि विधीनां सामान्यलक्षणं त्वप्राप्तार्थविषयत्वम्। प्रमाणान्तरानधिगत विषयत्वमिति यावत्। यो विधिः यत्प्रमाणान्तरानधिगतं विषयीकरोति तत्रविषये तस्य विधित्वं, यथा "अग्निहोत्रं जुहिति" इत्यत्र होमस्वरूपे, "अग्निहोत्रं तायात्स्वर्गकामः" इत्यत्र अग्निहोत्रस्य स्वर्गसाधनत्वे, "दध्ना जुहोति" इत्यत्र फलपवकरणत्वे। एवमन्यत्राप्यूहम्॥

सोऽयं विधिस्त्रिविधः – अपूर्वविधिः, नियमविधिः परिसङ्ख्याविधिश्चेति॥ "विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति। तत्र चाऽन्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति कथ्यते॥" इति प्राचीनानामपूर्वविध्यादिलक्षणम्।

तत्रापूर्वविधावप्राप्तार्थविषयकत्वं विशदमेव वर्तते। नियमविधावपि पक्षे अप्राप्तस्यैव विधानाद्विधिसामान्यलक्षणमनपेतमेव। परिसङ्ख्याविधावप्यप्राप्ताया एवेतरव्यावृत्तेस्तात्पर्यविषयत्वात् लक्षणं सङ्गच्छत एव।

तत्रापूर्वविधेरुदाहरणम् - "अग्निहोत्रं जुहोति" "अग्निहो-

त्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यादिकम्। नियमविधिस्तु "दध्ना जु-

होति" इत्यादिकमुदाहरणम्।

होमस्तदाक्षिप्तयागो वा द्रव्यं विना न भवतीत्यर्थापत्तिप्रमाणेनैव कस्यापि द्रव्यस्य सिद्धत्वात् "दध्ना जुहोति" इति दधिविधिः, उक्तविधयाऽर्थापत्तिप्रमाणेन द्रव्यान्तरस्य प्राप्तिव्यावर्तनद्वारा द्रव्यान्तरप्राप्तिकाले पक्षाप्राप्तदधिविधित्वान्नियमविधिरिति युक्तमेव। सर्वे द्रव्यविधयो नियमविषय इति सिद्धान्तस्याप्ययमेवाशयः।

"व्रीहीनवहन्ति" इत्युदाहरणान्तरमपि प्रसिद्धमेव। तत्रावघातो वैतुष्यात् विधीयते। अवघातेन हि वैतुष्यं भवतीति लोकत एवावगतम्। तथापि लोकनखविदलनादिसाधनान्तरस्यापि प्राप्त्या तद्व्यावर्तनेन पक्षाप्राप्तावघातनियमनानियमविधित्वमुपपद्यते।

नियमविधिस्थले सर्वत्र साधनान्तराननुष्ठानेन विहितस्यैवानुष्ठानात्किमप्यपूर्वमुत्पद्यते, तदेव नियमापूर्वमिति कथ्यते। नियमापूर्वस्य च यदि नियम्यमानमवघातादिकं क्रत्वङ्गं यदि वा क्रतूपकारकं तर्हि क्रतुफलजनन एवोपयोगः एवम् अवघातदध्यादेरर्थज्ञानस्य च नियमापूर्वे। यदि नियम्यमानस्य स्वतन्त्रफलार्थत्वं तर्हि नियमापूर्वस्यापि स्वयोग्यं स्वतन्त्रफलान्तरमेव। यथा "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत" इत्यादौ प्राग्देशकत्वादिनियमानाम्।

परिसङ्ख्याविधेरुदाहरणम् "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमा" इत्यादिकम्। तत्र हि इमामगृभ्णान्निति मन्त्रे-

णाश्वरशनाग्रहणं कर्तव्यमिति बोध्यर्थ अयं च मन्त्रो विनाऽपीमं विधिं स्वसामर्थ्येन रशनाग्रहणार्थमेव भविष्यन्ति मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेनैव साफल्यम्। अनेन च रशनाग्रहणं प्रकाश इति स्पष्टमेव सर्वेषाम्। तथा च किमर्थमयं विधिरिति शङ्कायां मन्त्रसामर्थ्यमात्रेण मन्त्रविनियोगे ह्यत्राश्रीयमाणेऽश्वरशनाग्रहण इव गर्दभरशनाग्रहणेऽप्ययं प्राप्नुयात्। यस्मिन्कर्मण्ययं मन्त्रो विद्यते तस्मिन्कर्मणि गर्दभरशनाग्रहणम् अश्वरशनाग्रहणमुभयमपि विद्यते। अतोऽश्वरशनाग्रहणे गर्दभरशनाग्रहणे चोभयत्र प्राप्तस्य गर्दभरशनाग्रहणतो व्यावृत्तिपूर्वकमस्य विधेरश्वरशनाग्रहणमनेन मन्त्रेण कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तत्वात्परिसङ्ख्याविधिरयमिति युक्तमेव।

ननु नियमपरिसङ्ख्याविध्योः को विशेषः, यदुभयत्रापीतरनिवृत्तिरेव गम्यते। यथा "दध्ना जुहोति" इत्यत्र दध्नैव जुहोति नान्येनेति "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्यत्राप्यश्वरशनाग्रहणमेवानेन मन्त्रेण कर्तव्यं न गर्दभरशनाग्रहणमपीति चेत्।

अत्रेदं समाधानम्। विकल्पेन प्राप्तानां मध्ये इतरव्यावृत्तिर्यत्र स्थले भवति तत्र नियमविधिः, समुच्चयेन प्राप्तानां मध्ये इतरव्यावृत्तिर्यत्र भवति तत्र परिङ्ख्याविधिरिति तयोर्विषयविवेक इति केचित्। इदं तु "नियमः पाक्षिके सति। अत्र चान्यत्र च प्राप्तौ" इति लक्षणवाक्येन स्पष्टमेव प्रतिभाति।

इतरे तु नियमविधावितरव्यावृत्तिरार्थिकी, परिसङ्ख्याविधौ तु

शाब्दीति वर्णयन्ति ।

एतेषां मते इमामगृभ्णन्निति विधिवाक्यस्य इमामगृभ्णामिति मन्त्रेण गर्दभरनाग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । एवं "पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यत्रापि पञ्चेतरपञ्चनखा अभक्ष्या इति वाक्यार्थोऽनुसंधेयः ।

यत्तु अत्रापूर्वविध्यादीनां लक्षणस्य दुष्टत्वादुष्टत्वादिविचारलक्षणान्तरादिस्वीकरणतन्निरासादिकं विधिरसायनभाट्टदीपिकादिगतं विस्तरभयान्न तदत्रोपक्षिप्यते ।

सर्वथा विधिसामान्यलक्षणं विधित्रयसाधारणम् । विधित्रयमपि प्रागुक्तप्रकारेण षड्विधमित्यादिकमुपपन्नमेवेति मन्तव्यम् ।

स पूनरपि द्विविधः । उपदेशरूपोऽतिदेशरूपश्चेति । तत्र पूर्वमीमांसायाः प्रथमोपदेशविधेर्विचारः उत्तरषट्केनातिदेशविधेरिति विशेषस्तत्र तत्र निरूपयिष्यते ।

तत्र प्रथमाध्यायेन सार्थवादस्य समन्त्रकस्य च विधिवाक्यस्यैव प्रामाण्यं विचार्यते । तत्र विधिमन्त्रयोः फलपदादिवद्विधिप्रामाण्य एवान्तर्भावादर्थवादपुण्यादिविचारो द्वितीयपादे स्मृतिप्रामाण्यवादस्तृतीयपादे नामदेयप्रामाण्यादि चतुर्थे इति विभागो न युक्त इति प्राभाकरा मन्यन्ते ।

भाट्टास्त्वर्थवादानामपि स्वतःप्रामाण्यमिति वदन्ति । तेषामयमाशयः – विधिर्नाम प्रेरणा शब्दभावनेति च पूर्वमेव निरूपितम् । एवं च भावनात्वसामान्यात् साप्यार्थभावनावदंशत्रय-

मपेक्षते। तत्र शाब्दीभावनाया भाव्यमार्थभावना, करणं लिङ्ग-विज्ञानम्। विहितस्य प्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यता।

अयं भावः – लिङ्घटितवाक्यश्रवणानन्तरं धात्वर्थे केचन प्र-वर्तन्ते केचिन्न प्रवर्तन्त इत्यनुभवसिद्धम्। तत्र किं निमित्तमि-तिचेदिष्टसाधनत्वज्ञानं तदभावश्च कारणमिति केचिद्वदन्ति। नै-तद्युक्तम्; "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्यश्रवणा-नन्तरं सत्यपि यागे इष्टसाधनमिति ज्ञाने प्रवृत्त्यदर्शनात्, नित्य-कर्मस्वफलेष्विष्टसाधनत्वज्ञानाभावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च। फले-च्छां विना क्रियमाणानामेव नित्यकर्मत्वात्। अतो बलवदनि-ष्टाननुबन्धित्वयोग्यत्वज्ञानतदभावावेव तन्निमित्तम्। व्यक्तं चै-तद् भाट्टरहस्यादाविति खण्डदेवानुयायिनः।

परे तु – विधिना व्यापारसामान्यबोधेऽपि व्यापारविशेषा-ज्ञानान्न विधिवाक्यश्रवणानन्तरमेव प्रवृत्तिरिति मन्यन्ते। तदत्र मतद्वये यन्निमित्तमुपपादितं तदेवेतिकर्तव्यतात्वेन शाब्दभावना-यामन्वेति।

तत्र प्रथमदले यद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वयोग्यत्वमुक्तं तदेव प्राशस्त्यं नाम तच्च प्राशस्त्यं यद्यपि न विधिवाक्ये केनापि पदेन गम्यते तथापि विधेः प्रवर्तकत्वम् अन्यथा न संभवतीति लक्ष-णया प्राशस्त्यमपि विधेरर्थ इत्यङ्गीक्रियते।

यथा लोके – अत्युदारचरितस्य परमकारुणिकस्य निखि-लोपकारार्थमात्मानमति विनियुञ्जानस्य प्रत्युपकारानपेक्षिणः

परमधार्मिकस्य आप्तकामस्य च पुरुषस्य "इदं कर्म कुरु" इति

वाक्यं श्रुत्वा विनापि तत्र कर्मणः स्पष्टं प्राशस्त्यबोधकपदान्त-मिदं कर्म मम प्रशस्तमिति बुद्धिर्जायते, तत्र तदीयविधिशब्द-स्यैव लक्षणया सोप्यर्थ इति कल्प्यते तद्वत् "श्रुतिस्मृती म-मैवाज्ञे" इत्युक्तरीत्या सत्यकामसत्यकल्पत्वादिनित्यनिरशय-निखिलगुणगणरत्नाकरस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भक्तव-त्सलस्य धर्मैकवशंवदस्य भगवत आज्ञारूपवेदवाक्यश्रवणान-न्तरमपि प्राशस्त्यबोधकपदान्तरं यागादिप्राशस्त्यबुद्धिर्भवत्ये-वेति लक्षणया विधेरेव सोऽप्यर्थ इत्यङ्गीकारे न कोऽपि दोषः ।

अत्रैवमाशङ्का भवति – विधिरेव प्राशस्त्यमपि यदि लक्ष-णया गमयति, "वायव्यं

श्वेतमालभेत भूतिकामः" इति विधिवाक्यानन्तरं "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यर्थवादो विफलः संपद्येत । अयं ह्यर्थवादः – वायु-देवताकत्वेन वायव्ययागः प्रशस्त इति प्राशस्त्यलक्षणार्थम् इति हि मीमांसकानामुद्घोषः । तथा च यद्यर्थवादः प्राशस्त्यलक्षक-स्तर्हि विधेरेव प्राशस्त्यार्थत्वं न युक्तं, यदि विधेरेव प्राशस्त्यार्थ-त्वं तर्ह्यर्थवादस्य प्राशस्त्यलक्षकत्वं नोपपद्यत इति ।

तत्रेदं समाधानम् – कुत्रचिद्विधिः प्राशस्त्यं लक्षयति य-त्र विध्यनन्तरमर्थवादस्य नाम्नानम् । कुत्रचित्त्वर्थवादः, यत्र स आम्नायते इति विवेकेन हि सर्वमिदमुपपद्यते ।

मीमांसाकौस्तुभकारास्तु – अर्थवाद एव प्राशस्त्यं लक्षयति

सर्वत्र न कुत्रापि विधिः । निरर्थवादविधिस्थलेऽप्यतिदेशात्प्रा-

कृतस्यार्थवादस्योपस्थित्या प्राशस्त्यबोधोपपत्तिरिति – निरूपयन्ति।

अयमाशयः - "इदमौषधं स्वीकुरु आरोग्यकाम!" इति भिषग्वाक्यश्रवणमात्रेण हि रोगिणो नौषधं सेवितुं तात्कालिकारुचिपथ्यस्वीकारादिक्लेशादिकमनुसंदधाना उत्सहन्ते। इदमौषधमन्यादृशम् एतदौषधस्वीकारेणैव राजापि वर्षचतुष्टयमनेन रोगेण पीड्यमानो भिषगन्तरैरौषधान्तरैश्च बहुचिकित्सनेनापि पूर्वमारोग्यमविन्दन् दिनचतुष्टयेन दृढकायो योजनाचारी यथाकालभोजी यथानियमं सर्वराज्यकार्यादिनिर्वाहकुशलोऽरोगश्च संवृत्तः इत्यादिस्तुतिवाक्यश्रवणसमनन्तरं त्वत्युत्कटेनोत्साहेन मात्रयाप्यरुच्यादितात्कालिकक्लेशजातमविगणय्य तदौषधं शिरसा समाद्रियन्ते रोगिण इति प्रसिद्धमिति सर्वेषाम्।

तदनेनावगम्यते न विधिवाक्यमात्रेण स्वारसिकी दृष्टफलेष्वपि कर्मसु प्रवृत्तिरन्तरा प्ररोचनावाक्यान्तरमुपजायत इति। तथा च दृष्टफलेष्वेन प्रवृत्त्यर्थं पृथक्प्ररोचनावाक्यान्तरं यद्यपेक्षितं भवति तदा कैव कथा अदृष्टफलेषु यागादिषु प्रवृत्त्यर्थं विशेषतः प्ररोचनावाक्यान्तरमपेक्षितं भवतीति। तच्च प्ररोचनावाक्यं प्रत्यक्षमाम्नातमातिदेशिकं वेत्यन्यदेतत्।

वस्तुतस्तु – कुत्रचित्केवलविधिरिव कुत्रचित्केवलार्थवादोऽपि वर्तते। तत्र केवलार्थवादस्थलेऽर्थवादः कस्य कर्मणः प्राशस्त्यं लक्षयेत्? विहितस्य खलु प्राशस्त्यमर्थवादेन बोधनीयं, न च विधिर्विद्यत इति शङ्कायामिदमेव समाधानं केषांचन

वृत्तिकारादीनां यदर्थवाद एव विधिरपि भवतीति। इदं तु मतं न सङ्गतम्; वार्तिककारैरर्थवादेन विध्यन्तरकल्पनस्यैव तत्राङ्गीकारात्। तथा च तेन न्यायेन निरर्थवादविधिस्थलेऽपि कल्पितार्थवादान्तरैरेव स्तुतिरुपपद्यत इति विधेरेव व्यापारद्वयाङ्गीकरणं नावश्यकम्। यत्तु भामत्यां दर्विहोमन्यायेन विधिरेव प्राशस्त्यस्यापि बोधक इत्युक्तम्, तत्प्राचीनमतानुसारीति न दोषः। सर्वथा च विधिः पुरुषं यागादिषु प्रवर्तयितुं कर्मणः प्राशस्त्यमन्यतो बोध्यमानमपेक्षत इति तदपेक्षितप्राशस्त्यबोधनद्वारा विधिवाक्यैकवाक्यतां भजदर्थवादवाक्यमपि धर्मे प्रमाणमेव।

यद्यपि राजाज्ञासदृशो विधिर्विहितस्य प्राशस्त्यमपेक्षत इति न युक्तम्। न हि राजाज्ञायां लोके तत्कुत्राप्यपेक्षितं दृष्टविषयेऽपि; तथापि द्विविधा राजाज्ञा प्रजाहितार्था एका, अन्या क्षितिरक्षार्था च। तत्र द्वितीयायां प्राशस्त्यापेक्षाभावेऽपि प्रथमायां तदपेक्षाऽस्त्येव।

परमात्मा हि भगवान् प्राणिनां कर्मानुसारेणैव प्राणिनं सुखिनं दुःखिनं संपादयितुमीष्टे, न हि भगवतोऽत्र स्वातन्त्र्यं किमपि विद्यते। अत एव हि भगवतो विषमत्वं निर्घृणत्वं वा न भवति। तदुक्तं बादरायणेन - "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शनम्" इति। एवं च लोकहितार्थं शास्त्रस्य स्वाज्ञारूपस्य भगवता प्रवर्तितत्वादपेक्षत एव वैदिको विधिः पुरुषं प्रवर्तयितुं परकृतां विहितप्ररोचनाम्। यद्यपि वैदिकेनाप्यर्थवादेन प्रवृत्तिसहा प्ररोचना न जायते तर्हि पुराणेतिहासादिभिः सा संपादमाया।

स्यादेतत् यदि कश्चिद्विधिश्रवणानन्तरमेव प्रवर्तते तद्विषयेऽर्थवादजन्यप्ररोचनया किं फलम्? एवं पुराणेतिहासादिजनितप्ररोचनाधीनैव यस्य यागादिकर्मसु प्रवृत्तिस्तस्यापि तया किं फलं भवति? नह्युभयत्राप्यर्थवादस्योपयोगो विद्यत इति चेत्,

अत्रेदं वक्तव्यम्; "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति हि वाक्येन वेदेनैव धर्मज्ञानं संपादनीयं न तु भाषान्तरादिभिरिति न भाषान्तरादिसंपादितमर्थज्ञानं फलाकल्पत इति च निरूपितम्। तथा च पुराणादितः संजातापि प्ररोचना वैदिकप्ररोचनां परिपोषयन्ती सती निराकाङ्क्षीभवति। तथा च पुराणप्ररोचनपरिपोषितवैदिकप्ररोचनात एव तत्रापि प्रवृत्तिसिद्ध्या न द्वितीयस्थले वैकल्यम्। विधिवाक्यप्रवणसमनन्तरमेव प्रवृत्तिस्थलेऽपि वेदमूलकतत्तदङ्गज्ञानपूर्वकतत्तदनुष्ठानेनैव स्वर्गसिद्ध्यप्रवृत्त्यङ्गशब्दभावनाङ्गप्राशस्त्यज्ञानमपि नियमेन वेदपूर्वकं संपादनीयम्। अन्यथा प्रवर्तमानस्य फलं सिद्ध्यति। न हि वेदवाक्यं विना प्रकारान्तरेण संपादितमनुष्ठेयज्ञानं फलायेष्टे इति हि मीमांसकानां सिद्धान्तः।

एतेन – पौराणविधिवाक्यानि मन्वादिवाक्यानि बोधायनादिसूत्राणि निबन्धाचारादयश्च **व्याख्याताः**। न हि पुराणश्रवणमात्रेण मन्वादिस्मृतिपठनमात्रेण धर्मसूत्रमात्रपठनेन वा धर्मज्ञाः; किंतु सेतिहासपुराणस्मृतिसूत्रादिसहितस्य वेदवाक्यस्य मीमांसाशास्त्राध्ययनेन साकमध्ययनेन। अत एव पुराणादीनां मन्वादिस्मृतीनां च वेदमूलकत्वमेव प्रामाण्यं न तु स्वतन्त्रमिति

निरूपयिष्यते।

ते च अर्थवादाः निन्दा-प्रशंसा-परकृति-पुराकल्परूपाः। निन्दार्थवादाः - निषेधवाक्यस्य शेषभूता भवन्ति। प्रशंसार्थवादास्तु - विधिवाक्यस्येति विवेकः। **एतेन-** परकृतिपुराकल्पावपि **व्याख्यातौ**। तयोः स्तुतिनिन्दान्यतररूपत्वनियमात्।

अर्थवादैर्हि प्रशंसा न शब्दशक्त्या गम्यते, किंतु – तात्पर्याख्यवृत्त्या, लक्षणया वा, प्रतीयमानास्त्वर्थाः केचन विवक्षिताः केचनाविवक्षिता भवन्ति। तत्र निमित्तं तु - प्रतीयमानार्थस्य प्रमाणान्तरप्राप्तिप्रमाणान्तरबाधितत्वे। प्रमाणान्तरं च यथायथं भवति।

तत्र "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यत्र प्रमाणान्तरप्राप्त्या न विवक्षा किंतु केवलं स्तुत्यर्थं प्रमाणान्तरप्राप्तस्यैवानुवादः। "स प्रजापतिरात्मनो वपामुदस्विदत्" इत्यात्रापि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरुद्धत्वात्स्तुत्यर्थमेव संभावनादिनाऽनुवादः। परकृतिपुराकल्पयोस्तु प्रायेण प्रमाणान्तराप्राप्तत्वात्स्वार्थेनाम्नानं तेन स्तुतिरपि। अत एव - अर्थवादोद्धारेण वा स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमिति वार्तिकादिसिद्धान्त उपपद्यते।

तथा च "**एतेन** उपनिषदो **व्याख्याताः**।" इत्युपनिषदाम् अर्थवादत्वाङ्गीकारमात्रेण पूर्वमीमांसकानां वार्तिककारादीनामद्वैतमते विद्वेषो नोहितुमपि शक्यते। सूचितश्चायमर्थः पूर्वमेव। एवं च – निन्दाप्रशंसयोरेव परकृतिपुराकल्पयोरप्यन्तर्भावेऽपि पृथक् तयोः परिगणनस्यापि निमित्तं सूचितम्।

यत्तु - "वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः" । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥" इति गीतायामर्थवादमात्रानुशीलानां न विज्ञानादिकमित्युक्तम् ।

तस्यायमेवाऽऽशयः - यत्कर्माऽर्थवादेषु श्रूयमाणस्वर्गादिपुरुषार्थमात्रार्थं न प्रवर्तितव्यम्, किंतु तत्र तत्र श्रूयमाणमोक्षदिसंपादनार्थमपीति । संमतमिदं वाचस्पतिमिश्राणां, येषां मते "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्यादीनि विधिच्छायापन्नानि न विधयः । "तत् त्वमसि" इत्यादिवाक्यानां स्वयमविधीनां तदशेषाणाममन्त्राणां च कस्मिन्वेदविभागेऽन्तर्भावः स्यात्? यद्यर्थवादत्वमपि तेषां न संमतं स्यात् । अर्थवादत्वेऽपि प्रतीयमानेऽर्थे तात्पर्याङ्गीकारात्तु नाऽद्वैतमताऽसिद्धिः । उपपादितमिदं शङ्करभगवत्पादैरपि देवताधिकरणे "अर्थवादानां प्रतीयमानार्थेऽपि प्रामाण्यं विद्यते" इत्युत्तरमीमांसायाम् ।

यदि ह्यर्थवादः केवलं प्राशस्त्यमेव समर्पयति तर्हि मीमांसकानां मते कथं रात्रिसत्राधिकरणमुपपद्येत? तत्र ह्यधिकरणे "प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति" इत्यर्थवादेनैव फलस्याप्युपस्थितिरिति न स्वर्गकल्पनं रात्रिसत्रे विश्वजिद्याग इवेति निरूपितम् ।

विध्याकाङ्क्षितोऽर्थः प्रतीयमानोऽप्यार्थवादिकः सत्य इति देवताविग्रहादीना विध्यनपेक्षितानां नार्थवादेन प्रतीतानामपि ग्रहणमिति पूर्वमीमांसागतदेवताधिकरणसिद्धान्तादिकं वैदिकवाक्ये श्रद्धातिशयमाधातुमेव न तु वस्तुगत्येति पूर्वमेव निवेदि-

तम्।

विध्यनपेक्षितानामपि मन्त्रार्थवादयोर्दृष्टान्तविधयोपात्तानां धर्मत्वस्य तादृशधर्ममूलकत्वेन स्मृत्यादिप्रामाण्यस्य च वार्तिककारैरुपपादनेन प्रमाणान्तराविरुद्धानां सर्वेषामेव देवताविग्रहादीनामङ्गीकार्यत्वात्। एवंचोपनिषदर्थवादत्वादिकं नाऽद्वैत मतविरुद्धम्। यथा चार्थवादे प्रतीयमानार्थान्तरविवक्षया बहूनामधिकरणसिद्धान्तानां प्रवृत्तिस्तथा भाट्टकौस्तुभे व्यक्तम्। अन्यथा "अक्ताः शर्करा उपदधाति" इत्यात्रापि "तेजो है घृतम्" इति वाक्यशेषानुसारेण घृतस्यैवाञ्जनमिति नियमे न स्यात्।

एतादृशमेव प्रामाण्यमर्थवादानां साधयितुमर्थवादप्रवृत्तिरिति सेश्वरमीमांसायां निरूपितम्। प्रतीयमानार्थमात्रेण पर्यवसानं तु पुरुषार्थोपयोगित्वमर्थवादानां न संपादयति। अतः "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विध्यवगतपुरुषार्थपर्यवसाय्यर्थावबोधजनकत्वमर्थवादानामुपपादयितुं प्राशस्त्यसमर्पकत्वं तेषामुपपादनीयमेव।

तथा च नार्थवादाः केवलं स्तावकाः, नापि प्रतीयमानार्थपरमात्रा वा, नाप्युपायरूपाः नियमेन, किंतु यथासंभवं क्वचित्केवलं स्तावकाः यत्र प्रमाणान्तरविरोधस्ततः प्राप्तिर्वा प्रतीयमानार्थस्य क्वचिदुभयरूपा इति तत्त्वम्।

"औदुम्बरो यूपो भवति" इति विधिवाक्यानन्तरं तु "ऊर्ग्वा उदुम्बरः ऊर्क् पशवः ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोति ऊर्जोव-

रुध्यै" इत्यार्थवादे पशुप्राप्तिरूपार्थस्य प्रमाणान्तराविरुद्धस्यापि प्रतीयमानस्य न विवक्षा। उदुम्बरताया हि यूपरूपेण फलेनैव शान्ताकाङ्क्षत्वान्नापेक्षा तत्र वर्तते।

यथाहि - "वायव्यं श्वेतमालभेत भूमिकामः" इति यागोत्पत्तिवाक्य एव फलसंबन्धे सति "वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति" इति प्रतीयमानवायुदेवताप्राप्तिरूपफलान्तरं न विवक्ष्यते। एवमुदुम्बरताविधिवाक्य एव तस्याः फलसंबन्धेनार्थवादेन फलसंबन्धाभाव इति समानम्।

एतेन - "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" इत्यर्थवादोऽपि न प्रतीयमानफलसमर्पको भवतीति **सूचितम्**।

वस्तुतस्त्वङ्गयागानामङ्गकर्मादीनां च स्पष्टं फलसंबन्धबोधकविध्यभावेऽङ्गिफलेनैव शान्ताकाङ्क्षत्वान्नार्थवादेन फलसिद्धिः। रात्रिनामधेयं सत्रं तु नाङ्गम्, किंतु प्रधानम्, अतो न विरोधः।

एतेन विश्वजिन्न्यायोऽपि व्याख्यातः; विश्वजिद्यागत्यापि प्रधानत्वेन फलापेक्षायाः सत्त्वात्।

उदुम्बराधिकरणेनैव यद्यप्यर्थवादो द्रव्यगुणसंस्कारविध्यनन्तरं श्रूयमाणो न फलसमर्पक इति सिद्ध्यति, तथाप्यत्र केवलार्थवादत्वे समर्थिते चतुर्थाध्याये "द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्" इत्याधिकरणमर्थवादत्वं फलसमर्पकत्वम् उभयं च भवत्विति शङ्कानिरासार्थमिति पौनरुक्त्यपरिहारो वार्तिककृता

यः कृतः सोऽपि प्रतीयमानार्थस्याऽसति बाधके विवक्षामेवोपो-

द्वलयति ।

एतेन "शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते" इत्यत्र "तेन ह्यन्नं क्रियते" इत्यर्थवादेऽपि हिशब्दार्थो न विवक्षितोऽपनेक्षितत्वादिति **सूचितम्**। "शूर्पेण जुहोति" इति विधौ सति कुत इत्याकाङ्क्षाकथनमपि न भवति । न हि "दध्ना जुहोति" इत्यत्र सा समस्ति । "वचनात्प्रवृत्तिर्वचनान्निवृत्तिः" इति खलु शास्त्रकाराणां संप्रदायः ।

देवताविग्रहनिराकरणं तु देवानां कर्माधिकारनिषेधार्थं सत् कर्मणैवापूर्वद्वारा स्वर्गादिफलसिद्ध्या तस्य प्रकृतिविधावपेक्षाभावान्नानुपपन्नम् । एवं च यावच्छक्ति विध्यपेक्षितप्रतीयमानार्थान्तरपरत्वमर्थवादानामङ्गीकरणीयमित्येव देवताविग्रहनिरासादिग्रन्थाशयः ।

यदि तु देवताविग्रहं विनाऽचेतनेन कर्मणा न फलसिद्धिरिति विभाव्यते तदा देवताविग्रहाङ्गीकारेऽपि न दोषः । अत एवोत्तरमीमांसायाम् ईश्वरस्यैव फलदातृत्वं न कर्मण इति देवताविग्रहादिकमङ्गीक्रियत एवेत्यादि निरूपितम् ।

यथा देवतानां कर्मानधिकारो न तथा ब्रह्मविद्यायामित्युत्तरमीमांसायां देवताविग्रहसाधनं सर्वथोपपन्नमेव ।

सर्वथा चार्थवादानां कुत्रचित्स्तावकत्वं कुत्रचित्प्रतीयमानार्थपरत्वसहितं तदिति सिद्धमेवेत्युपनिषदामप्यर्थवादत्वाङ्गीकारो वार्तिककाराणां नाद्वैतमतविद्वेषं गमयतीति सर्वमनवद्यम् ।

यद्यप्यात्मासङ्गत्वाकर्तृत्वादिज्ञानं न कर्मविध्यपेक्षितं प्रत्युत

तद्विरुद्धमेवेति शङ्करभगवत्पादैर्निरूपितम्, तथापि स्वतन्त्रं प्रयोजनान्तरार्थं तज्ज्ञानमित्यङ्गीकारान्न दोषः ।

यथाहि होमशेषोऽपि दधि "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इति स्वतन्त्रफलान्तरार्थं भवति, एवं विधिशेषोऽप्यर्थवादरूपोपनिषत् स्वतन्त्रफलान्तरार्थापि भवतीति न विरोधः । तत्सिद्धमर्थवादानामपि प्राशस्त्यरूपधर्मे प्रामाण्यमिति ।

"ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ धात्वंशस्य विधिघटकतया विधित्वेन यथा धर्मे प्रामाण्यं एवमर्थवादस्यापि विधिशेषत्वेन विधित्वेनैव प्रामाण्यसिद्ध्या किमर्थं पृथगर्थवादप्रामाण्यसाधनार्थं पादान्तरारम्भः ? इति चेत् ।

अत्र केचित् – यजिधातोर्विधिना पदैकवाक्यतयाऽन्वयः, अर्थवादानां तु वाक्यैकवाक्यतयैवेति विधिवत्स्वतन्त्रप्रमाणत्वादर्थवादानां पादान्तरारम्भ इति – वदन्ति ।

यत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रेण पदार्थयोः परस्परान्वयेन वाक्यार्थो निष्पद्यते तत्र पदैकवाक्यता, यत्र तु पदाभिहितपदार्थयोराकाङ्क्षादिभिः संबन्धो ज्ञातः पुनश्च शेषशेषिभावाद्याकाङ्क्षायां वाक्यार्थयोरन्वयो भवति तत्र वाक्यैकवाक्यता । यथा "समिधो यजति" इति वाक्यार्थस्य "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो जयेत" इति वाक्यार्थस्य च परस्परमङ्गाङ्गिभावापेक्षया वाक्यैकवाक्यता, एवं प्रकृतेऽप्यर्थवादानां कर्मप्राशस्त्यबोधनेन शान्ताकाङ्क्षाणां विधिना साकमितिकर्तव्यतासमर्पणेनान्वयाद्वाक्यैकवाक्यतेति मन्तव्यम् ।

अत्र भाट्टरहस्ये यत्रार्थवादे स्तुत्यर्थमनूद्यमानोऽर्थो विनैव लक्षणां भास यथा "वायुर्वा" इत्यादौ तत्र पदार्थ एव प्राशस्त्यमिति विध्यर्थवादयोः पदैकवाक्यतैव। यत्र तु लक्षणादिनाऽनूद्यमानपदार्थोपस्थितिस्तत्र तु वाक्यैकवाक्यतैव, यथा "आदित्यो यूपः" इत्यादाविति निरूपितम्, एवं च पदैकवाक्यतयैव विध्यर्थवादयोरन्वयेऽपि न दोषः।

तत्र हि भावना द्विविधा – आर्थी शाब्दी चेति पूर्वमुक्तम्। तत्र प्रधानभूताऽऽर्थभावनासंबन्धिना विधिपादे विचारः, अप्रधानभूतशाब्दीभावनेतिकर्तव्यतासमर्पकत्वात्तु द्वितीयपादेऽर्थवादविचार इत्युपपद्यते। नामधेयानां तु ज्योतिष्टोमादिपदानां न साक्षात्साधनत्वेनेतिकर्तव्यतात्वेन वाऽन्वय इति चतुर्थपादे विचार इति सर्वमुपपन्नम्।

अस्य च द्वितीयपादस्यार्थवादपाद इति नाम ; अर्थवादविचारस्यैव बहुलत्वात्। मन्त्रस्यापि विध्यतिरिक्तवेदवाक्यत्वसामान्यादत्र विचारो न विरुद्धः।

अस्मिन्पादे चत्वार्यधिकरणानि। तत्र त्रीण्यर्थवादमधिकृत्य एकं मन्त्रान्नधिकृत्येति विवेकः।

तत्र मन्त्राः यद्यपि साध्यं साधनम् इतिकर्तव्यतां वा प्रायो न बोधयन्ति, तथाप्यनुष्ठानात्पूर्वमपेक्षिततत्तत्पदार्थज्ञानं मन्त्राधीनं यदि भवति तर्ह्येव स्वर्गादिसिद्धिरिति कल्पनान्मन्त्रा अपि विवक्षितार्थाः।

अत एव हि अग्निहोत्रकर्मण्यङ्गभूते "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः

स्वाहा" इति मन्त्रेऽग्निदेवताप्रकाशनान्यथानुपपत्त्यैवाऽग्निहोत्र-होमे देवताविध्यभावेऽप्यग्निरूपदेवतासिद्धिर्नामधेयपादे निरू-पिता तत्प्रख्याधिकरणे।

तत्रार्थवादवदेव मन्त्रेऽपि प्रतीयमानानामर्थान्तराणां विव-क्षा समस्ति। तत्र च यावच्छक्तिप्रकृतोपयोगित्वं प्रतीयमानानां सति संभवे संपादनीयम्। अन्यथा तु यत्र मन्त्रार्थस्य समवाय-स्तत्रोत्कर्षः करणीयो मन्त्राणाम्। यदि मन्त्राणां स्वसामर्थ्येना-न्यदेवताप्रकाशकानां विनियोजकेन वाक्यान्तरेणेतरदैवत्यक्रि-यान्तरे विनियोगः, यथा ऐन्द्रीमन्त्रस्य ""कदाचन स्वरीरसि इत्यस्याग्निदेवत्ये कर्मणि "ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति वि-धिना, तत्र मन्त्रगतेन्द्रादिपदानामप्यग्निरेवार्थः।

तत्रापि प्रतीयमानस्य मुख्यार्थस्य स्वीकारो युक्तो न तु गौ-णार्थस्य लाक्षणिकस्य वा। विकृतौ त्वातिदेशिकविकृतीतरदेव-ताबोधकानां न लक्षणा विकृतिदेवतापरत्वम्, किंतु प्राकृतदेवता-बोधकपदस्थाने विकृतिदेवताबोधकपदान्तरस्य निक्षेपरूप ऊह एव तत्रेत्याद्यन्यत्र विस्तरेण प्रतिपत्तव्यम्।

यद्यपि मन्त्रार्थपर्यालोचनैव मन्त्राणां विनियोगे "इमामगृ-भ्णन् रशनामृतस्य" इति मन्त्रस्यापि तेनैव रशनाग्रहणे विनि-योगः प्राप्नोति; तथापि रशनाग्रहणसामान्ये स मन्त्रो न विनि-योक्तव्यः किंत्वश्वरशनाग्रहण एवेति नियमसिद्ध्यर्थं "इमामगृ-भ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति विनियोगविधिर-पेक्षितः। अयं न्यायोऽन्यत्राप्येतादृशविधावूहनीयः।

एतेन "उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति" इति विधिरपि व्याख्यातः ; तस्यार्थवादत्वात्, तथाचैतादृशानां विनियोगविधीनां वैयर्थ्यभिया मन्त्रार्था न विवक्षित इति शङ्का परास्ता ; सति संभवे मन्त्रार्थानां विवक्षावश्यंभावात् ।

मन्त्रोच्चारणं ह्यध्ययनवदर्थज्ञानार्थमेव न तु स्वर्गार्थम् । ये तु मन्त्रा नार्थवन्तः, यथा "हुंफडादयः" तेषामुच्चारणमदृष्टार्थमेव ।

अत्र च मन्त्रे प्रतीयमानानां बहूनां मध्ये यद्येकस्य प्रयोगसमवेतत्वं प्रमाणान्तरप्रमितत्वं च तर्हि तदेकवाक्यतया प्रकृतायोग्यानामपि पदानामदृष्टार्थमेवोच्चारणम् । यथा - "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां निर्वपामि" इति मन्त्रे निर्वपामीत्येकस्यैवार्थज्ञानार्थम्, अन्येषामदृष्टार्थमुच्चारणम् । न हि दर्शपूर्णमासयोः सविता पूषा अश्विनौ वा देवता विद्यन्ते, नवोत्पत्तिवाक्येनाग्न्यादिदेवतान्तरसिद्धौ कल्पयितुं तत्र शक्यन्ते ।

यन्मन्त्रार्थवादयोः कुत्रचित्प्रमाणान्तरसिद्धानामन्यस्तुत्यर्थं निन्दा दृश्यते न तेन निन्दितस्याधर्मत्वम् । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवृत्ता किंतु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायात् ।

वार्तिककारा हि - "मन्त्रार्थवादा बहुधा बहुभिर्व्याख्यायन्ते । तत्र किमपि व्याख्यानमनुसृत्य कापि स्मृतिरित्यादिकं न संभवती"ति निरूपयन्तीति अधीतनिगमनिरुक्तव्याकरणादीनामपि विदुषां स्वतन्त्रे मन्त्रव्याख्याने ब्राह्मणवाक्यादिभिरनुपष्टब्धे द्रागित्येव विश्वासेन न किमपि कर्म कर्तव्यं, किंतु सम्यङ्मीमांसादिभिर्विचारेणैव । अतो विद्यारण्यभाष्यं विनाऽधुनातनानां व्या-

ख्यानविशेषादिदर्शनमात्रेण नास्माभिरुन्मार्गं गन्तव्यम्।

तथा च विधिवन्मन्त्रार्थवादा अपि विवक्षितार्था धर्मोपयोगिन एव भवन्ति एवं च न केनापि वर्णेन मात्रया वा वेदगतेनानर्थकेन धर्मापर्यवसायिना च भवितव्यम्। यद्यपि मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैव धर्मे पर्यवसानं स्मृतिस्तेऽधिगतविषयत्वान्न प्रमा ; तथाप्यबाधितार्थविषयकत्वरूपं प्रामाण्यं स्मृतेरपि विद्यत इति न दोषः।

भाट्टदीपिकायां तु पदाभिहितानां पदार्थानामेव शाब्दप्रमाजनकत्वं न पदानामित्यभिहितान्वयवादरीत्या मन्त्रणामपि व नियोगविधौ पदार्थविधया भासमानानां प्रमाजनकत्वरूपं प्रामाण्यं विद्यत इति निरूपितम्।

द्विविधमत्र मीमांसकानां मतम् – अन्विताभिधानं अभिहितान्वयः चेति पदस्यैव पदार्थस्मारकत्वं स्मारितानां परस्परान्वयबोधानुकूलशक्तिंश्च प्रथममते।

द्वितीयमते पदैः पदार्थानां ज्ञानं जायते। तच्च ज्ञानं न स्मृतिः, तत्राननुभवात्, नाप्यनुभवः, अधिगतविषयत्वात्, किंत्वभिधानपदाभिधेयं स्मृतिसमम्। तदुक्तं सङ्क्षेपशारीरके - "अभिहतघटना यदा तदानीं स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विधत्तः परदृशि पुनरन्विताभिधाने पदयुगलात्स्मृतियुग्ममेव सत्यम्॥" इति।

तत्र प्रथममतेऽन्वयशक्तिरपि पदेष्वेव ; शाब्दबोध इति व्यवहारानुसारात्, द्वितीयमते तु पदानां पदार्थाभिधानेन शान्ताकाङ्क्षा, अभिहितानां पदार्थानां त्वाकाङ्क्षाद्यनुसारेणान्वयबोध-

जनकत्वम्। आकाङ्क्षादिकमर्थधर्मोऽतोऽन्वयशक्तिरप्यर्थयोरेव युक्ता। तदुक्तं - "पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्" इति ॥ अस्मिन्मते शाब्दबोध इति व्यवहारोऽपि शाब्दप्रयोज्यत्वमादायोपपद्यते।

अयमपरो विशेषोऽस्मिन्मते – यत्प्रमाणान्तरेणोपस्थितानामपि पदार्थानामन्वयबोधो भवति विनैव शब्दं, पूर्वस्मिंस्तु न तथा। तदुक्तं - "पश्यतः श्वेतिमारूप हेषाशब्दं च शृण्वतः। खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥" इति ॥

अभिहितान्वयबोधो प्राकृतस्य "अग्नये जुष्टं निर्वपामि" इति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्येष्टावतिदेशेन प्राप्तस्य "अग्नये" इति पदस्थाने "सूर्याय" इति पदनिक्षेपात्मक ऊहो यो नवमाध्याये निरूपितः स नापेक्षितः, विनापि सूर्यपदं प्रमाणान्तरेणोपस्थितसूर्यदेवताया अन्वयसंभवादित्यूहादिसिद्धान्तो नोपपद्यते इति केषांचनान्विताभिधानवाद एव महानाग्रहः।

भाष्यकारैस्तु तर्कपादेऽभिहितान्वयपक्ष एव समादृतः।

अयमाशयः – प्रकृतौ यः पदार्थो यथा स्मृतः तथैव विकृतावपि स्मर्तव्यः। प्रकृतौ तु देवतायाः पदमूलकं स्मरणमासीदिति विकृतावपि पदाध्याहारपक्ष एवाश्यक इति। अत्र मतद्वयेऽपि पदार्थे शक्तिज्ञानं कारणम्, अन्वये तु स्वरूपसतीशक्तिः कारणमिति समानम्।

अयमन्विताभिधानवादोऽद्वैतिनां "तत् त्वमसि" इत्यादि-

वाक्यसाधारणो न भवति। अभिहितान्वयवादस्तु तेषामपि सा-

धारण इति वेशेषः ।

ब्रह्मानन्दसरस्वत्यस्तु - "अन्विताभिधानवादोऽपि नाद्वैतिनां प्रतिकूलः । तत्रान्वितपदस्य हि तात्पर्यविषय इत्यर्थः" इति न्यायरत्नावल्यां निरूपयन्ति ।

मीमांसकानां पक्षद्वयेऽपि फलसाम्येऽभिहितान्वयवादे विशेषत आग्रहे किं निमित्तमिति चेत् मीमांसकानां मतेऽवयवातिरिक्तं समुदायाभिधं वस्तु शशशृङ्गप्रायम् । एवं च पद एव विजातीयशक्तिद्वयकल्पनाऽपेक्षया विजातीययोः पदतदर्थयोरेव शक्तिद्वयाङ्गीकारो युक्तः । तदुक्तं भाष्ये - "न च पदार्था एव वाक्यार्थः सामान्ये हि पदं प्रवर्तते विशेषे वाक्यम्, अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः" इति ।

अत एव - "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थ तन्निमित्तत्वात्" इति सूत्रमप्युपपद्यते । अत्र ह्यर्थस्य तन्निमित्तत्वादित्यर्थ एव वाक्यार्थं प्रति निमित्तमिति स्पष्टमुक्तम् । अन्यथा पूर्वपक्षोक्तरीत्या पूर्ववर्णसंस्कारसहितान्त्यवर्णस्य पदार्थज्ञानसहकृतस्यान्वयबोधकत्वेऽन्वयस्य कृत्रिमत्त्वं व्यामोहत्वं वा भवेदिति वेदप्रामाण्यमपि मीमांसकानां न सिद्ध्येत् । तदुक्तं भाष्ये – तद्भूताधिकरणपूर्वपक्षग्रन्थे तस्मात्कृत्रिमो वाक्यार्थो व्यामोहो वेति ।

इदमभिहिताभिधाने वैयाकरणानां विरुद्धमेव । नैयायिकानां त्वशक्यस्यैवान्वयस्य समभिव्याहारमात्रेण भानमिति संमतम् । तत्र शब्दबोधे वृत्त्यविषयस्यभानं विरुद्धमिति कुत्रापि शक्तेरङ्गीकारे पदार्थ एव तदङ्गीकारो युक्त इति मीमांसकानामा-

शयः। तथा चाऽन्विताभिधानवादोऽयं प्राभाकराणां न सूत्रारूढः न वा भाष्यारूढः किंतु स्वकल्पितम्। भाट्टमतं तु न तादृशम्। अत एवाद्वैतिनोऽपि - "व्यवहारे भाट्टनयः" इति व्यवहारनिर्वाहं सर्वमपि भाट्टनयेनैव कुर्वन्ति। सर्वथा च मान्त्राणां विनियोगविधिदृष्ट्या धर्मप्रामाण्यमपि संभवत्येव।

वस्तुतस्तु धर्मप्रामाण्यं सर्वेषां वेदवाक्यानां नापेक्षितं, किंतु धर्मपर्यवसानमेवेति मन्त्रोच्चारणं विनाऽपूर्वोत्पत्त्यसंभवान्मन्त्राणामुपेक्षितं धर्मपर्यवसानं सिध्यत्येवेति विधिमन्त्रार्थवादानां पादद्वयेन धर्मोपयोगः समर्थितः।

तत्र निषेधवाक्यानामपि विधिपदेनैव ग्रहणान्न तदर्थं पादान्तरमपेक्षामहे। एवं च निन्दार्थवादानामपि विचारो द्वितीयपादे यः कृतः स उपपद्यत एव।

तत्रेदं विचारणीयम्। यथा "आग्नेयं चतुर्धा करोति," "पुरोडाशं चतुर्धा करोति," इत्यनयोर्विध्योरुपसंहारेण आग्नेयपुरोडाशस्यैव चतुर्धाकरणम्, एवं निषेधद्वयस्याप्युपसंहारो भवति वा न वेति। तत्र बहूनामाशयः – निषेधयोर्नोपसंहारः यथा - "न हिंस्यात्संर्वा भूतानि," "न ब्राह्मणं हन्यात्," "नात्रेयं हन्यात्," इति निषेधानामप्युपसंहारापत्त्या श्येनादियागस्य फलतोऽप्यनर्थाभावेन धर्मत्वप्रसङ्गादिति॥

परेतु – अस्ति निषेधयोरुपसंहारः। यथा - "वार्ताकं न भक्षयेत्," "श्वेतवार्ताकं न भक्षयेत्," इति निषेधयोः। अयं विशेषः – निषेधद्वयस्य भिन्नस्मृतिस्थत्वं भिन्नशाखास्थत्वं वा त-

योरुपसंहारः, एकशाखादिगत्वे तु न सः । यथाहि एकशाखागतानां निषेधानामुपसंहारेऽन्तरवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः, न तथा भिन्नशाखागतानाम् । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्येकशाखाध्ययनस्य नियमितत्वेनाधिकारभेदेन ब्रह्मयज्ञादौ सार्थक्यात्, "न ब्राह्मणं नात्रेयं" इत्यादिकं त्वेकशाखागतमतो नोपसंहार इति सर्वमनवद्यम् ।

अत्र निषेधानाम् अधर्मप्रमाणत्वम् । तथा च "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्यत्राधर्मपदविभागोऽपि कैश्चन कृतो नानुपपन्नः । तत्र च निषेधवाक्येन तदधर्मत्वज्ञानपूर्वकं कलञ्जभक्षणस्याननुष्ठानेनैव प्रत्यवायाभावः, न तु स्वयं किंचिद्युक्त्यादिकल्पनया बौद्धादिशास्त्रान्तरपर्यालोचनया च तदननुष्ठानेन । तथोक्तं वार्तिके - "बौद्धाद्यहिंसावाक्यं श्वदृतिनिहितं क्षीरमिवानादरणीयम् " इति ॥

अयं न्यायो धर्मकथायामपि योजनीयः । तथा च अधुनातनानां वेदार्थे युक्तिगवेषणादिकं वेदाप्रामाण्योद्घोषणेन बौद्धादिवाक्यप्रामाण्यादिनाऽहिंसाद्याचरणं सर्वं वेदप्रामाण्यविघातार्थमेव ।

अत्रेदं विचारणीयम् – कथं पुरुषदोषेण वस्तुधर्मोऽन्यथा भवति ? तथा च यद्यहिंसा धर्मः कथं शाक्योक्तिमात्रेण साऽधर्मः स्यात्? न ह्यग्निः शीतलेन पुरुषेण स्पृष्टः स्वकीयमौष्ण्यं परिजहाति । एवं च बौद्धादिवाक्यावगतत्वमात्रेण कथमहिंसाऽधर्मो भवतीति ।

अत्रायमाशयः – बौद्धवाक्यं हि पौरुषेयं हि कदाचित् प्रमाणमप्रमाणं च भवति। तत्र प्रामाण्याप्रामाण्ये फलपर्यन्तप्रवृत्तिरूपया परीक्षया भवतः। न च कालान्तरफलेऽहिंसादौ परीक्षोक्तविधा भवतीत्यप्रामाण्यमेव पर्यवस्यति। तथा च वेदवाक्यमप्रमाणतो बौद्धस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्यापि मन्वादिवद्वैदिकत्वमात्मनोऽनङ्गीकुर्वतः वाक्ये न विश्वासो भवतीति तद्वाक्यश्रवणमात्रेणाहिंसादिधर्मत्वनिर्णयो न संभवति। न हि धर्माधर्मादिकमीश्वरस्यापि प्रत्यक्षमिति वेदापौरुषेयताप्रकरणे स्पष्टं निरूपितमन्यत्र।

तथा च यागाद्यनुष्ठायिनां तत्तद्वेदवाक्यमजानतां तादृशवेदवाक्यजनितार्थज्ञानाभावे यथा नाधिकारः एवमहिंसादिकर्मण्यप्यवैदिकानां नाधिकारः1, धर्माधर्मादीनामधिकारिभेदेन व्यवस्थितत्वाद्राजसूयादिकं ब्राह्मणदेरिवाहिंसावाक्यावगताहिंसा बौद्धानामपि न धर्मः। अपशूद्राधिकरणेन शूद्राणां धर्माधर्मार्थवेदाध्ययननिषेधेऽपि तेषां तज्ज्ञानसंभवान्न दोषः। तदुक्तं - "स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्" ॥ इति ॥

यद्यपि विधिषु श्राद्धोऽधिकारी निषेधेषु तु सर्वोऽपीति भामतीवाक्याद्बौद्धानामपि निषेधज्ञानं विनाऽनुष्ठीयमानं हिंसादिकमनर्थायैव स्यात्; तथापि हिंसया स्वस्य परस्य वा अनर्थं भविष्यतीति ज्ञानं न बौद्धानां भवितुमलम्। तथा च बौद्धवाक्यं चेत्प्रमाणं तर्हि सर्वेषां निरङ्कुशा निवृत्तिः हिंसादितः स्यात्। अत-

स्तत्प्रामाण्यनिराकरण एव वार्तिकादीनामभिप्रायः, न तु बौद्ध-वाक्यदर्शनेनाहिंसाव्रतपरिपालनेनानर्थमपि भविष्यतीति ।

वस्तुतस्तु – गोक्षीरं श्वदृतौ धृतमिति दृष्टान्तस्वारस्यादास्तिकानामेव तदनादरणीयमिति गम्यते न तु बौद्धानामपि । तथा च कोऽपि विरोधः ।

ये हि आस्तिका वैदिकाग्रगण्याः वेदविहितमेव धर्ममुपयन्ति न ते कथमपि बौद्धवाक्यं दृष्ट्वा धर्माधर्मनिर्णयं करिष्यन्ति । तथा च निषेधवाक्यजन्यज्ञानं विनाप्यनुष्ठितं हिंसादिकं दोषाधायकमेव । एवं चानुष्ठानसमये निषेधवाक्यानपेक्षायामपि निषेध वाक्यानां ब्रह्मयज्ञादिधर्मोपयोगोऽपि भवतीति न किंचिदनुपपन्नम् । अधिकं वेदान्तकल्पतरुपरिमले द्रष्टव्यम् । तथा च "चोदनालक्षणोऽर्थ एव धर्मः" इति सिद्धम् ।

यदि चोदनालक्षणोऽर्थं एव धर्मस्तर्हि मन्वादिस्मृतीनां न धर्मे प्रामाण्यं स्यात् । न हि ताः वेदः । साधितं हि कल्पसूत्राधिकरणे यथा - "मन्वादिस्मृतयः कल्पसूत्रादिकं च न वेदः" इति ॥ एवं च बहूनां विद्यास्थानानां विभागोऽप्यनुपपन्न एव । न हि पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षादीनि षडङ्गानि वा वेदाः ।

स्मृतिर्हि नामानुभवजन्यज्ञानविशेषः प्राक्तनं यत्किंचित्प्रमाणाधीनमनुभवमपेक्षते । न चात्र स्मृतिसाधनमनुभवो वेदाधीनः; तादृशवेदवाक्यानामदर्शनात् । प्रलीनशाखागतानि वाक्यानि स्मृतिमूलानीति कल्पनायामियमेव स्मृतिः प्रमाणम् ।

इयं च प्रमाणमिति व्यवस्था न सिध्येत् ।

किंच मन्वादयः किं तानि वाक्यान्यदर्शन् उत न। यदि नापश्यन् तर्हि कथं मन्वादिस्मरणस्य तानि मूलानि भवेयुः। यद्यदर्शने कुतो वा स्ववाक्यानीव मूलवाक्यान्यपि नाध्यापितानि। यदुक्तं वार्तिके - "येन यत्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं प्रपाठितम्। कस्मात्तेनैव यत्नेन मूलवाक्यं न पाठितम्॥" इति॥

तथा च भ्रान्त्यादिमूलकाः स्वाप्नानुभवमूलकाः वचनार्थं स्वबुद्धिकल्पिता वा मन्वादिस्मृतयः कथं धर्मे प्रमाणं भवन्ति।

तत्रेदं समाधानम् – सत्यं मन्वादिस्मृतयः पुराणन्यायमीमांसादयः कल्पसूत्रादयः षडङ्गानि च न वेदाः, तथापि तानि धर्मे प्रमाणमेव।

अयमाशयः – प्रमाणं हि द्विविधं साक्षात्प्रमाणं परम्परया प्रमाणं चेति। यद्यपि स्मृतिः साक्षान्न प्रमाणम्, तथापि प्रमाणभूतपरोक्षभेदानुमानद्वारा धर्मे प्रमाणमिति युक्तमेव तथा च परोक्षवेदप्रामाण्यमेव तृतीयपादार्थ इति सिद्धम्। व्यक्तं चैतन्न्यायसुधायाम्।

"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्यत्र परोक्षापरोक्षद्विविधचोदनाया अपि सङ्ग्रहो विद्यत इति प्रत्यक्षवेदस्य विधिमन्त्रार्थवादरूपस्य प्रामाण्यविचारानन्तरं परोक्षतद्वाक्यप्रामाण्यविचार इत्युपपन्नम्। परोक्षत्वं चेदं न मन्वादिदृष्ट्या, किंत्वस्मादिदृष्ट्या। मन्वादीनां तु तदपि प्रत्यक्षमेव, परंतु तत्तद्वाक्यं मन्वादिस्मृतिमूलभूतं विप्रकीर्णशाखागतमिति न तस्यापि मन्वादिभिः संप्रदायोच्छेदादिभिया पाठनं स्वकीयस्मृतीनामिव कृतमिति न

दोषः ।

अयं भावः - "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति विधिवाक्ये अध्यायस्य स्वत्वविशेषणादेकवेदगतत्वपरम्पराप्राप्तशाखाध्ययनं, "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्" इति वचनाद्वेदान्तरीयसर्वशाखाध्ययनं च विधीयते। तथा च कृष्णयजुःशाखाध्यायिनां यजुर्वेदगतशुक्लयजुःशाखाध्ययनादिकं, ऋग्वेदगतस्वपरम्पराप्राप्तैकशाखाध्यायिनां तद्वेदगतशाखान्तराध्ययनं च निषिद्धं गम्यते। गुणोपसंहाराधिकरणे च सर्वशाखीयानां धर्मै सर्वैरनुष्ठानं कर्तव्यमसति विरोधे, सति तु विरोधे व्यवस्थितविकल्पादिकमिति निरूपितम्। तथा च शाखान्तरीयाणां धर्माणां शाखान्तरीयवाक्याध्ययनासंभवात्तेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि मन्वादिस्मृतिमात्रपर्यालोचनया तादृशं किमपि वाक्यं शाखान्तरे स्यादिति विश्वासेन तदर्थानुष्ठानमावश्यकम्।

तत्र च मन्वादिभिः स्वसाक्षात्कृतस्यापि शाकान्तरीयवाक्यस्याध्यापनं यदि क्रियेत तर्हि "स्वाध्यायोऽध्यतव्यः" इति विधिविच्छेदः कृतः स्यात्।

वस्तुतस्तु स्वप्रत्यक्षापि स्वाधीतवेदभागगतानि वेदवाक्यान्यपि मन्वादिस्मृतिमूलं भवितुमर्हन्ति, परंतु कानिचन मन्त्रार्थवादवाक्यानि कानिचन मन्त्रवाक्यानि वा भवेयुः।

मन्त्रार्थवादयोस्तु कस्यार्थस्य विवक्षा कस्य न विवक्षेत्यादिनिर्णयो नास्मदादीनां भवति। मन्वादीनां तु सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामधिगतनिखिलविद्यास्थानानामधीतवेदचतुष्टयानां देवा-

नामिव स्वयंप्रभातनिखिलवेदार्थानां मात्रामात्रापरित्यागेन वेद-परिपालनार्थं निखिलधर्माधर्मविवेचनेन धर्ममार्गप्रतिष्ठापनार्थ-मेव च कृतदीक्षाणां सर्वदा सत्सङ्गमपरिपावितचित्तवृत्तीनां च मन्त्रार्थवादेभ्योऽपि केभ्यश्चनैव धर्माद्यवभासः संभवत्येव। म-न्त्रार्थवादयोरपि दृष्टान्तविधयोपात्तानामलौकिकानामर्थानां वि-वक्षा वर्तत इति वार्तिकादौ निरूपतम्। सर्वथा च मन्वादिस्मृ-तयो धर्मे प्रमाणमेवेति सिद्धम्। यतो वेदाद्वेदार्थं ज्ञात्वैव मन्वा-दयस्तमस्मरन् न तु स्वकपोलकल्पितं भ्रान्तिकल्पितं भ्रान्तिदृष्टं वा।

शाक्यादिस्मृतयस्तु न वेदमूलाः। न हि मन्वादय इव ते वेदप्रामाण्यं मात्रामात्रापरित्यागेन वेदपरिपालनं वा मुख्यं म-न्यन्ते। वेदाप्रामाण्यव्यवस्थापनं धर्मसमयोच्छेदनं चैव खलु ते पुरुषार्थं मन्यते। अतो न तासां वेदो मूलम्। ततश्च स्वकपोल-कल्पितत्वात् हेतुवादभूयिष्ठाः शाक्यादिस्मृतयो न प्रमाणम्।

मन्वादिस्मृतयोऽपि प्रत्यक्षवेदवाक्यान्तराविरुद्धा एव धर्म-प्रमाणमिति विवक्षितं, न तु मनुस्मृतित्वादिना, शाक्यादिस्मृत-यस्तु तत्स्मृतित्वेनैव प्रमाणमिति शाक्यानुसारिणां मतमिति नेदं मतं युक्तम्। न हि अहिंसासत्यादिकं धर्म इति हिंसादिकम् अध-र्म इति च प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसिद्धमिति शाक्यादयोऽपि वेदा-र्थमेव वेदाप्रामाण्यनिरुपणपूर्वकं स्वकपोलकल्पिततया ज्ञापय-न्ति प्रतारणार्थं लोकानाम्। तथा च वेदप्रामाण्यस्वीकारमन्तरा न कस्यापि स्मृतिः प्रमाणतामर्हतीति मन्वादिस्मृतय एव धर्मे

प्रमाणम्। ता अपि वेदाविरुद्धा एव प्रमाणमिति सिद्धम्।

प्रत्यक्षवेदवाक्यविरुद्धास्तु मन्वादिस्मृतयः स्वमूलं वेदवाक्यं नानुमापयन्तीति न ताः प्रमाणमिति भाष्यकारा वदन्ति।

वार्तिककारास्तु प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा अपि स्मृतयः श्रुतिमनुमापयन्त्येव, परंतु अनुष्ठानं प्रत्यक्षवेदवाक्यानुसार्येव युक्तं भवति। तथा च यस्य स्मृतिमूलं वेदवाक्यं प्रत्यक्षं स्मृतिविरोधि च तत्प्रत्यक्षं तस्य विकल्पेनोभयानुष्ठानमपि युक्तमेव। यत्र तु विरुद्धश्रुतिमात्रं प्रत्यक्षं तस्य स्मृत्यर्थाननुष्ठानमेव युक्तम्। श्रुत्यविरुद्धस्मृतिस्थले तु परोक्षवेदवाक्यानुसारेणाप्यनुष्ठानां युक्तमेव।

एतेन परोक्षवेदमूलकविरुद्धस्मृतिद्वयमपि व्याख्यातम्; तत्रापि "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति," इति विधिनिषेधस्थल इव विकल्पेनानुष्ठापकत्वात्।

अत्र स्मृतिपदस्य भावव्युत्पन्नस्य स्मरणमेवार्थः। तथापि तन्मूलकग्रन्थविशेषस्यापि मन्वादिविरचितस्य गौण्या वृत्त्या स्मृतिपदेन व्यवहारः।

एतेन उपचारात् रघुनन्दनवैद्यनाथादिनिबन्धग्रन्थानामपि स्मृतिपदव्यवहारो नानुपपन्न

इति सूचितम्।

इयान्विशेषः – यन्निबन्धग्रन्थानां स्मृतिविरोधे आचारस्येव श्रुतिविरोधे स्मृतेरिव च न प्रामाण्यमिति। यत्तु "स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवत्तर" इति वचनं तत्परोक्षापरोक्षस्मृतिविरोधे मी-

मांसादिन्यायस्य प्राबल्यपरमिति न दोषः। निबन्धग्रन्था हि विचारशास्त्रविधयैव प्रमाणम्। मीमांसाशास्त्रं साक्षाद्वेदार्थविचाररूपम्। निबन्धास्तु स्मृत्यादिविचाररूपा इति तु विशेषः।

अत्र च मन्वादिस्मृतीनां वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्ये वर्णिते श्रुतिविरुद्धानामपि तासां प्रामाण्यापत्तिरिति शङ्कायां "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" इति सूत्रं प्रववृते। तथा च - "औदुम्बरीः सृष्ट्वोद्गायति" इति श्रुतिविरुद्धा "औदुम्बरी सर्वा वेष्टितव्या" इति स्मृतिरप्रमाणमिति ॥

अत्रैवं शङ्का जायते कथं तर्ह्येतत्स्मरणम्? न हि पूर्वतनानुभवमन्तरा स्मरणं संभवति। धर्मस्य चानुभवो न वेदमन्तरा प्रमाणान्तरेण भवतीति, तदर्थमिदं सूत्रं "हेतुदर्शनाच्च" इति अनेन हि सूत्रेण श्रुतिविरुद्धस्मृतौ कामादिकं दृष्टं कारणान्तरमेव निमित्तं न तु प्रमाणजन्यानुभवो निमित्तमिति निरूपितम्।

इदं तु सूत्रं वार्तिककाराः संभाव्यमानदृष्टहेतुकानां सर्वासामपि स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां तदविरुद्धानां वा अनुमेयश्रुतिमूलानामप्रामाण्यसाधानपरतया योजयन्ति।

तथा च सूक्ष्मगवेषणयापि यदि निमित्तं दृष्टं कस्याश्चन स्मृतेः संभाव्यते तर्हि तस्याः सर्वस्या अपि स्मृतेः न प्रामाण्यमिति सिद्धमितीदानीन्तनानां जनानां कालदेशाद्यनुगुणं मन्वादिभिः धर्मनिर्णयादिभिः कल्पिता एव स्मृतय इत्यादिकल्पनं निरालम्बनमेव।

यत्तु – पाराशरस्मृतौ "कलौ जनानां सौकर्यार्थं प्रायश्चित्त-

सङ्कोचार्थं स्वस्याः प्रवृत्तिरुपवर्णिता" इति तस्याऽयमाशयः - "आख्यातानाम् अर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी" इति न्याय एको वरीवर्ति। अनेन न्यायेन यत्र यत्र विधिः पुरुषं प्रवर्तयति तत्र सर्वत्र पुरुषस्य शक्तिरपि सहकारिणीति बोधयति। तथा च शक्तस्यैव विहितेषु सर्वत्र कर्मस्वधिकारो नाशक्तस्य। तत्र चातिक्लेशसाध्यप्रायश्चित्तेऽशक्तानधिकारिण उद्दिश्य तत्र सङ्कोचकरणं न दोषाय।

एवं युगभेदेन केषांचन धर्माणामधर्मत्वव्यवस्थापनमपि तादृशधर्मानुष्ठानाशक्तिदर्शनेनैव महर्षिवर्यैः कृतम्।

अयं भावः – येषां पापानां निवृत्त्यर्थं महाक्लेशसाध्यमल्पक्लेशसाध्यं च प्रायश्चित्तं विकल्पेन विहितं, तत्र शक्तिपर्यालोचनया युगभेदेन व्यवस्थापनमेव शास्त्रकारैः कृतं, न तु स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरं कल्पितम्। अत एव पराशरमाधवीये तत्र विकल्पव्यवस्थापनमुपपद्यते। "कलौ पाराशरः स्मृतः" इति वचनस्याप्ययमेवाशयः - यत्प्रायश्चित्तविषये पराशरीयव्यवस्थैव कलौ समादरणीयेति।

अत्र च प्रायश्चित्तसङ्कोचादिकमधिकारिभेदेनैवेति महाप्रायश्चित्तशक्तानां महाप्रायश्चित्तमेव कर्तव्यमिति मन्वादिस्मृतीनामपि कलौ प्रामाण्यं नानुपपन्नम्।

अत्रेदं विचारणीयम् – सत्यम् अदृष्टार्थाष्टकाश्राद्धकर्तव्यतादिस्मृतीनां न प्रत्यक्षादिकं किमपि मूलं संभवतीति वेदमूलकत्वमेवेति, व्यवहाराध्यायादीनामर्थशास्त्राणां च कथं वेदमूलक-

त्वम्? ते हि दृष्टहेतुका एवोपलभ्यन्ते। अत एव व्यवहारालयेऽप्याधिकारणिकाः यथेच्छमेव स्मृत्यादिविरुद्धानपि निश्चयानातन्वते। यथा ब्रह्मचारिगृहीतस्य दत्तकस्यापि तदीयदायाधिकारः इत्यादिनिर्णयो न्यायवादिषु कार्यकारी वरीवर्ति। तथा च व्यवहाराध्यायो मन्वादिस्मृतिषु कथं प्रमाणमिति?

अत्रेदं तत्त्वम् – अर्थशास्त्राणां यद्यपि दृष्टमेव हेतुः तथापि तदीयार्थस्य यथावदेवानुष्ठानेनादृष्टविशेषस्यापि लाभो वर्तत एव। अत एव - "अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति॥" इति मन्वादिवचनमुपपद्यते। तथा च दायभागादिष्वप्यनधिकारिणां दायस्वीकारोऽनर्थायैव स्यात्। संपादितानामर्थानां हि भोजनाद्यविहितकार्याणाम् इव धर्मानुष्ठानार्थेऽपि विनियोगः करणीयः। तत्र भोजनाद्यविहितकार्याणां कथंचिदन्यायार्जितधनैर्निर्वाहेऽपि धर्माद्यनुष्ठानस्य तैः कथमपि निर्वाहो न भवति। तथा च व्यवहाराध्यायोऽपि श्रुतिमूलको न स्वतन्त्रं मन्वादिकल्पित इति सर्वथा प्रमाणमेवेति तद्विरुद्धानामिदानीन्तनानां व्यवहारालयाध्यक्षनियमानां न प्रामाणिकत्वमिति पश्यामः। न हि मन्वादय इवादृष्टधर्मपक्षपातेनेदानीन्तना नियमान्व्यवस्थापयन्ति, किंत्ववैदिकानामपि बहूनामाशयानुसारेण। न हि धर्माधर्मादिकथा भारतीयानां समुदायव्यवस्थासिद्धा, किंतु सर्वप्रमाणमूर्धन्यनिरस्तसमस्तदोषजातापौरुषेयनित्यवेदैकमूलसिद्धा। न हि वेदः पौरुषेय इति नु पूर्वमेव निरूपतम्। तथा च श्रुत्यवि-

रुद्धानामसंभाव्यदृष्टहेतूनां च वैदिकमन्वादिस्मृतीनां धर्मप्रामाण्यमनपोहं सिद्धं भवति।

शाक्यादिस्मृतीनां त्वहिंसादिविषयाणामपि न प्रामाण्यमहिंसादिधर्मत्वे। सत्यवदनादिकं हि वेदवाक्याज्ज्ञायमानमेवाऽनुष्ठीयमानं फलाय कल्पते। वैदिकविध्यादिज्ञानं हि शाब्दभावनायां करणत्वेनान्वेतीति तादृशकरणं विना संपादिता प्रवृत्तिर्न वेदोक्तफलसाधनाय पर्याप्ता भवति। तथा अर्थवादाधीनप्राशस्त्यज्ञानं विनानुष्ठीयमानं कर्म न यथा तत्फलं जनयति, मन्त्रपूर्वकार्थज्ञानं विनानुष्ठीयमाना मन्त्रार्था यथा न फलं जनयितुमीशते तथा वैदिकलिङादिजनितप्रवर्तनाज्ञानं विना प्रवृत्तिरपि न फलमुत्पादयितुमलमिति शाक्यादिस्मृत्यनुसारेणानुष्ठीयमानमहिंसादिकं नादृष्टं पारलौकिकं फलं संपादयति। यथा स्वभावतः सर्वादरणीयं विशेषतः "पयो ब्राह्मणस्य व्रतम्" इति ब्राह्मणव्रतत्वेन कीर्तितं च पयः श्वचर्ममये पात्रे निक्षिप्तं सर्वथाऽशुद्धं सत्सर्वेषामनादरणीयं भवति, एवमवैदिकशाक्यसंबन्धाद्वैदिकधर्माधर्मादिव्यवस्थाप्यहिंसादीनां न संभवतीति मन्तव्यम्।

एतदभिप्रायेणैव "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥" इति धर्मस्थानानां चतुर्दशत्वेन प्राचामाचार्याणां परिगणनम्। तथा च श्रुत्यविरुद्धा अपि शाक्यादिस्मृतयः श्रुतिविरुद्धा मन्वादिस्मृतय इव न धर्मे प्रमाणम्।

श्रुतिविरोधश्च मन्वादिस्मृतीनां न श्रुतित्वेन स्मृतित्वेन च

भवति, किंतु विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनेति प्रबलार्थावलम्बा स्मृतिरपि प्रबलैव, दुर्बलार्था श्रुतिरपि दुर्बलैव। अर्थस्य प्राबल्यं यदि सोऽनुष्ठेयः। तथा च श्रुत्यर्थस्याननुष्ठेयत्वेऽनुष्ठेयधर्मत्वे वा स्मृत्यर्थस्यानुष्ठेयत्वे च स्मृतिरेव तत्र बलीयसीति स्मृत्यनुसारेण श्रुतेः सङ्कोचोऽपि क्वचन न दोषाय भवति। यथा "वेदं कृत्वा वेदिं करोति" इति श्रुतेः "क्षुते आचामेत्" इति स्मृत्यनुसारेण सङ्कोचः।

तथा हि – वेदो नाम संमार्जनार्थो दर्भमुष्टिविशेषः। तं कृत्वानन्तरं वेदिं मण्टपं कुर्यादिति श्रुतेरर्थः। "क्षुते आचामेत्" इति स्मृतेस्तु यदा यदा कर्ममध्येऽपि क्षुतं भवति तदा तदा आचमनं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र यदि वेदकरणान्तिमक्षणे क्षुतं भवति तर्हि तदनन्तरमाचमने क्रियमाणे श्रुतिविरोधः। यदि वेदिः क्रियते तर्हि आचमनस्मृतिविरोध इति विरोधपरिहारः वेदकरणानन्तरमाचमनं कृत्त्वा वेदिकरणमिति वाक्यार्थस्वीकारेणैव करणीयः।

कृत्वेति त्त्वाप्रत्ययस्य हि पूर्वकालतार्थः। सा च वेदवेदिकरणयोर्मध्येऽन्यस्यानुष्ठानेऽप्युपपद्यते। क्रमो हि सः। न च सोऽनुष्ठातुं शक्यः आचमनं त्वनुष्ठेयम्। तथा च स्मृत्यप्रामाण्ये पदार्थबाधः श्रुतिसङ्कोचे पदार्थधर्मक्रमबाधः इति स्मृतिप्राबल्यमेवात्र सिद्धं भवति। तथा च स्वरूपतः प्रबलापि श्रुतिः प्रबलाऽऽचमनरूपपदार्थाश्रिताऽऽचमनस्मृत्यपेक्षया दुर्बलैव।

तदुक्तम् – "अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः। दु-

र्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबलैः पार्थिवाश्रितैः ॥" इति ।

तथा च यत्र स्मृतौ श्रुतौ च विरुद्धावनुष्ठेयौ पदार्थौ भासेते तत्रोपजीव्योपजीवकभावप्रयुक्तप्राबल्यदौर्बल्याभ्यामेव व्यवस्थेति न श्रुतिस्मृत्योः समानयोगक्षेमं प्रामाण्यमिति न विरोधः ।

स्मृत्यपेक्षयापि दुर्बला मीमांसान्याया अपि प्रबलपदार्थाश्रिता श्रुतिमपि यथोक्तन्यायेन बाधन्त एव । अत एव "वेदमधीत्य स्नाया" दित्याम्नायेन वेदाध्ययनानन्तरं समावर्तनविधानेऽपि न्यायसिद्धानुष्ठेयविचारान्तरमेव समावर्तनविधिस्तत्रोपपद्यते ।

तदुक्तं भाष्ये - "अतिक्रामाम इममाम्नायम् अनतिक्रामन्तोऽर्थवन्तं सन्तं वेदमनर्थकं कल्पयेमे"ति ॥

यत्तु जिज्ञासाधिकरणभाष्ये - "अस्नाननियमानां समापनमेवात्र विधीयते" इति व्याख्यातम्, तदप्येतन्न्यायमूलमेव । तथा चोपजीव्यत्वेन प्रबलापि श्रुतिः कुत्रचन प्रबलपदार्थाश्रितया स्मृत्यापि बाध्यत इति सिद्धम् ।

प्रसिद्धं ह्युपजीव्यस्याप्यतिदेशस्योपजीवकेनोपदेशेन बाधनं "यो होता सोऽध्वर्युरि" त्यादौ । तत्र हि होतुरध्वर्युत्वे उपदिष्टे सति आतिदेशिकस्य होतृधर्मविशेषस्य होत्रा नानुष्ठानं कर्तव्यमिति दशमे निरूपितम् ।

अत एव प्रकरणोपजीव्यापि समाख्या प्रबललिङ्गोपष्टम्भेन प्रकरणबाधिका । तथा च पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानामपि पूषदेवताप्रकाशकत्वरूपलिङ्गसहकृतयागा-

नुमन्त्रणसमाख्यानुसारेण पूषदेवताके यागे समुत्कर्ष इति तृतीये

निरूपितम्। तदुक्तं - "यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोजिका पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां तस्मात् तद्दैवते क्रतौ ॥" इति ॥

लोकेऽप्ययं न्यायो वरीवर्ति। तदुक्तं वार्तिके - "अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः। दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबलैः पार्थिवश्रितैः ॥" इति ॥ तथा च प्रथमं श्रुतिबाध्यत्वं स्मृतेः, अनन्तरं स्मृतिबाध्यत्वं श्रुतेरुक्तमिति न विरोधोऽत्र समापतति।

एतेन सदाचारप्रामाण्यमपि व्याख्यातम्। तथा हि - "श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः" इति श्रुतिस्मृती इव सदाचारात्मतुष्टी अपि धर्मप्रमाणमामनन्ति। तत्रेयमाशङ्का भवति, सदाचाराः सर्वेऽपि यदि धर्मे प्रमाणं तर्हि "धर्मव्यतिक्रमो दृष्टो महतामपि साहस" मिति वचनसिद्धा अपि धर्मप्रमाणं भवेयुः।

प्रसिद्धमिदं सर्वेषाम् – यद्विश्वामित्रो वसिष्ठशापाच्चण्डालं त्रिशङ्कुमयाजयत्, ब्रह्मचार्यपि भीष्मो बहूनश्वमेधानन्वतिष्ठत्, पाण्डवार्जितैर्धनैर्धृतराष्ट्रोऽन्धोऽयजत्, युधिष्ठिरोऽर्जुनवीर्यसंपादितां द्रौपदीमात्मार्थेऽपि पर्यणैषीत्, अन्येऽपि धार्मिकाबहवः किमपि किमप्यधर्मजातमाचरन् आचरन्ति चेति। एवं च को धर्मः कश्चाऽधर्मः इति धर्माधर्माध्यवसानं शिष्टाचारप्रमाणतायां न संभवति। ते नाम शिष्टा ये सदाचारशीलाः, ते सदाचाराः ये तेषामाचारा इति परस्पराश्रयदोषोऽपि शिष्टाचारप्रमाणतायां भवति। अस्तु वा कथंचिदपि शिष्टाचारप्रमाणता, तथापि "आचारश्चैव साधूनाम्" इति स्मृतिष्वाचारप्रामाण्यमुप-

क्षिप्तमिति स्मृतिप्रामाण्येनैवाचारप्रामाण्यमपि सिद्धमिति पृथगाचारप्रमाणतोक्तिः "श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः" इत्यत्र निष्प्रयोजनैव संपद्यते। एतेन – आत्मतुष्टिप्रमाणतापि – निरस्ता।

"भिन्नरुचिर्हि लोकः" इति न्यायेन विचित्रा खल्वात्मतुष्टिर्भवति? तदुक्तं वार्तिके - "कस्यचिज्जायते तुष्टिशुभेऽपि हि कर्मणि शाक्यस्येव कुहेतूक्तिर्वेदब्राह्मणदूषणे। पशुहिंसादिसंबन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजाः। तेभ्य एव हि यज्ञेभ्यः शाक्याः क्रुध्यन्ति पीडिताः। स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति। अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा तन्न कुर्वते॥" इति। एवं च - "आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" इति मनुवचनमप्रमाणमिति पश्यामः।

मनुस्मृतिर्हि – स्वतो न धर्माधर्मयोः प्रमाणम्, किंत्वनुमितश्रुतिद्वारा। श्रुतिविरुद्धा च स्मृतिर्न श्रुत्यनुमापनाय क्षमते इति हि शबरस्वामिनोऽभिप्रयन्ति, एवं चाव्यवस्थितात्मतुष्टिप्रमाणतायां बहुविधश्रुतिव्याकुलता भवेदिति न सा प्रमाणम्, एवमाचारोऽपीति मन्तव्यम्। एवं चाचारप्रामाण्यवादोऽयं न शोभतेतरामिति।

वयं तु पश्यामः – प्रमाणमेव धर्माधर्मयोः सदाचार इति। न हि सतामाचाराः सर्वेऽपि धर्मप्रमाणमिति वयं वदामः, किंतु धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठीयमाना एव। न हि विश्वामित्रादयः स्वकीयं धर्मव्यतिक्रमं साहसकृतं धर्ममपि मन्यन्ते। पुराणेषु हि विश्वामित्रादीनां धर्मव्यतिक्रमो न धर्मबुद्ध्येति तेषां पश्चात्तापादिप्रकाशनेन

स्पष्टमेव निरूप्यते।

यत्तु भीष्मस्य ब्रह्मचारिण एव सतः यागानुष्ठानं, तत्तु "तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा" इति न्यायेन लघुमञ्जूषायां नागेशभट्टाचार्यैः समाहितम्। कुमारिलपादास्तु तन्त्रवार्तिके "भीष्मो न ब्रह्मचारी, किन्तु गृहस्थ एव" इति वर्णयन्ति। पितृनिकटे या प्रतिज्ञा कृता न विवाहो मया क्रियते इति न सा धर्मार्थपत्नीविवाहविषया, किंतु पुत्रार्थपत्नीविवाहविषया। पुत्रार्थविवाहो हि तस्यैव नियतः, योऽन्यथा पितुः ऋणमपाकर्तुं न पारयति। भीष्मस्तु - "भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्। सर्वे तेनैव पूत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्॥" इति विचित्रवीर्यक्षेत्रजलब्धपित्रनृणत्वः केवलयज्ञार्थपत्नीसंबन्धशालीति कल्पनायां न कोऽपि विरोधः समापतति। तदुक्तं वार्तिके - "यो वा पिण्डं पितुः पाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तवान्। शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेतैकाक्यसौ कथम्॥" इति॥

शापानुग्रहसंमर्था हि महर्षयः स्मर्यन्ते। तद्यथा – महर्षिवचनाद्धृतराष्ट्रोऽन्धः संवृत्तः, यथा च व्यासानुग्रहादाश्चर्यपर्वणि पुत्रानदर्शत्, एवं क्रतुकालेऽपि कस्यापि महर्षेरनुग्रहवशात्तस्यान्धत्वं निवृत्तमिति वार्तिककारा निरूपयन्तीति न धृतराष्ट्राचारोऽयमसदाचारः॥

पाण्डुपुत्राणामेकद्रौपदीपरिणयः सदाचारो वाऽसदाचारो वेत्यत्र वार्तिककाराणां वचनानि प्रियपाठकानामत्यन्तमेव कुतूहलं जनयेयुरिति तान्येवात्र निर्दिशामः। "या चोक्ता पाण्डु-

पुत्राणामेकपत्नीविरुद्धता। सापि द्वैपायनेनैव व्युत्पाद्य प्रतिपादिता॥ यौवनस्थैव कृष्णा हि वेदिमध्यात्समुत्थिता। सा च श्रीः श्रीश्च भूयोभिर्भुज्यमाना न दुष्यति॥" अत एवोक्तम् - "इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं जगाद विप्रर्षिरतीतमानुषः। महानुभावा किल सा सुमध्यमा बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि॥" इति। न हि मानुषिष्वेवमवस्थोपपद्यते। अत एव वासुदेवेन कर्ण उक्तः - "षष्ठे च त्वामहनि द्रौपदी पर्युपस्थास्यति" इति॥

अथवा – पञ्चैव ताः सदृशरूपा द्रौपद्य एकत्वेनोपचरिता इति व्यवहारार्थापत्त्या गम्यते। "यद्वा नार्यर्जुनस्यैव केवलस्य भविष्यति। साधारणप्रसिद्धिस्तु निश्छिद्रत्वाय दर्शिता॥" यथा सभामध्यमानीयमाना सपुत्रकस्य धृतराष्ट्रस्यायश उत्पादयितुमात्मानं ख्यापयितुं सहसैव द्रौपदी रजस्वलावेषं कृतवती, तथैव केवलार्जुनभार्याया एव सत्याः श्रीत्वं जनेनाविदितं परस्परविरोधासंदेहं च दर्शयितुं साधारणपत्नीत्वप्रख्यापनमिति।

एवं च शिष्टाचारप्रमाणतायां न धर्माधर्माध्यवसानासंभवः। वेदविहितार्थकारिणः शिष्टाः तेषामाचारः सदाचार इति न परस्पराश्रयदोषः समापतति। एवं च "आचारश्चैव साधूनाम्" इत्याचारप्रमाणतावचनमुपपद्यत एव। शाखान्तरगतवेदवाक्यदर्शनमूलानि स्मरणान प्रमाणत्वेनोरीकृतानि, न तथा सदाचारस्य किमपि मूलं स्मृतेरेव कल्पयितुं शक्यते। यदि हि किमपि मूलं दृष्ट्वैव सदाचारप्रमाणता मन्वादिभिरुपक्षिप्ता स्यात्, तर्हि कुतो वा तेषां स्मरणं न कृतमिति परप्रत्ययेनैव सदाचारः प्रमा-

णमिति स्मृतिप्रामाण्यसाधनेनैव नाचारप्रामाण्यसिद्धिसंभवः। एतेन आत्मतुष्टिरपि व्याख्याता। यदुक्तं वार्तिके - "यथा रुमायां लवणाकरेणु मेरौ यथा योज्ज्वलरुक्मभूमौ। यज्जायते तन्मयमेव तत् स्यात्तथा भवेद्वेदविदात्मतुष्टिः॥ एवं हि विद्वद्वचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूप कविभिर्निरूपितम्। सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः॥" इति॥

अयमाशयः – यथा तपोविशेषैराराधितानां देवतानामयं मन्त्रो विषहो भवत्विति वरदाने सति तस्य मन्त्रस्य सकृन्मन्त्रणमात्रेण सर्पादिविषान्यपशेषतां प्राप्नुवन्ति, तथा वैदिकमन्वादिभिः शिष्टाचारः प्रमाणमिति वचनमात्रेण स प्रमाणमेव भविष्यति।

यत्तूक्तं - "कस्य चिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि" इत्यादि, तदपि एतेन परास्तम्। न हि वैदिकानन्तधर्मसंस्कृतात्मनां साधूनामधर्मेषु स्वाभाविकी प्रवृत्तिः संभवति। प्रत्यहं धर्मानुष्ठानव्यग्रचित्तस्याधर्मभीतस्य च सज्जनस्य हि न कदापि स्वरसेनात्मतुष्टिर्धर्मादन्यत्र संभवति, न वा तादृशस्य धर्मादन्यत्राचरणे प्रवृत्तिरपि संभवति। उक्तं च वार्तिके - "यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो या किलौषधिम्। दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविषहारिणीं यथा वा यां भुवं कश्चिदध्यावसति पुण्यकृत्। तथाचारात्मतुष्ट्यादिधर्मं धर्ममयात्मनाम्। वेदोक्तमिति निश्चित्य ग्राह्यं धर्मबुभुत्सुभिः॥" इति॥

अत्रेदं विचारणीयम् – स्मृत्याचारौ किं समबलौ उत स्मृतिः प्रबला आचारो दुर्बल इति। तत्र वार्तिककाराः तयोः समबल-

त्वं केषांचन मतेनोपपादयन्तस्तयोः स्मृतिः प्रबला आचारस्तु दुर्बल इति निरूपयन्ति। तदुक्तं तन्त्रवार्तिके - "शिष्टं यावच्छ्रु-तिस्मृत्योस्तेन यत्र विरुध्यते। न शिष्टाचरणं धर्मे प्रमाणत्वेन गम्यते। यदि शिष्टस्य कोपः स्याद्विरुध्येत प्रमाणता। तदको-पात्तु नाचारप्रमाणत्वं विरध्यते॥" इति॥

अत्रेदं विचारयामः – कथमिदमुपपद्यते यत् देशभेदेनाचार-व्यवस्था न संभचतीति निरधारि जैमिनीयैः "यस्मिन्देशे य आ-चारः" इत्यादिवचनं मातुलकन्यापरिणयादीनां देशभेदेन ध-र्माधर्मव्यवस्थापनमापस्तम्बादीनां च तद्विरुद्धमुपलभ्यत इति? तत्र वार्तिककाराः यदि मातुलकन्यापरिणयादयः केवलाचार-प्रामाण्याधिकरणेन धर्माः, तर्हि स्मृतिविरुद्धस्याचारस्याप्रमा-णत्वात्तेषामधर्मत्वमेव, न देशभेदेन धर्माधर्मव्यवस्थेत्याचारप्रा-माण्याधिकरणे निरूपयन्ति। यदा तु "मातुलस्येव योषा" इ-त्यादिमन्त्रलिङ्गात्ते धर्मास्तदा न तेषामधर्मत्वं स्मृत्या आश्रयितु-मीहामहे। "यस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः। वर्णानां सान्तरायाणां स सदाचार उच्यते॥" इति वचनं तु वार्तिक-कारैः तदनुसारिभिर्न्यायसुधाकारैश्च स्मृत्यविरुद्धकुलधर्मादि-विषयं व्याख्यातमिति न कोऽपि विरोधः। एतेन - "येनास्य पि-तरो याता येन याताः पितामहाः। तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति॥" इति मनुवचनमपि व्याख्यातम्॥

एवं च मातुलकन्यापरिणयादयो यदि धर्मास्तर्हि सर्वदेशि-यानामपि धर्माः, यदि वाऽधर्माः स्मृतिविरुद्धत्वात्तर्हि सर्वदेशी-

यानामप्यधर्माः, अत एव हि "पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतोऽनुपनीतेन भार्यया च सहभोजनं पर्युषितभोजनं उच्छिष्टभोजनं पितृस्वसृमातुलदुहितृपरिणयनमिति, तत्रोत्तरतः पञ्चधा – ऊर्णाविक्रयः सीधुपानं समुद्रयानमित्यादिना आपस्तमबमतेनोपपाद्य "मिथ्यैतदिति गौतमः उभयं त्वेतन्नाद्रियते शिष्टस्मृतिविरोधात्" इति बोधायनेन देशभेदेन धर्माधर्मव्यवस्थानिराकरणमुपपद्यते ।

अयमत्र निष्कर्षः – ये हि आचारप्रामाण्येन मातुलकन्यापरिणयं धर्मं मन्यन्ते, तन्मते स्मृतिविरोधात्तस्य धर्मता नोपपद्यते सर्वस्मिन्नपि देशे । ये तु तं श्रुतिसिद्धं मन्यन्ते तेषां श्रुतिविरुद्धस्मृतेरेवाप्रामाण्यात्सर्वस्मिन्नपि देशे न धर्म एव ये तु स्मृतिसिद्धं तमभिप्रयन्ति तेषां तु मते स विकल्पेन धर्मः, सोऽपि देशविशेषापेक्षया न, किंतु सर्वदेशापेक्षयैव । एवं च आचारप्रामाण्याधिकरणे वार्तिककारेण तत्र तत्र तस्याधर्मत्वमिव यत्सूच्यते न तद्वस्तुगत्यनुसारेण । आत्मतुष्टिप्रामाण्योपक्रमे - "पशुहिंसादिसंबन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजाः । तेभ्य एव तु यज्ञेभ्यः शाक्याः क्रुध्यन्ति पीडिताः । स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति । अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा तन्न कुर्वते ॥" इति वदन्तो हि कुमारिलपादाः द्विजसंतोषाधायको यागः शाक्यासंतोषाधानकारणमिति यथा नाधर्मः श्रुतिविहितत्वात् एवं दाक्षिणात्यसंतोषकारणं मातुलसुतापरिणयनमन्यासंतुष्टिनिदानमपि नाधर्मः इति ज्ञापयन्ति । यदि हि मातुलसुतापरिणयमाचारप्रामाण्येन ध-

र्मं वयमुपगच्छेम, तर्हि तस्याधर्मत्वं कल्पयितुं शक्येत, नचै-तदस्ति। एवं च सदाचारप्रामाण्येनानध्यायव्रतशक्रध्वजोत्स-वादीनामेव धर्मत्वम्। तदुक्तं वार्तिके – "प्रदानानि जपो होमो मातृयज्ञादयस्तथा। शक्रध्वजमहो यात्रा देवतायतनेषु च। क-न्यकानां च सर्वासां चतुर्थ्याद्युपवासकाः। प्रदीपप्रतिपद्दानमो-दकापूपपायसाः। वैदिकैः कर्तृसामान्यादेषां धर्मत्वमिष्यते" ॥ इति ॥ यद्यपि "पूराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वे-दाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥" इति धर्मस्था-नेष्वाचारो नोपन्यस्तः ; तथापि स्मृतेरिवाचारस्यापि परोक्षवेद-द्वारैव प्रामाण्यान्न धर्मप्रमाणतानुपपत्तिः। सर्वथा च सदाचारः प्रमाणमेवेति सिद्धम् ॥

स्मृत्याचारयोर्यतो न समबलत्वम् अत एव प्रथमाधि-करण एव नाचारप्रामाण्यविचारः किंतु पञ्चमाधिकरण एव त-द्विचारः, अन्यथा कल्पसूत्रादीनामिवाचारस्यापि स्मृत्यधिकरण एव प्रामाण्यविचारापत्तिः। स्मृत्याधिकरणे परोक्षवेदानुमापन-द्वारा स्मृतेरिवाचारप्रामाण्याधिकरणे स्मृत्यनुमापनद्वारा आचा-रप्रामाण्यं तदधिकरणे निरूप्यते, तथा च स्मृत्यधिकरणे प-रोक्षवेदप्रामाण्यस्यैव व्यवस्थापनेऽप्याचारप्रामाण्याधिकरणादौ परोक्षस्मृतिप्रामाण्यस्यैव व्यवस्थापनात्स्मृतिपाद इत्येव तृती-यपादस्य नाम न परोक्षवेदवाद इति। तथा च स्मृतिस्थल इवाचारेऽपि स्मृत्यविरुद्ध आचारः प्रमाणं, स्मृतिविरुद्धाचा-रोऽप्रमाणं, संभाव्यमानदृष्टहेतुकशिष्टाचारोऽप्रमाणं, प्रबलपदा-

र्थाश्रिताचारविरुद्धा स्मृतिर्न प्रमाणमित्यादिन्याया अनुसन्धेयाः। स्मृत्यविरुद्ध आचारः प्रमाणमित्यस्योदाहरणं होलाकाद्याचारः, स्मृतिविरुद्धाचारोऽप्रमाणमित्यस्योदारहणं सीधुपानादिकं विश्वामित्रादिकृतमेनकादिगमनम्। संभाव्यमानदृष्टहेतुकाचाराप्रामाण्यस्य प्रबलाचारविरुद्धस्मृतिबाधस्य चोदाहरणं मृग्यम्। यत्तु स्मृतिविरुद्धाचाराप्रामाण्योदाहरणं मातुलकन्यापरिणयनमिति बहुषु स्थलेषु दृश्यते तत्तद्धर्मत्वबोधकश्रुतिस्मृत्यभावं कृत्वा आशङ्कयैव न वस्तुगत्येति पूर्वमेव निरूपितम्।

सचायमाचारः शब्दसंबन्धी अर्थसंबन्धी च। शब्दसंबन्ध्याचारः शब्दस्यार्थविशेषबोधोद्देशेन प्रयोगः, अर्थसंबन्ध्याचारोऽर्थस्यानुष्ठानमिति विवेकः। तत्र स्मृतिप्रामाण्यस्थले अहिंसादिधर्मसंबन्धिन्यपि शाक्यादिस्मृतिर्यथा न प्रमाणमिति निरूपितं न तथाऽत्र शब्दसंबन्ध्याचारः सर्वथा नादरणीयः, किंतु वैदिकाचारविरोध एव। तथा च पिकनेमादिशब्दानां म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारेणार्थनिर्णयो भवत्येव वैदिकानाम्। त्रिवृदादिशब्दानां तु वाक्यशेषानुसार्येवार्थः स्वीकरणीयः; वैदिकप्रसिद्धिविरुद्धम्लेच्छप्रसिद्धेरनादरणीयत्वात्॥

यत्तु प्रथमाध्यायचतुर्थपादे पुरोडाशादिशब्दानां वैदिकप्रसिद्ध्यनुसारेणाऽर्थो न स्वीकरणीयः, किंतु लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण संस्कृतासंस्कृतपिष्टखण्डमात्रमर्थ इति निरूपितं, तत् लौकिकप्रसिद्ध्यपरित्यागेन वैदिकप्रसिद्धिस्थले लौकिकप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीयेत्यभिप्रायमिति न विरोधः।

ननु शब्दसंबन्ध्याचारस्यापि स्मृतिद्वारमेव खलु प्रामाण्यमङ्गीकरणीयम्। शब्दसंबन्धिनी च स्मृतिर्व्याकरणमेव। तथा च व्याकरणप्रामाण्यं विना नैतदुपपद्यत इति शङ्कायां व्याकरणप्रामाण्याधिकरणप्रारम्भः। स्मृत्यधिकरणेन विना नैतदुपपद्यत इति शङ्कायां व्याकरणप्रामाण्याधिकरणप्रारम्भः। स्मृत्यधिकरणेन व्याकरणप्रामाण्यमपि वैदिकस्मृतित्वाविशेषेण प्रमाणमिति न सिद्ध्यति ; तत्रार्थस्मृतिमात्रस्यैव ग्रहणेन शब्दस्मृतेरग्रहणात् ॥

व्याकरणप्रामाण्यं च साधुशब्दनिर्वचनार्थम्। तच्च यदि लौकिकानां शब्दानां तर्हि धर्मप्रमाणविचारेऽस्मिन्नध्याये न तस्य सङ्गतिः। यदि वैदिकानां तर्हि वेदे साधूनामसाधूनां च सर्वेषां शब्दानामुपलम्भात् व्याकरणप्रामाण्येन वेदस्वरूपमेवोच्छिन्नं स्यादित्यानर्थायैव व्याकरणप्रामाण्याधिकरणं संपन्नमिति शङ्का भवति ॥

तत्रेदं समाधानम् – लौकिकानां वैदिकानां च सर्वेषां शब्दानां साधूनां निर्वचनार्थमेव व्याकरणप्रामाण्यम्। तत्र लौकिकानां तन्निर्वचनस्य प्रयोजनं तु ऊहस्थले साधूनामेव लौकिकानां शब्दानां प्रयोगेणादृष्टसिद्धिर्नान्यथेति धर्मप्रमाणविचारेऽप्यस्मिन्नध्याये नासङ्गतिः। वैदिकानां तु "तस्य स्थूलपृषतीमि"त्यादौ स्वरविशेषनिर्णयद्वारा अर्थविशेषनिर्णयादिनाऽदृष्टोपयोगः सिद्ध एव वर्तते। सर्वथा व्याकरणप्रामाण्याधिकरणमत्यन्तमपेक्षितम्। तदुक्तं महाभाष्ये – "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजन-

मिति ॥" अस्य शब्दस्यायमर्थ इति विज्ञानं क्वचिद्व्याकरणात् क्वचित्कोशात् क्वचिदाप्तवाक्यात् क्वचिद्व्यवहारतश्च भवति। यत्तूपमानमपि शक्तिग्राहकमिति नैयायिकानां मतं तदिदं न सङ्गतम्। अन्यसादृश्यादन्यसादृश्यज्ञानं खलूपमानं न तु वाच्यवाचकभावज्ञानम्। विस्तृतं चैतत् श्लोकवार्तिक इति तत एव द्रष्टव्यम्। तत्र वैदिकानां येषां पदानां निगमनिरुक्तव्याकरणादिभिरर्थावबोधो भवतीति तत्र न काप्यनुपपत्तिः। व्यवहारात् येषां पदानामर्थनिर्णयोऽपेक्षितस्तेषामर्थावबोधार्थं लोकवेदयोः पदैकत्वमुपवर्णनीयम्। तदयमर्थो लोकवेदाधिकरणे निरूप्यते ॥

अस्मिन्नधिकरणे - "क्रमन्यूनातिरिक्तत्वपदवाक्यश्रुतिस्मृतीः। पदावधारणोपायान्वदन्त्येके मनीषिणः ॥" इति न्यायेन लौकिकानां वैदिकानां च पदानां क्रमभेदादिना भेदमाशङ्क्य अर्थभेदप्रतीत्युपयोगिनामेव तेषां पदभेदप्रयोजकत्वात् आत्मनात्मना इत्यादीनां रूपभेदेऽप्यर्थाभेदात्पदैकत्वमेवेति व्यवस्थापितम् ॥

स चार्थ आकृतिर्वा व्यक्तिर्वेति संशये लोके वेदे चाकृतिरेव शब्दार्थो न व्यक्तिः। यद्यपि "व्रीहीन् प्रोक्षति," "गामानय," इत्यादौ नाकृतेरन्वययोग्यता, न हि प्रोक्षणानयनादिकमाकृतेर्भवति, किंतु व्यक्तिविशेषाणामेव; तथापि - "श्येनचितं चिन्वीत" इति वाक्ये श्येनाकृत्या चितमित्येवार्थोऽङ्गीकरणीयः। न हि श्येनपक्षिणां चयनं तत्र संभवति, अहिंसाशास्त्रादिविरोधात्। तथा च आकृतिरेव शब्दार्थः। "व्रीहीन्प्रोक्षति" इत्यादौ

तु लक्षणया व्यक्तिबोधः। "श्येनचितम्" इत्यादावाकृतेर्लक्षणया शब्दार्थत्ववादस्तु न युक्तः ; व्यक्तिशब्दार्थत्वे हि व्यक्तीनामानन्त्यादनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गः ॥

एतेन – आकृतिविशिष्टव्यक्तिशब्दार्थतावादोऽपि - परास्तः ; "नागृहीतविशेषणा शक्तिः विशिष्टमुपसङ्क्रामपि" इति न्यायेनाकृतौ प्रथमं शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वेनैवेष्टसिद्धौ व्यक्तिशक्तिकल्पनाया अयोगात्। न च "पशुना जयेत" इत्यादावाकृतेरमूर्तायाः यागसाधनत्वासंभवः, अरुणाधिकरणन्यायेन मूर्तव्यक्तिपरिच्छेदद्वारा आकृतेरपि यागसाधनत्वात्। तथा च आकृतिरेव शब्दार्थः। तादृशार्थग्रहश्च व्यवहारादिना भवति, स च व्यवहारो यदि लौकिकानां वैदिकानां चाविरुद्धस्तर्हि सर्वोऽप्यादरणीयः। यदि विरुद्धस्तर्हि वैदिकानामेव स ऊरीकर्तव्यः। यदि वैदिकव्यवहाराभावस्तर्हि लौकिकव्यवहार आदरणीय इति व्यवहारस्याप्याचारकोटौ निवेशादाचारप्रामाण्यम् एवाऽऽकृत्यधिकरणस्यापि पर्यवसानम्। तथा च स्मृत्याचारसिद्धा अपि धर्मा इति तयोरपि धर्मप्रामाण्यमविरुद्धम्। यथा वैदिकं वाक्यं साध्यसाधनेतिकर्तव्यतान्यतरसमर्पकं धर्मे प्रमाणम्, एवं स्मृत्याचारावपि। तदिदं सिद्धं यत् सर्वोऽपि वेदः परोक्षापरोक्षसाधारणः साध्यं साधनमितिकर्तव्यता चैव बोधयतीति धर्मप्रमाणमिति।

तत्रेयं शङ्का – न हि वेदे साधयं साधनमितिकर्तव्यतैव वा बोध्यते। अतादृशोऽप्यर्थो हि वेदे प्रतिपाद्यते। यथा - "" ज्यो-

तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्यत्र। यद्यपि यजिधातोर्यागः करणमर्थः स्वर्गकामपदस्य साध्यं स्वर्गोऽर्थः, ज्योतिष्टोमपदस्य तु यागनामधेयस्य न करणं इतिकर्तव्यता वाऽर्थः। तथा च ज्योतिष्टोमपदं कथं धर्मे प्रमाणम्? न चाऽयमर्थवादः, तेन स्तुतिबुद्धेरजननात्। नापि मन्त्रः; मन्त्रलक्षणाभावात्, अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वाभावात्, मन्त्रत्वप्रकारकप्रसिद्ध्यभावाच्च। न चेदं पदं धर्मेऽप्रमाणमेव। न हि केनापि वर्णेन स्वरेण वा वेदगतेन नानर्थकेन धर्मानुपयोगिना वा भवितव्यमिति "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधितत्त्वविवेकिनां स्पष्टमेव विदितम्। तथा च नामधेयानां धर्मोपयोगः कथमिति॥

अत्रेदं समाधानम् - नामधेयानामपि धर्मोपयोगो विद्यत एव। यद्यपि नामधेयं न भावनायां करणत्वेन भाव्यत्वेनेतिकर्तव्यतात्वेन वा पूर्वोक्तरीत्याऽन्वेति, न वा तत् मन्त्रार्थवादौ, तथापि धात्वर्थरूपकरणपरिच्छेदद्वारकरणमेव नामधेयेनापि समर्प्यते। अयं भावः - "यजेत स्वर्गकामः" इत्यत्र यजिधातुना यागसामान्यं विवक्ष्यते। तत्र च "निर्विशेषं न सामान्यं" इति न्यायेन यागविशेषज्ञानं नियमेनापेक्षितम्। यागविशेषज्ञानं न क्वचिद्द्रव्यादिनां भवति। अत्र तु "सोमेन यजेत" इत्युत्पत्तिवाक्येन सोमद्रव्यकत्वावगमेऽपि न यागविशेषज्ञानं भवति। अनेके हि सोमद्रव्यका यागा अव्यक्ता विद्यन्ते। अव्यक्ता नाम स्वार्थचोदितदेवताशून्याः। तथा च तादृशानां साद्यस्क्रादीनां बहूनां विद्यमानत्वात् नामधेयेनैव यागविशेषज्ञानं भवतीति धा-

त्वर्थपरिच्छेदद्वारा करणमेव धातुनापि समर्प्यत इति नामधेय-मपि धर्मे प्रमाणमेव ॥

नामधेयानां तु सङ्कल्पादौ उपयोगः। गुणविशेषसंब-न्धोऽपि यागविशेषाणां नामधेयेन भवति। यथा - "संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति" इत्यत्र वैमृधस्य पौर्णमास्यनुष्ठा-नानन्तर्यम्। एवं फलसंबन्धोऽपि। यथा - "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र षण्णामेव यागानां प्रधानानां फलसं-बन्धः न तु प्रयाजाद्यङ्गानामपि ॥

विस्तरेण चोत्तरत्रैतन्निरूपयिष्यते। तथा चोपपदार्थानां द-ध्यादिद्रव्याणां यागसाधनतया नामधेयानां तत्परिच्छेदकतया धर्मोपयोग इति सिद्धम् ॥

तत्रेदमिदानीमवसरप्राप्तम् – यत्कुत्रोपपदं नामधेयं कुत्र द्र-व्यदेवतान्यतरपरमिति। तत्रायं निष्कर्षः – यत्र वक्ष्यमाणेषु नि-मित्तेषु षड्सु एकमपि निमित्तं नास्ति तत्र शब्ददेवतान्यतरपर-त्वम्। यत्र तु तदन्यतमं विद्यते तत्रोपपदं नामधेयमिति। तत्र प्रथमं निमित्तं यद्युपपदस्य यौगिकस्य द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणा-प्रसङ्गो नामधेयत्वे च तदाभाव इत तत्पदं नामधेयम् ॥

तथाहि – दधिसोमादिपदानामिवोद्भित्पदस्यार्थविशेषे न रूढिर्विद्यते। अतः उद्भिद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या योगार्थमादायै-वोद्भिच्छब्दस्य खनित्रं द्रव्यमर्थ इति वर्णनीयमित्युद्भित्पदं यौ-गिकम्। तच्चोद्भित्पदं यदि "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इति वा-

क्ये द्रव्यपरं स्यात्तर्हि कतमो विधिस्तत्राङ्गीक्रियते इति विवेचनी-

यम्।

तत्र न तावत् "अग्निहोत्रं जुहोति" इतिवत् प्रथमो विधिः, गुणफलयोरपि श्रवणात्; नापि "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इतिवत् द्वितीयः; गुणपदश्रवणात्। "दध्ना जुहोति" इतिवत्तृतीयविधिस्तु न संभवति; फलपदश्रवणात्। "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इतिवत् चतुर्थविधिस्तु तदा स्यात् यदि दृष्टान्त इव धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिरत्र स्यात्। तत्र दृष्टान्ते "अग्निहोत्रं जुहोति" इतिवदत्र "सोमेन यजेत" इति वाक्यान्तरेणैव तत्प्राप्तिवर्णनं तु न संभवति, सोमेनेत्युत्पत्तिद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरविधानासंभवेन ज्योतिष्टोम एव खनित्रद्रव्यस्य फलार्थं विधानासंभवात्। तदाश्रयं तत् भवितुमर्हति यत्साधनं यदवगतं, यथा होमसाधनं दधीति दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरावगतत्वात् दध्नो होम आश्रय उक्तवाक्ये। तथा च सोमयागमाश्रित्य खनित्रद्रव्यं फलार्थं विधीयत इति वाक्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रथमतः सोमयागे खनित्रद्रव्यविधानमनन्तरं फलसंबन्ध इति वर्णनीयम्। तच्च न संभवति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरविधानासंभवात्। तथा च - "वाजिभ्यो वाजिनं" इत्यत्रेव "उद्भिदा यजेत" इत्यत्र खनित्रद्रव्यकयागान्तरविधानमेव विवक्षणीयम्। तत्र च भावनायां धात्वर्थस्यैव करणत्वं न तूपपार्थस्यापि। उपपदार्थस्य तु द्रव्यस्य धात्वर्थोपकारकत्वमेवेति द्वितीयाद्ये भावार्थाधिकरणे निरूपितम्। तथा च "उद्भिदा यजेत" इत्यत्र यागेन पशुम् उद्भिदा यागं च कुर्यादिति वाक्यार्थौ न संभवति, एकेनैव यजिधातुना

करणस्य फलस्य च यागस्य बोधासंभवात्, “सकृत्प्रयुक्तः शब्दः सकृदेवार्थबोधकः” इति न्यायेनानेकार्थबोधासंभवात्। तदुक्तं “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्युव्यापाराभावः” इति।

यदि तु यागसंबन्धिनी भावनेति सामान्यतो यागस्य भावनायामन्वयो विवक्ष्येत तदापि विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिर्भविष्यतीति वाजपेयाधिकरणे निरूपयिष्यते। तथा च “सोमेन यजेत” इत्यत्र मत्वर्थलक्षणां सोमशब्देऽङ्गीकृत्य सोमविशिष्टयागस्य यथा विधानं तथाऽत्रापि खनित्रविशिष्टयागस्यैव विधानमूरीकरणीयमिति द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गादुद्भित्पदं नामधेयमिति पश्यामः। तथा च नामधेयस्य धात्वर्थपरिच्छेदकस्य धात्वर्थाभिन्नत्वात् न भावनायाम् अनेककरणान्वयप्रसङ्ग इति न प्रतिपदाधिकरणविरोधो न वा भावार्थाधिकरणविरोध इति न “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्रेव मत्वर्थलक्षणा प्रसज्यत इति प्रथमनिमित्तेन उद्भित्पदं बलभित् विश्वजिदादिपदं च नामधेयम्॥

“सोमेन यजेत” इत्यत्रापि यद्यपि द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणा नामधेयत्वे च तदभावो विद्यते; तथापि सोमपदं लतायां रूढं न यौगिकमिति नैतन्निमित्तं तस्य नामधेयत्वमापादयति। किंच-सोमपदं यदि “सोमेन यजेत” इति वाक्ये नामधेयं स्यात् तर्हि तस्मिन्यागे न द्रव्यसिद्धिः स्यात्। “उद्भिदा यजेत” इत्यस्य नामत्वेऽत्वतिदेशादव्यक्तत्वेन ज्योतिष्टोमात् सोमद्रव्यं प्राप्नोति। न च विनिगमनाविरहः, उद्भिच्छब्दस्य यौगिकस्य कर्मद्रव्योभयसाधारणत्वस्य सोमपदस्य तदभावस्य च विनिगमकत्वात्।

तत्सिद्धं मत्वर्थलक्षणापत्त्योद्भिदादिपदं नामधेयमिति ॥

भाट्टदीपिकायां खण्डदेवाचार्यास्तु - "सोमेन यजेत" इत्यत्र सोमशब्दस्यापि भावनायां करणत्वेनैवान्वयः। न चाऽनेककरणान्वयायोगः ; एकजातीयानेककरणान्वयायोगेऽपि विजातीयानेककरणान्वयस्योपपन्नत्वात्। यागः फलसाधनतया भावनायां करणं सोमस्तु फलसाधनयागसाधनतया ततोऽपि परम्परया। तथा च सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वय इति फलितमिति न मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्ग इति – वदन्ति ॥

यद्यपि द्रव्यस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो न संभवति, क्रियाया एवेतिकर्तव्यतात्वादिति न्यायप्रकाशादावुक्तम्, तदिदं क्रियासंबन्धरहितद्रव्यविषयम्। अवान्तरक्रियासंबन्धे तु द्रव्यस्यापीतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो भवत्येव। अत एव द्रव्याणामपि मन्त्राणामर्थप्रकाशनरूपावान्तरक्रियासंबन्धेन प्रकरणेनाङ्गत्वव्यवहारो मीमांसकानामुपपद्यते। तथा च सन्निहितयागरूपक्रियासंबन्धेन सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनाऽन्वयो युक्त एव ॥

अत एव - "नानान्वतरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात्। गुणद्रव्ये कथं भावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥" इति वार्तिके अवान्तरक्रियायोगादृते इत्युक्तम्। ब्रह्मानन्दसरस्वत्योऽपि लघुचन्द्रिकायां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन भावनान्वय इति मत्वर्थलक्षणां नाङ्गीकुर्वन्ति ॥

तथा च एतन्मतरीत्या "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इत्यत्रोद्भित्पदस्य नामधेयत्वे निमित्तमेवं परिष्करणीयम् – यथा यौगि-

कस्य पदस्य द्रव्यपरत्वे इतिकर्तव्यतात्वेनान्वयप्रसङ्गो नामधेयत्वे तदभावश्च नामधेयत्वे प्रथमं निमित्तमिति। "सोमेन यजेत" इत्यत्र सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयेऽपि यौगिकत्वाभानान्न नामधेयत्वम्। "दध्ना जुहोति" इत्यत्र तु दधिपदं न यौगिकं न वा दध्ना इतिकर्तव्यतात्वेनान्वय इति दधिपदमपि न नामधेयम्।

"चित्रया यजेत पशुकामः" इति वाक्ये चित्रापदमपि चित्रत्वस्त्रीत्वरूपार्थद्वये प्रसिद्धमेव न यौगिकमिति नोद्भिदधिकरणन्यायेन नामधेयमिति चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधानमेवात्र विवक्षितम्। तत्र च पूर्वतनेन "दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलं तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्" इति वाक्येन विहिते दध्यादिसंसृष्टद्रव्यके यागे चित्रत्वस्यार्थसिद्धत्वात् स्त्रीत्वस्यान्वयायोगाच्च न यजिधातुना स याग उद्देष्टुं शक्यते, किंतु चित्रत्वस्त्रीत्वोभयस्य प्राणिद्रव्यासाधारणत्वात्प्राणिद्रव्यकयाग एवोद्देष्टव्यः।

तत्र च प्राप्ते कर्मण्यनेकविधाने वाक्यभेदः। तदुक्तं - "प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः" इति॥ प्राणिद्रव्यकश्च यागो यद्यग्नीषोमीयपशुयागः, तर्हि "अजोऽग्नीषोमीयः" इति वाक्येन तत्र पुंस्त्वस्य विधानान्न स्त्रीत्वविधानसंभवः। एवं "कृष्णसारङ्गोऽग्नीषोमीयः" इति वर्णान्तरविधानान्न चित्रत्वविधानसंभव इति "सारस्वतीं मेषीमालभते" इति वाक्यविहितमेषीमनूद्य चित्रापदेन चित्रत्वविधाने एकेन चित्रापदेनैवोद्देश्यस्य विधेयस्य च समर्पणेनैकप्रसरताभङ्गापत्तिः।

इयमेकप्रसरताभङ्गापत्तिर्वैयाकरणैः "सामर्थ्यभङ्गापत्तिरि-

त्यालङ्कारिकैरविमृष्टविधेयांशत्वदोषापत्तिरिति च व्यपदिश्यते। तदर्थं "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः" इत्यत्रेव प्राथम्यविशिष्टभक्षणस्यात्र चित्रत्वविशिष्टस्त्रीव्यक्तेर्विधाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदः। प्राप्ते कर्मणि विशिष्टविधानासंभवान्नात्र चित्राविशिष्टयागविधानम्। सति संभवे न प्रकृतहानेनाप्रकृतयागान्तविधिविवक्षा युज्यते। तथा च वाक्यभेदापत्तिः। द्वितीयं नामधेयत्वे निमित्तमङ्गीकरणीयमिति तेन चित्रापदं नामधेयमेव। "पञ्चदशान्याज्यानि" "सप्तदश पृष्ठानि" इत्यादावाज्यादिपदानां स्तोत्रनामधेयत्वेऽपीदमेव निमित्तम्। तत्र हि "आज्यैः स्तुवते" इति विहितस्तोत्रोद्देशेन पञ्चदशसङ्ख्याकाज्यानां सप्तदशपृष्ठानां वा विधानेऽनेकविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदः समापद्यते। आज्यपदेन स्तोत्रविवक्षणे तु पञ्चदशस्तोममात्रविधानान्न वाक्यभेदः॥

तदयं निष्कर्षः – प्रमाणान्तरप्राप्तधात्वर्थोद्देशेन विधेयानेकार्थबोधकं विधेयान्तरबोधकपदान्तरसमभिव्याहृतं वोपपदं नामधेयम्। तत्र चित्रापदं विधेयानेकार्थबोधकं, आज्यपदं विधेयान्तरबाधकपञ्चदशपदसमभिव्याहृतं, "सोमेन यजेत" इत्यत्र तु विशिष्टविधानान्न वाक्यभेदः। अत एव न विधेयान्तरबोधकपदान्तरसमभिव्याहृतं सोमपदमिति न द्वितीयनिमित्तेनापि सोमपदं नामधेयम्॥

तृतीयं तु निमित्तं यद्विधानार्थं यदुपपदमिति विवक्ष्यते तदर्थस्य द्रव्यस्य देवताया वा प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ तत्पदं नामधेयमिति। यथा "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्राग्निहोत्रपदम्। तत्रायं

पूर्वपक्षः – अग्निहोत्रपदम् अग्नये होत्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽग्नि-देवताकं होमं बोधयति । नेदं नामधेयम्; अग्निहोत्रपदे अग्निप-दस्य यौगिकत्वाभावेनाग्निदेवताकहोमस्य विशिष्टस्यैव होमस्य "सोमेन यजेत" इतिवद्विधानेन वाक्यभेदाभावेन चोद्भिदधिकर-णचित्राधिकरणयोरत्राप्रवृत्तेः, तथा च देवताबोधकमिति ॥

सिद्धान्तस्तु नात्राग्निदेवताविधानमपेक्षितम् । प्रमाणान्त-रेणाप्राप्तं खलु विधिर्विधत्ते । न चाग्निः प्रमाणान्तरेणाप्रा-प्तः । "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुरोति" इति विनियोगविधिना प्रकृतहोमाङ्गताया विनियुक्तो हि यो मन्त्रः "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा" इति तस्मिन्नग्निदेवता प्रका-श्यते । मन्त्राणामयं स्वभावो यत्सति संभवे प्रयोगसमवेता-र्थप्रकाशकत्वमिति । तथा चानेनाग्निदेवताप्रकाशनान्यथानुपप-त्त्यैव प्रकृतकर्मण्यग्निदेवतासिद्ध्या नाग्निहोत्रपदेन देवताविधि-रपेक्षितः । अन्यथोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधस्या-न्याय्यत्वात् "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहाः" इति मन्त्रलि-ङ्गेन "यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः" इति विधिना वा प्रा-तःकाले सूर्यदेवतायाः प्रकृतहोमेऽप्राप्त्या "यत्सूर्याय च" इति वाक्यं क्रियान्तरपरमापद्येत । मन्त्रलिङ्गेन देवतासिद्धौ तु सायं-प्रातःकालयोरग्निसूर्ययोर्देवतात्वस्य सिद्ध्या "यत्सूर्याय च प्रजा-पतये च" इति वाक्ये सूर्याय चेति सूर्यानुवादपूर्वकं तत्समुच्चित-प्रजापतिविधानान्नापूर्वक्रियान्तरपरत्वमापद्यते ॥

अत्र केचित् – "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति" इति

विधिरेव देवताप्रापको न मन्त्रलिङ्गम्। तथासति हि "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा" इति मन्त्रस्याप्यत्र कर्मणि विनियोगेन तेन मिश्रमन्त्रलिङ्गेन सूर्यदेवताया अपि सायं होमे प्राप्त्यापत्तिः, विधिना देवतासिद्धिरिति पक्षे तु न तदापत्तिः। यद्यपि मन्त्रलिङ्गेन देवतासिद्धिपक्षेऽपि "यदग्नये च" इति वाक्ये केवलाग्निदेवतानुवादान्यथानुपपत्त्या न मिश्रमन्त्रलिङ्गं देवताप्रापकमिति सिद्ध्यति; तथापि केवलाग्निदेवतायाः सायं होम एव मन्त्रलिङ्गेन प्राप्त्या मन्त्रलिङ्गेन देवताप्राप्तिमते "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती"तिवाक्ये सायंपदवैयर्थ्यापत्तिः। तथा च न मान्त्रवर्णिकी देवता, किंतु वैध्येवेति – वदन्ति ॥

परे तु विधिना तदेव विधेयं यत्प्रमाणान्तरेण न प्राप्तम्। प्रमाणान्तरप्राप्तस्यापि विधिना विधानेऽग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयं न स्यात्। अतो मन्त्रवर्णेन देवतायाः सिद्धतया "यदग्नये च" इति वाक्ये नाग्निदेवताया अपि विधानम्, अन्यथा प्राप्तकर्मोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अतो मान्त्रवर्णिकदेवताविधिवाद एव समीचनः। यद्यप्यस्मिन्पक्षे "यदग्नये च" इति विधिवाक्ये सायं पदं वितथम्; तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तदिति न दोषः। इयमेव रीतिः – देवतावैधत्वमतेऽपि "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा" इति मन्त्रविनियोगविधौ सायं पदसार्थक्यार्थमादरणीया। यद्यप्यग्निहोत्रत्वावच्छेदेन नाग्निदेवता; प्रातःकाले तदभावात्, तथापि तत्सामानाधिकरण्येनाग्निदेवताया विद्यमानत्वात् नाग्निहोत्रपदनामत्वानुपपत्तिरिति – वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु – मन्त्रवर्णप्रसक्ताग्निदेवताकत्वेनाग्निहोत्रपदं स्वरसत एव सायं प्रातः कालीनाग्निहोत्रहोमस्य बोधकम्। प्रातःकालेऽपि मिश्रमन्त्रलिङ्गेनाग्निदेवतायाः प्रसक्तिर्विद्यत एव। तथा च मान्त्रवर्णिकदेवताविधिपक्षः एव स्वरसः॥

अत्रानुसंधेयानि वाक्यानि "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति," "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः," "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति," "यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः" "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा," "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति" च॥

तथा च विधेयत्वेनाभिमतस्य द्रव्यस्य देवतायाश्च प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ तत्पदं न देवताबोधकं, किन्तु नामधेयं यदि तत्पदं धात्वर्थसमानाधिकरणम्। अत्र च यत्पदं नामधेयमिति निर्णीयते तेन पदेन या देवता यद्द्रव्यं वा विधित्स्यते तस्यैव प्रमाणान्तरेण प्राप्तिस्तत्प्रख्यपदेन विवक्ष्यते, न तु देवतान्तरस्य तत्रावरोधः। तथा च "वैश्वदेवेन यजेत" इति वाक्ये नाग्नेयादियागसप्तके देवताविधिपूर्वपक्षे आग्नेयादियागेष्वग्निदेवताया उत्पत्तिशिष्टत्वेऽपि वैश्वदेवपदं तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयं भवितुमर्हतीति निमित्तचतुष्टयादेव नामत्वमिति न्यायप्रकाशसिद्धान्तश्चिन्त्योपपत्तिकः॥

अत्र मान्त्रवर्णिकदेवताविधिवादे मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादेऽपि "यदग्नये च प्रजापतये च" इति वाक्ये अग्नये पदं न कर्मनामधेयं, धातुसामानाधिकरण्याभावात्, च शब्दश्रवणाच्च। अ-

यमेव न्यायः "आघारमाघारयति" इत्यत्राघारपदस्य कर्मनामधेयत्वेऽपि योजनीयः। अत्राघा रपदस्य क्षुरद्धृतं नार्थः ; "चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याघारमाघार्ये"ति। वाक्यान्तरेण तस्याघारणसंस्कारस्य प्राप्तत्वादित्याघाराख्यहोमनामधेयमेवाघारपदम् ॥ प्रथमोदाहरणं देवताविधित्वनिरासार्थम्, द्वितीयं द्रव्यपरत्वनिरासार्थमिति विवेकः। सर्वथा तत्प्रख्यन्यायः कर्मनामधेयतापादक इति सिद्धम्।

तुरीयं निमित्तं तद्व्यपदेशः। तस्य विधित्सितस्य द्रव्यस्यैव व्यपदेशो विशिष्टोऽपदेशः उपमानत्वेनोपमेयत्वेन च वाक्यशेषे व्यवहार इति तदर्थः। अस्योदाहरणम् – "श्येनेनाभिचरन्यजेत" इत्यत्र श्येनपदम्। इदं हि पदं श्येनपक्षिणि लतायां सोम इव रूढम्, न तु यौगिकम्। अत उद्भिदधिकरणन्यायेन न नामधेयम्। अत्र यागस्याप्राप्तत्वात् प्राप्तत्वेऽप्यनेकविधानाभावान्न वाक्यभेदः। 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यत्र पूर्वपक्षे पशुकामपदं यथा न फलसमर्पकं, किंतु "स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यात्" इत्यत्रेव पशुकामनायां सत्यामिति निमित्तसमर्पकमेवमत्राप्यभिचरन्निति निमित्तसमर्पकम्। अतो गुणसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च बोधनेन वाक्यभेदप्रसङ्गोऽपि न भवतीति न चित्राधिकरणेनापि नामधेयम्। प्रमाणान्तरेण प्रकृतयागे श्येनपक्षिणो द्रव्यस्य प्राप्तेरभावान्न तत्प्रख्याधिकरणमप्यत्रावतरति। अतः परिशेषाद्द्रव्यपरमेवेति पूर्वपक्षः सिद्धो भवति।

सिद्धान्तस्त्वत्र वाक्यशेषे "यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते ए-

वमयं भ्रातृव्यं निपत्याऽऽदत्ते" इति श्येनपक्षिण उपमानत्वं यथा निर्दिष्टं एवं एवमयमितीदं शब्देनापि विधेयस्य श्येनस्यैव परामर्शादुपमेयत्वमपि तस्यैव निर्दिष्टं भवति। न चैतद्युज्यते, एकमेवोपमानमुपमेयं च न भवति, "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्याद्यनन्वयोदाहरणे त्वगत्या एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं च यदङ्गीकृतं तत् किमर्थम्? उपमानान्तराभावद्योतनार्थम्। तथाचोपमानान्तराभाव एव लक्षणयाऽनन्वयोदाहरणवाक्यार्थः। तत्र च पदसमूहात्मकवाक्यलक्षणापेक्षयैकस्य विधिघटकस्यापि श्येनपदस्य गौण्या यागनामधेयत्वाङ्गीकार एव युक्तः। "विप्रतिषेधे भूयसां स्यात्स्वधर्मत्वम्" इति न्यायात्, "सङ्घे शक्तिः कलौ युगे" इति प्रवादोऽप्येतन्न्यायमूलक एव॥

एद्यपि यथा – "उपाददे तस्स्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम्। स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे॥" इत्यत्र एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं चाङ्गीकृतम्, तद्वद्विशिष्टविधिपक्षे विशिष्टस्य यागस्योपमेयत्वं श्येनस्योपमानत्वमिति संभवति; तथापि विशिष्टविधिपक्षे विशेषणविधेरार्थिकत्वेन प्राथमिकयागविषयतयैव वाक्यशेषस्य योजनीयतयाऽनन्वयालङ्कार एवात्र भवतीति युक्तं श्येनपदं नामधेयमिति। अयं न्यायः "सन्दंशेन यजेत" इत्यादौ सन्दंशादिपदेऽपि सङ्गमनीयः॥

पञ्चमं निमित्तं विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः। तया नामधेयत्वं "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयपदस्य। भा-

ट्टदीपिकायां तु वाजपेयपदस्यापि यौगिकत्वान्मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेनोद्भिदधिकरणेनैव नामत्वं निर्णीतमिति सूचितम्, तथापि यया व्युत्पत्त्या द्रव्यपरं यत्पदं तत्पदं तयैव व्युत्पत्त्या कर्मपरमपि यदि भवति तर्हि तत्पदं नामधेयमित्युद्भिदधिकरणनिष्कर्ष इति भाट्टदीपिकायामेवोक्तम्। अत एवोद्भिदधिकरणारम्भे भाट्टदीपिकायां – "गुणे कर्मणि च तुल्यवत् वृत्तिकानामुद्भिदादिपदानाम् इति विषयनिर्देशः कृतः। वाजपेयपदं तु वाजरूपं पेयमिति कर्मधारयसमासेन द्रव्यपरं वाजः पेयो यत्रेति बहुव्रीहिसमासेन कर्मपर इति न तुल्यवद्वृत्तिकः। तथाच वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणपत्तिर्यदि स्यात्तर्ह्यपि तन्नामधेयत्वमुद्भिदधिकरणन्यायेन न भवति। वस्तुतस्तु यौगिकस्य पदस्य द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्ग एव नामत्वे उद्भित्पदस्य निमित्तम्। एवं च वाजपेयपदस्यापि तेन नामत्वं भवेदेव यदि वाजपेयपदे मत्वर्थलक्षणाङ्गीक्रियते, विनैव मत्वर्थलक्षणां वाजपेयेन यागं यागेन स्वाराज्यं कुर्यादिति वाक्यार्थे उच्यमाने तु न तन्न्यायस्यावसरः। यागस्याप्राप्तत्वेन गुणसंबन्धे फलसंबन्धे च विधीयमानेऽपि न वाक्यभेदः।"

यद्यपि यजेतेत्यस्यावृत्तिरपेक्षिता; तथापि प्राथमिकबोधे यागस्य संबन्धसामान्येनान्वयात् वाजपेयकरणिका यागसंबन्धिनी भावनेति बोधाङ्गीकारान्न सोऽपीति न चित्राधिकरणमपि प्राप्नोति। अतिरिक्तस्य निमित्तत्रयस्य तु शङ्कैव नावकाशते। तथाच तद्द्रव्यपरमेवेति पूर्वपक्षः॥

सिद्धान्तस्तु यजिधातुना साध्यस्य साधनस्य च यागस्य निर्देशे विरुद्धत्रिकद्वयमापद्येत। उद्देश्यत्वं, प्रधानत्वं, अनुवाद्यत्वं, इत्येकं त्रिकम्। विधेयत्वं, गुणत्वं, उपादेयत्वं, इत्यपरं त्रिकम्। तदिदं द्वयं परस्परविरुद्धम्। नह्येकमेव सकृत् उद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन च भानमर्हति। अतो वाजपेयपदं कर्मनामधेयम्।

तत्र नामधेयस्थले द्विविधा गतिर्वर्तते। क्वचिदाख्यातपरतन्त्रं नामधेयं, क्वचिन्नामधेयपरतन्त्रमाख्यातमिति। तत्र यत्र नामधेयं प्रसिद्धं तत्र तत्परतन्त्रमाख्यातम्। यथा – "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र षण्णामेव यागानामाग्नेयादीनां तत्राख्यातेन ग्रहणम्। यथा वा "उद्भिदा यजेत" इत्यादौ च। वाजपेयेनेत्यत्र त्वाख्यातपरतन्त्रम्। प्राकरणिकेष्टिपशुसोमादीनां सर्वेषामेव वाजपेयपदनामत्वात्। नहि वाजपेयपदं प्रसिद्धार्थकमित्यन्यत्र विस्तरः।

यथा हि औदुम्बराधिकरणेन गतार्थत्वेऽपि पर्णमय्यधिकरणस्य मुखभेदेन प्रवृत्त्या न पौनरुक्त्यम्। एवं मुखभेदेन प्रवृत्त्या नानेनोद्भिदधिकरणस्योद्भिदधिकरणेनास्य वा पौनरुक्त्यम्।

भाट्टदीपिकायां तु निमित्तचतुष्टयस्याप्याक्षेप एवानेनाधिकरणेन धात्वर्थातिरिक्तभावनानङ्गीकारेण क्रियते परिहारश्चेति निरूपयन्ति। सर्वथा तु विरुद्धत्रिकद्वययापत्तिनिमित्तत्वेऽप्यस्याधिकरणस्य तात्पर्यवर्णनं भाष्यकाराणां युक्तमेव।

विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरपि धात्वर्थातिरिक्तभावनाङ्गीकार एव भवति नान्यथा। तथाच पञ्चममपि निमित्तमत्राङ्गीकरणीय-

मेव। एतादृशनिमित्तपञ्चकं यत्र न संभवति तत्र न नामधेयत्वं, किंतु द्रव्यपरत्वमेव। यथा – "सोमेन यजेत" इत्यादौ। "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति" इत्यादौ च। अत्र ह्याग्नेयपदं कर्मनामधेयं मन्त्रवर्णेन देवतायाः प्राप्तत्वादिति न संभवति, एतद्यागाङ्गतया कस्यापि मन्त्रस्य प्रमाणान्तरेण केवलाग्निदेवताकस्य प्राप्त्यभावात्। तथाच "सोमेन यजेत" इतिवद्विशिष्टविधिरेवात्र विवक्षितः॥

"वैश्वदेवेन यजेत" इत्यत्र तु वैश्वदेवपदं पूर्वोक्तनिमित्तपञ्चकेन नामधेयमिति न भवति, विश्वदेवशब्दस्य रूढत्वेन प्रथमनिमित्तस्यानेकविधानाभावेन वाक्यभेदाभावेन द्वितीयनिमित्तस्य चाभावेन पूर्वतनवाक्यविहितयागेषु देवताविधेरेवात्र विवक्षितत्वात्। "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालं" इति वाक्याष्टकविहितेष्वष्टसु यागेषु देवताविधानमिति यद्यपि न संभवति, सप्तमे यागे विश्वदेवदेवताया उत्पत्तिवाक्येनैव प्राप्तत्वात्, तथापि सप्तसु, यागेषु विश्वदेवदेवताविधानमिति युक्तमेव॥

तत्र यद्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्य इति गुणात्कर्मभेद एवात्र युक्त इत्यालोच्यते, एवमपि विश्वदेवदेवताकक्रियान्तरस्यैवात्र विधानमिति सर्वथा वैश्वदेवशब्दो न यागनामधेयमिति शङ्का जायते। सा चैवं परिहरणीया॥

वैश्वदेवशब्दोऽत्र कर्मनामधेयमेव। अपूर्वयागान्तरविधाने

हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः। तथाचोत्पत्तिशिष्टन्यायस-हकृततत्प्रख्यन्यायेन कर्मनामधेयत्वं वैश्वदेवशब्दस्य सिद्धमेव। अष्टसु यागेषु वैश्वदेवशब्दप्रयोगस्तु वक्ष्यमाणलिङ्गसमवाया-धिकरणेन विश्वदेवदेवताकयागघटितसमुदायघटकत्वेन धर्मेण सादृश्याद्गौण्या वृत्त्योपपद्यते। अष्टानां यागानां वैश्वदेवशब्द-नामत्वनिर्णयस्य प्रयोजनं तु "प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत" इति विहितप्राचीनप्रवणदेशसंबन्धस्याष्टस्वपि प्राप्तिरेव। अ-न्यथा "वैश्वदेवीमामिक्षां" इति वाक्यविहितयागमात्रस्य सा स-मापद्येत॥

उत्पत्तिशिष्टन्यायो यद्यपि कर्मभेदापादक इति द्वितीयाध्याये निरूपयिष्यते; तथापि तत्र गुणान्तरबोधकस्य पदस्य धातुना वैयधिकरण्यमपेक्ष्यते। यथा "वाजिभ्यो वाजिनं" इत्यत्र वाजि-नपदस्य धातुना कल्पितेन निर्वपतिना न सामानाधिकरण्यं, अ-त्र तु समानाधिकरणं वैश्वदेवपदमिति तस्माद्विलक्षणोऽयं न्याय इति विवेकः। सर्वथा च निमित्तषट्कं नामधेयत्वे सिद्धमेव भ-वति।

"वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते" इत्युपक्रम्य आ-म्नातानां "यदष्टाकपालो भवति यन्नवकपालो भवति यद्दशक-पालो भवति यदेकादशकपालो भवति यद्द्वादशकपालो भवति" इति वाक्यानाम् अष्टाकपालादिशब्दास्तु वैश्वानरेष्टेस्तत्प्रख्य-न्यायेन नामधेयानि द्वादशकपालविधिनाऽष्टाकपालादीनां प्राप्त-त्वादिति शङ्का तु नात्र प्रसरति। अष्टाकपालशब्दवाच्यो हि पुरो-

डाशविशेषो द्वादशकपालशब्दवाच्यात्पुरोडाशाद्विलक्षण एव। एवं नवकपालादिशब्दार्थोऽपीति नाष्टाकपालादिपदानि नामधेयानि।

अत एव अष्टाकपालादिद्रव्यान्तरविधानमपि नात्र संभवति। उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधस्यान्याय्यत्वेन तादृशद्वादशकपालावरुद्धायां वैश्वानरेष्ट्यामष्टाकपालादिविधानासंभवादित्यष्टाकपालद्रव्यविशिष्टयागान्तरविधानमत्र कर्तव्यम्। तच्च नात्र संभवति। "अष्टाकपालो भवति" इति भूधातुश्रवणेन यागाश्रयणात्।

यत्र हि द्रव्यदेवतासम्बन्धो वाक्ये गम्यते, तत्र यज्यश्रवणेऽपि तत्कल्पनं संभवति। यथा "आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति", "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादौ, "ईषामालभते" इत्यादौ तु न तत्कल्पनम्। तथाच "अष्टाकपालो भवति" इत्यादौ क्रियान्तरविधानमपि न संभवति।

कथंचित्संभवेऽपि "पुत्रे जाते" इत्युपक्रम्य "यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव" इत्युपसंहारस्य चैक्याद्वाक्यैक्यमत्रावगतं बाध्येतानेकयागविधाने इति द्वादशकपालस्तावकमेवाष्टाकपालादिवाक्यम्। अष्टाकपालानामंशानामेव तेजस्वित्वादिफलोपयोगित्वे द्वादशकपालः प्रशस्त इति किमु वक्तव्यमिति।

अंशस्तुतेः अंशिस्तुतिपर्यवसानं लोकेऽपि सिद्धमेव। यथा "नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते" इत्यवयवस्तुत्या नायकादिस्तुतिः पर्यवस्यति। अत्रानुसन्धेयानि वाक्यानि – "वैश्वानरं द्वादशकपालं

निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति तद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधाति यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति" इति ॥

अस्यामिष्टौ कर्तृत्वं पितुः फलं तु पुत्रस्येति षष्ठे निरूपयिष्यते। तथाचांशद्वारांशिस्तुतिसंभवे कथंचिदर्थवादत्वमेवाङ्गीकरणीयम्? न नामधेयत्वम्। नहि केवलं सामानाधिकरण्यमात्रं नामधेयतायां प्रमाणम्। तथाच "यजमानः प्रस्तर" "आदित्यो यूपः" "अग्निर्वै ब्राह्मणः" "अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवः," इत्यादौ यजमानादित्याग्यपश्वादिपदान्यपि न प्रस्तरादिनामधेयानि, किंत्वर्थवाद एव। सामानाधिकरण्यं तु "सिंहो माणवकः" इत्यादिवद्गौणमेवेति न दोषः ॥

तत्र सिंहशब्दो माणवके यथा गाम्भीर्यादिगुणयोगेन वर्तते एवं यजमानादिपदानि प्रस्तरादौ केन गुणेन वर्तन्ते इति चेदत्र सूत्रकाराः "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसास्तत्र गुणा" इति सूत्रयामासुः। तत्र **तत्सिद्धिः** एककार्यकारित्वम्। प्रस्तरयजमानयोः एकस्रुग्धारणादिकार्यकारित्वेन यजमानपदस्य प्रस्तरे वृत्तौ निमित्तम्। **जातिः** एकं जन्म एकोपादानत्वम् अग्निशब्दस्य ब्राह्मणे वृत्तौ निमित्तम्। उभयमपि ब्रह्मणो मुखादुत्पन्नमिति श्रुतीनामुद्घोषः। **सारूप्यं** चाक्षुषतेजस्वित्वादिधर्मः यूपा-

दित्ययोः सामानाधिकरण्ये निमित्तम्। घृताक्तो हि यूपोऽतीव तेजसा प्रकाशते। **प्रशंसा** स्तुतिः अपशुशब्दस्य पशुष्वजादिषु वृत्तौ निमित्तम्। यथा घटादयोऽश्वापेक्षयाऽप्रशस्ताः एवम् अश्वमेधे अजादयोऽपि। अत्र प्रशंसाभावस्यैव निमित्तत्वेऽपि घटकतया प्रशंसापि निमित्तमेव। तदिदं सिद्धं यदन्यपदस्यान्यत्र प्रयोगो गौण्या वृत्त्या तदपेक्षिताश्च गुणाः तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाः इति ॥

यत्तु – "सृष्टीरुपदधाति" इत्यत्र सृष्टिशब्दस्य स्वरसतः सृष्टिशब्दघटितमन्त्रपरस्यापि उपधानप्रकरणगतासृष्टिमन्त्राणामपि बोधकत्वं तदपि सृष्टिशब्दस्य गौण्योभयसाधारण्येनैव। तत्र तु गुनः स्वसजातीयाधिकावयवघटितसमुदायघटकत्वम्। अयमेव लौकिकः छत्रिन्यायः। एतेन – "प्राणभृत उपदधाति" इत्यत्र प्राणमृच्छब्देन प्राणभृदप्राणभृन्मन्त्रस्य विवक्षणमपि व्याख्यातम् ॥

इयान् विशेषः – सृष्टयसृष्टिमन्त्रसमुदाये सृष्टिमन्त्रा अधिकाः असृष्टिमन्त्राः स्वल्पाः। प्राणभृदप्राणभृन्मन्त्रसमुदाये तु प्राणभृन्मन्त्राः स्वल्पाः अप्राणभृन्मन्त्रा अधिका इति ॥ तथाच छत्रिन्यायो लोके द्विविधो भवति। यत्र समुदाये छत्रिणोऽधिकाः स्वल्पा वाऽछत्रिणश्च स्वल्पा अधिका वा तत्र समुदाये सर्वेषां "छत्रिणो गच्छन्ति" इत्यत्र छत्रिपदेन ग्रहणमिति ॥

सृष्टिशब्देन प्रमाणान्तरेण उपधानाङ्गतया प्राप्तत्वात् यथा सृष्टिमन्त्राणां ग्रहणं न तथा "अक्ताः शर्करा उपदधाति" इत्यन-

न्तरश्रुते "तेजो वै घृतं" इति वाक्यशेषे प्रमाणान्तरेणाङ्गसाधनतया अनिर्णीतानां जलादीनां ग्रहणं इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ "स्त्रुवेणावद्यति" इत्यादौ वाक्यशेषे अवदेयविशेषस्याश्रवणेऽप्याज्यादीनामेव सामर्थ्यात् ग्रहणमिति सिद्धमिदं यत् विधिमन्त्रार्थवादस्मृत्याचारव्याकरणादीनां नामधेयानां च सर्वेषां धर्मे पर्यवसानमिति तादृशधर्मे चोदनैव प्रमाणं नाऽन्यदिति ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमाध्याये धर्मे प्रमाणानि विचारितानि। द्वितीयाध्याये धर्मा-णां परस्परं भेदो निरूप्यते। तत्र 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'विश्वजिता स्वर्गकामो यजेते'त्यादिषु बहुषु वाक्येषु कि-मेक एव स्वर्गोऽवगम्यते उत भिन्न इति निर्णयो हि साधनभेदेन साध्यभेदस्यावश्यकत्वात् साधनानां परस्परं भेदसिद्ध्यधीन एव भवति। साधनानां परस्परं भेदो हि नामधेयभेदेन धातुभेदेन गु-णभेदेन संख्यया‌ऽभ्यासेन प्रकरणान्तरेण वा भवतीति निरूप-यिष्यते। तदुपोद्घाततया च प्रथममिदानीं धात्वर्थ एव भावना-यां फलसाधनत्वेनान्वेतीति निरूपणमावश्यकम्। तन्निरूपणं च सोमेन यजेतेत्यादिषु उपपदार्थः सोमो वा धात्वर्थो वैक एव फलसाधनमिति निर्णयाधीनम्॥

तदर्थं च प्रतिपदाधिकरणे उपपदार्थः धात्वर्थश्च भावनाया-

मुभयं प्रत्येकं करणम्। तथाच सोमोऽपि स्वर्गसाधनं यागोऽपि स्वर्गसाधनमिति पूर्वपक्षय्यानेकदृष्टकल्पनाप्रसङ्गादेकमेव फलकरणम् अन्यत्तु तदुपकारकमिति निर्णीतम् ॥

अयं भावः – सिद्धं हि सोमद्रव्यं नारण्यावस्थितिमात्रेण फलजनकं यजमानस्य भवितुमर्हति किंतु यजमानेनोपादेयत्वेन। उपादेयत्वं नाम कृतिविषयत्वं यत्किञ्चित्क्रियाद्वारैव सोमस्य भवति। सा च क्रिया "सोममभिषुणोती"त्यादिवाक्यविहिताभिषवादिः "ग्रहैर्जुहोती"ति वाक्यसिद्धहोमपर्यन्ता विवक्षितेति होमेन भस्मसाद्भावमापन्नः सोमोऽपि क्षणिकयागादिकमिवापूर्वद्वारैव फलजनसमर्थ इति सोमेन स्वर्गजननार्थमेकमपूर्वं कल्पनीयम्। एवं यागेनापि विना द्रव्यं स्वरूपासिद्ध्या यत्किञ्चिद्द्रव्यद्वारा स्वस्वरूपसिद्धावपि स्वेन फलजननार्थमेकमपूर्वं कल्पनीयमिति प्रत्येकं फलसाधनतयाऽन्वयेऽनेकदृष्टकलपनाप्रसङ्गः। एकस्यैव फलसाधनत्वे तु सोमकरणत्वे धात्वर्थः आश्रयतया सोमस्य, यागकरणत्वे द्रव्यतया सोमश्च यागस्योपकरोतीति नापूर्वद्वयकल्पनेति ॥

तत्र च कस्यैकस्य फलसाधनत्वं विवक्षितम्? किं सोमस्योपपदार्थस्योत यागादेर्धात्वर्थस्येति विषये सोमेन यजेतेत्यत्र यजेतेत्यस्य यागेन फलं कुर्यादिति विवरणेऽपि स्पष्टं यागस्य धात्वर्थस्य करणत्वं न प्रतीयते। नहि धातूत्तरमपि तृतीयादिविभक्तिः संभवति। 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिक'मिति धातुभिन्नमेव खलु प्रातिपदिकमित्यनुशशास पाणिनिः। सोमेन्ति

तृतीयाविभक्त्या तु सोमस्य करणत्वं स्पष्टमवगम्यते। तथाचा-ख्यातार्थकृतेः संनिहितोऽपि धात्वर्थो यथा षष्ठाद्याधिकरणन्या-येन भाव्यत्वेन नान्वेति एवं साधनत्वेनापि नान्वेति ॥

कारकश्रुत्या हि सोमस्यैव करणत्वं कामपदसमभिव्याहा-रेण स्वर्गस्यैव भाव्यत्वमिव स्पष्टं गम्यते। अत एव हि सिद्धं साध्यायोपदिश्यते इति न्यायः। साध्यं हि फलं सिद्धेनैव भवति न साध्येन। अन्यथा साध्यस्यापि साध्यान्तरेणैव साध्यत्वे त-स्यापि साध्यान्तरेण तस्यापि साध्यान्तरेण इत्यनवस्था समाप-द्यते, तथाच सोमस्यैव भावनायां करणत्वेनान्वय इति पूर्वपक्षः। अस्मिन्पक्षे सोमस्य प्रधानत्वेन विकृतिष्वतिदेशो न स्यात्। सो-माभावे पूतिकस्य प्रतिनिधेर्ग्रहणमपि न युक्तमिति विवेकः ॥

इदं तु न सङ्गतम्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं हि नियतम्। तथाचाख्यातार्थकृतौ प्रथमतो यागस्यान्वयान्तर-मेवोपपदार्थस्य सोमादेरन्वयः। तथाच साधनाकाङ्क्षायां यागस्य प्रथमतः साधनत्वेनान्वये सति अनन्तरं सोमस्याकाङ्क्षाभावेन करणत्वेनान्वयासंभवात् यागोपकारकतयैव सोमस्यान्वयः ॥

भावना हि अंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां चे-त्युक्तम्। तत्र च प्रथमतः साधनाकाङ्क्षा, अनन्तरं साध्याकाङ्क्षा, तत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षेति क्रमः। कुर्यादित्युक्ते हि प्रथमतः कि-मिति, तदनन्तरं किमर्थमिति, तदनन्तरं कथमिति खल्वाकाङ्क्ष-न्ते। तथाच भावनायां धात्वर्थस्यापेक्षितत्वेन प्राथम्येनोपजीव्य-त्वेन च एकपदबोध्यत्वप्रत्यासत्त्या धात्वर्थ एव भावनायां करणं

नोपपदार्थः सोमः इति सिद्धम् ॥

यत्तु षष्ठाद्याधिकरणे धात्वर्थस्य यागस्यैव फलत्वेनान्वय इति पूर्वपक्षितं, तत्साध्याकाङ्क्षैव प्राथमिकीत्यभिप्रायेण । सिद्धान्तस्तु साधनाकाङ्क्षया एव प्राथम्यात् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वय इति षष्ठाद्यधिकरणमप्यत एवोपपद्यते । अन्यथा साध्याकाङ्क्षाया एव प्राथम्ये धात्वर्थस्य कथमपि भावनायामन्वयात् पूर्वं स्वर्गकामपदार्थस्य स्वर्गस्य भाव्यत्वेनान्वयासंभवात् तदधिकरणमसङ्गतं स्यात् ॥

यत्तु "दध्ना जुहोती"त्यादौ उपपदार्थस्य करणत्वेनान्वयो होमस्य च भाव्यत्वेनान्वयः स 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबल'मिति न्यायेनागत्या "परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेती"ति नियमोल्लङ्घनाधीन एव ॥

अस्तु वा प्राथमिकी साध्याकाङ्क्षाऽनन्तरं साधनाकाङ्क्षा तत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षेति । षष्ठाद्यधिकरणसिद्धान्ते तु परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेतीति नियमस्यानर्थक्यप्रतिहतन्यायेन दध्ना जुहोतीत्यत्र करणाकाङ्क्षाप्राथम्यपक्ष इव संकोच एव कल्प्यत इति न दोषः । तथाच द्वितीयस्यां साधनाकाङ्क्षायां साधनत्वेन धात्वर्थस्यान्वययोग्यत्वेन तत्परित्यागेनोक्तनियमहानेन च सोमस्य न करणत्वेनान्वयो युक्त इति धात्वर्थ एव सर्वत्र सति संभवे भावनायां करणत्वेनान्वेति । तदुक्तं 'वाक्यार्थविधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसंभवे' इति । अत्र च 'श्रुत्यर्थः सन्निकष्टत्वं वाक्यार्थो विप्रकृष्टते'ति वार्तिकात् 'वाक्यार्थविधिरुपपदार्थविधिः श्रुत्यर्थविधिः

सन्निकृष्टार्थविधिरिति निष्कर्षः' । यत्तु न्यायप्रकाशे – 'वाक्यार्थविधिः पदान्तरविधिरित्यर्थः' इत्युक्तं तस्याप्ययमेवाभिप्रायः ॥

इदं च भावार्थाधिकरणं तत्रैव धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयं गमयति । यत्र धात्वर्थगुनयोरप्राप्तिः यथा सोमेन यजेतेत्यत्रोपपदार्थस्य सोमस्य यागस्य चोभयस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् । यत्र वोभयोरपि सम्भवत्प्राप्तिः प्राप्तिरेव वा, यथो'रुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति' 'ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीया'दित्यादौ । अत्र प्रथमोदाहरणे पुरोडाशविधिनैवान्यथानुपपत्त्या प्रथनस्य लिङ्गेन तत्र मन्त्रस्य च संभवत्प्राप्तिर्विद्यते चेदप्यध्वर्युकर्तृकत्वादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रप्रथनयोरुभयोरपि विधिर्विवक्षितः । द्वितीयोदाहरणे तु "ऐन्द्रवायवं गृह्णाती"ति वाक्यमन्तरेणैन्द्रवायवग्रहणं विहितमपि तत्रैन्द्रवायवग्रहणस्य प्राथम्यार्थं पुनर्विधिर्विवक्षित इत्युभयत्रापि भावार्थाधिकरणं प्रवर्तते । एवं यत्र धात्वर्थस्यैवाप्राप्तिस्तत्रापि "अग्नोहोत्रं जुहोती"त्यादौ तदधिकरणं प्रवर्तते । 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यत्रापि अग्निहोत्रहोमस्योत्पत्तिवाक्येन फलसामान्यसाधत्वबोधेऽपि फलविशेषसाधनत्वस्याप्राप्त्या धात्वर्थस्य करणत्वमेवेति भावार्थाधिकरणं प्रवर्तत एव । "दध्ना जुहोती"त्यत्र तु होमस्या"ग्निहोत्रं जुहोती"त्यादिभिः प्राप्तत्वात् दध्न एव करणत्वेनान्वयो न होमस्येति न भावार्थाधिकरणप्रवृत्तिः । एवं "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि"ति वाक्येऽपि दध्न एव करणत्वेनान्वयः, धात्वर्थस्तु दध्नः फलजननार्थमाश्रयो भवति ॥

अत्र प्राचीनाः दधिकरणत्वं करणीभूतं दधि वा विधीयत इति वदन्ति। खण्डदेवाचार्यास्तु यागवैषम्ये प्रमाणाभावात् दध्न एव विधानम्। न च प्राप्तत्वान्न विधिरिति वाच्यं, पक्षप्राप्तावपि नियतप्राप्त्यभावेन विधित्वसंभवात्। "अग्निहोत्रं जुहोती"ति वाक्यानन्तरं हि "दध्ना जुहोति" "पयसा जुहोति" "यवाग्वा जुहोती"ति वाक्यैः खले कपोतन्यायेनान्वितानां दध्यादीनां विकल्प इति दध्नपक्षप्राप्तिर्न नियता प्राप्तिः। इदं च भावार्थाधिकरणं धात्वर्थातिरिक्तायां भावनायां सत्यामेवोपपद्यते॥

न च तस्यां प्रमाणं विद्यत इति वैयाकरणनामाशङ्का तु पचतीत्यस्य पाकं करोति पाकेन करोतीति विवरणानुपपत्त्या धात्वर्थस्यापि कारकत्वावगमात् तस्यापि अन्वययोग्या क्रियाऽख्यातेनावबुध्यत इत्यङ्गीकरणीयमिति तस्या एव करोतिपदविव्रियमाणाया भावनात्वान्नात्र प्रसरति। तथा च "भावप्रधानमाख्यात"मिति निरुक्तमपि भावनामुख्यविशेष्यतामेव बोधयति न धात्वर्थमुख्यविशेष्यताम्। एवं च सति संभवे न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति न्यायेन सर्वेषामपि भावनायामेवान्वयः॥

तत्र च प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थकरणत्वादौ सुबुपात्तलिङ्गसंख्यादेरपि तत्रैवान्वयस्यापेक्षितत्वात् चशब्दार्थसमुच्चयादेः प्रातिपदिकार्थ एवान्वयात् स नियम एवं परिष्करणीयः यत् सुबुपात्तलिङ्गसंख्यातिरिक्तार्थौ यो निपातोपसर्गप्रातिपदिकाति-

रिक्तशब्दगम्यस्तस्य सर्वस्यापि भावनायामेवान्वय इति। तथाच स्वर्गभाव्यकायां भावनायां यागस्यैव करणत्वेनान्वय इति क्षणिकस्य योगस्य फलपर्यन्तावस्थानासंभवात् श्रौतार्थानुपपत्त्याऽत्रापूर्वमेकमेव कल्प्यत इति नानेकादृष्टकल्पना प्रयुक्तं गौरवमापतति॥

अत्र वेदान्तिनः कर्माराधितेश्वरप्रसाद एव कर्मणः फलजननार्थं द्वारं नत्वपूर्वमिति मन्यन्ते॥

तदिदं न सङ्गतमिति तु मीमांसकाः। तेषामयमाशयः – धर्मो येन क्रियते तन्निष्ठस्यैव कस्यचन व्यापारत्वस्य युक्तत्वेन तद्व्यधिकरणेश्वरप्रसादस्य तत्त्वायोगः। तथा च सूक्ष्मावस्थापन्नो याग एव स्यात् फलमवतिष्ठते इति वा यागेऽनुष्ठिते फलोत्पत्त्यनुकूला एका शक्तिरङ्गीक्रियत इति वाङ्गीऽकरणीयम्। तत्र सूक्ष्मावस्थापन्नस्य यागस्य फलजननानन्तरं नाशकल्पनं न युक्तमिति शक्तिरेव द्वारम्। तदेवापूर्वमिति कथ्यते।

यत्तु केषांचन ध्वंसद्वारा यागस्यैव फलजनकत्वमिति नापूर्वकल्पनमत्रापेक्षितमिति पर्यनुयोगकरणं, तत्र "धर्मः क्षरति कीर्तनादि"ति धर्मनाशबोधकस्मृत्यनुपपत्तिः। न हि ध्वंसो नश्वरः। किंच प्रधानयागस्य साङ्गस्यैव फलजनकत्वात् अङ्गयागानां तदुपकारकरत्वमपि ध्वंसद्वारैवेति कल्पनीयम्। तथा च सकृद्दर्शपूर्णमासयोरङ्गानुष्ठानेनैवेष्टसिद्ध्या पुनःपुनरङ्गानामनुष्ठानं नापेक्षितं स्यादिति प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायो न सफलः स्यात्। एवं विकृतिष्वपि प्रकृतियागानुष्ठानानन्तरम् अङ्गानुष्ठा-

नमनावश्यकं भवेत्। अतोऽपूर्वमेवावान्तरो व्यापारः। एवं च तत्तदङ्गापूर्वाणां तत्तत्प्रधानयागजन्यपरमापूर्वोत्पत्तावेव विनियोगात् प्रधानापूर्वोत्पत्त्यनन्तरमेव नाशात् न कालान्तरे पुनरङ्गाननुष्ठानं प्रकृतौ विकृतौ वाऽऽपद्यते।

तच्चापूर्वम् उत्पत्त्यपूर्वम् अङ्गपूर्वं परमापूर्वं समुदायापूर्वं नियमापूर्वमिति पञ्चविधम्। उत्पत्त्यपूर्वं प्रधानयागानुष्ठानानन्तरमेवाङ्गयागानुष्ठानतः पूर्वं प्रधानयागजन्यं यदपूर्वं तदेव। अङ्गयागाद्यनुष्ठानानन्तरम् उत्पत्त्यपूर्वजनने उत्पत्त्यपूर्वेण परमापूर्वजनने उपकारकाणि यान्यपूर्वाणि तान्यङ्गापूर्वाणि। तत्र दृष्टार्थपूर्वाङ्गविशेषाणाम् उत्पत्त्यपूर्वजनने उपयोगः, इतरेषामुत्तराङ्गापूर्वाणां तेन परमापूर्वजनने उपयोग इति विवेकः॥

यत्र हि बहूनां प्रधानानां समुच्चित्यैकफलसाधनत्वं तत्र तदुत्पत्त्यपूर्वैः समुदायापूर्वं जन्यते। तत्र समुदायद्वये तु समुदायापूर्वाभ्याः परमापूर्वं जन्यते। नियमापूर्वं नियम्यमानानुष्ठानेन भवतीति पूवमेव निरूपितम्। तथाचैकं प्रधानं यत्र तत्राङ्गापूर्वाणि उत्पत्त्यपूर्वं परमापूर्वं च। यत्र बहूनां यागानामेकः समुदायः फलसाधनं तत्राङ्गापूर्वाणि उत्पत्त्यपूर्वं समुदायापूर्वं परमापूर्वं च। दर्शपूर्णमासयोस्तु अङ्गापूर्वं षडुत्पत्त्यपूर्वाणि समुदायापूर्वद्वयं चेति विशेषः। समुदायापूर्वस्थलेङ्गापूर्वाणां परमापूर्वेऽपि परम्परयोपयोगात् विकृतिषु नाग्नेयादिधर्मातिदेशानुपपत्तिरित्यादि भाट्टदीपिकायां व्यक्तम्।। तथाच सोमेन यजेतेत्यत्रैकस्यैव प्रधानस्य विधमानात्वान्नापूर्वद्वयकल्पनमिति प्रति-

पदाधिकरणसिद्धान्त उपपन्न एव ॥

तत्र च श्रौतार्थापत्त्याऽपूर्वम् अदृष्टफलेष्वेव कर्मसु कल्प्यते न दृष्टफलेषु, दृष्टफलेषु तु विधिसार्थक्यार्थं नियमापूर्वकल्पनमपेक्ष्यते। यथा "व्रीहीनवहन्ती"त्यत्र। अत्र हि अवघातस्य धात्वर्थस्य यद्यपि भावनायां करणत्वेनान्वयः, तथापि नावघातोऽपूर्वद्वारा क्रतूपकारकः प्रयाजादिवत्। तदेव हि फलं यत् भावनायां भाव्यत्वेनान्वेति। यथा ज्योतिष्टोमयागभावनायां भाव्यं स्वर्गो यागस्य फलम्। तथा च प्रकृतेऽपि व्रीहीनिति द्वितीयया व्रीहीणामेव कर्मत्वावगमात् त एव फलम् ॥

फलत्वं च चतुर्धा भवत्युत्पाद्यत्वादिनेति पूर्वमेव निरूपितम्। तत्र विकार्यत्वरूपं फलत्वं व्रीहीणामङ्गीक्रियते। यद्यपि अवघातेन व्रीहिषु वैतुष्याख्यावस्थान्तरप्राप्तिर्भवतीति लोकत एवाधिगतं तथापि लोकतो नखविदनलादिसाधनानन्तरं मा प्रवर्ततामिति लोकतः पूर्वं शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारेणावघातविधिरत्र सार्थक इति "व्रीहीनवहन्ती"त्यत्राप्यपूर्वविधिरेवेति खण्डदेवानुयायिनः ॥

तेषां मतेऽवघातोऽदृष्टार्थ इति पूर्वपक्षस्यावसर एव नास्ति। शास्त्रतः पूर्वं लोकप्रवृत्त्यङ्गीकारेण वा पूर्वपक्षः। अन्ये तु नियमविधिरेवायमिति अवघातनियमानुष्ठानात् एकं नियमापूर्वमङ्गीकरणीयम्। तत्र च नियमापूर्वम् आनुषङ्गिकं न प्रधानोद्देश्यमिति न नियमापूर्वार्थं वैतुष्यार्थं चावघातानुष्ठानम्। अन्यथा कृष्ण-

लचरावपि नियमापूर्वार्थमवघातानुष्ठानापत्त्यार्थलोपात् कृष्ण-

लेषु नावघात इति दशमाध्यायाधिकरणमसङ्गतं स्यात्। अत एव नानेकोद्देश्यकत्वनिबन्धनवाक्यभेदो न वा भावनायाः कृतिरूपाया एककर्मत्वभङ्गापत्तिः, किंतु वैतुष्यार्थमेवावघातानुष्ठानम् ॥

यद्यप्यवघातजन्यवैतुष्यस्य नखविदलनजन्यवैतुष्यस्य च स्वरूपतो न भेदस्तथापि अवघातजन्यवैतुष्यमेवापूर्वोपयोगि ; अन्यथा नियमापूर्वसंपादनासंभवात्। तत्र व्रीहिपदेन व्रीहिस्वरूपं यदि विवक्ष्यते तर्हि वैकृतनीवारादिचराववघातापत्तिः । प्रकृतावपि यवपुरोडाशप्रयोगेऽवघातानापत्तिः । अतः व्रीहिपदेनापूर्वसाधनव्यक्तयो विवक्ष्यन्ते इति अवघातस्यापि वैतुष्यद्वाराऽपूर्वं एव पर्यवसानात् न विकृत्यादौ अवघातानापत्तिः । अत्र चाऽपूर्वपदेन न परमापूर्वं विवक्ष्यते । अस्य वाक्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थत्वेन तादृशपरमापूर्वसाधनत्वस्याज्यादिष्वपि विद्यमानत्वेन तेषामप्यवघातापत्त्याऽवघातदृष्टार्थताबाधापत्तेः, किंतु पुरोडाशयागजन्यापूर्वमेव विवक्ष्यते इति न संकरः। तथा च "व्रीहीनवहन्ती"त्यत्र व्रीहिपदस्य न व्रीहित्वविशिष्टा व्यक्तिः केवलव्यक्तिविशेषो वार्थः, किंतु पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनत्वमिति नावघातातिदेशाद्यनुपपत्तिः ॥

अत्रेदं विचारणीयम् – व्रीहिपदेन पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनयवनीवारादिव्यक्तिसामान्यस्यापूर्वसाधनत्वेनैव खलु विवक्षा, तथाच तेन धर्मपुरस्कारेण व्रीह्यादिषु वैतुष्यार्थमावघातस्य लोकतोऽप्राप्तत्वात् कथमत्र नियमविध्यादिसिद्धान्तोपपत्तिरिति,

अत्रायमाशयः – यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सामान्ययो-रपीति न्यायेनापूर्वसाधनत्वेनेव व्रीहित्वेनापि अवघातस्य साध-नत्वमर्थसिद्धमादाय सामान्यरूपेणावघातादिप्राप्तिमादायैव स-र्वत्र नियमविधिप्रवृत्तिरिति। विवेचितं चैतत् नवमाध्याये भाट्ट-दीपिकायामिति तत एव द्रष्टव्यम्। अद्वैतसिद्धावपि तृतीयपरि-च्छेदेऽयमर्थः सम्यगेव विशदीकृत इति सर्वमनवद्यम्। तथा-चावघातो नापूर्वार्थ इति सिद्धम्॥

एतेन – "व्रीहीन् प्रोक्षती"ति वाक्यमपि व्याख्यातम्। त-त्रापि प्रोक्षणेन व्रीहिष्वेव कस्यचन संस्कारस्योत्पत्त्यभ्युपगमेन प्रयाजादिवददृष्टार्थत्वाभावात्। स च संस्कारः अतिशय इति प-देन व्यपदिश्यते। स च व्रीहिधर्मो नापूर्ववदात्मधर्मः। उभय-त्रापि पूर्वपक्षेऽपूर्वार्थत्वम्। तत्र व्रीहीनिति द्वितीयया लक्षणया करणत्वमर्थः। विशिष्टविधानं च समानं, सिद्धान्ते तु प्रथमवा-क्ये व्रीहिधर्मवैतुष्यार्थत्वं द्वितीयवाक्ये तन्निष्ठसंस्कारार्थत्वमिति विवेकः। तथा च सति संभवे धात्वर्थस्य दृष्टार्थत्वम्, अन्यथा अदृष्टार्थत्वम्॥

यत्तु – "विनापि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता। कल्प्य-स्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिव"दिति शास्त्रदीपिकाया-मुक्तं तत् दृष्टफलत्वे यस्य वाक्यस्य नियमविधित्वं न संभवति त-द्वाक्यविषयम्। यथा होमादीनां च दध्यादिभस्मभावार्थत्वं किंतु अदृष्टार्थत्वमेव। यत्र तु नियमविधित्वं सम्भवति तत्र दृष्टार्थत्व-मेवाङ्गीकरणीयम्। यथा अध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थत्वम्। तदुक्तं

शास्त्रदीपिकायां – "लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना । विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यती"ति । तथाच प्रकृतेऽपि दृष्टार्थत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । एतेन करणमन्त्रा अपि 'बर्हिर्देवसदनं दामी'त्यादयो व्याख्याताः । तेषामपि तत्तदर्थप्रकाशनरूपदृष्टार्थत्वात् । मन्त्रेणैव मन्त्रार्थाः स्मर्तव्या इति नियमविधिसंभवात् ॥

यानि तु स्तोत्राणि शस्त्राणि वा तानि त्वदृष्टार्थान्येव । तत्र प्रगीतमन्त्रासाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् । अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम् । तानि हि न देवताप्रकाशनार्थानि किंतु तद्गुणाभिधानानि । गुणाभिधानस्य हि प्रकृतकर्मणि देवताया इव व्रीहीणामिव वा नोपयोगो वर्तते । तथाच तददृष्टार्थत्वमेव । तथाच माहेन्द्रस्तोत्रादौ केवलेन्द्रिपदसत्त्वमपि न दोषाय । तथाच द्विविधान्यङ्गानि सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि च । यानि कर्माङ्गद्रव्योद्देशेन विहितानि तानि सन्निपत्योपकारकाणि यथाऽवघातप्रोक्षणादीनि, यानि तु प्रकरणादिना साक्षात्प्रधानाङ्गानि तानि आरादुपकारकाणि । सन्निपत्य-एकत्रपतित्वोपकारकाणि आरात्-शीघ्रं तादृशपतनं विनोपकारकाणीति च सन्निपत्योपकारकादुपकारकपदयोरर्थः । तत्र सन्निपत्योपकारकेभ्यो नात्मन्यपूर्वम् आरादुपकारकेभ्यस्तु तदिति प्रधानापूर्वमिवाङ्गापूर्वमप्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । अत्राध्याये केवलं स्तोत्रादितोऽप्यपूर्वमुत्पद्यते इत्येव निरूप्यते । अङ्गाङ्गिभावव्यवस्थादिकमुत्तराध्याय इति न दोषः । "अग्नीदग्नीन् वि-

हरे”त्यादिमन्त्रास्तु केवलमभिधायका एव न विधायका इति मन्त्राणां प्रमाणान्तरप्राप्त्यर्थस्मारकत्वमेवेति न कर्मभेदोऽपूर्वभेदो वा तत्र भवति ॥

॥ मन्त्रब्राह्मणम् ॥

अथेदानीं प्रसङ्गात् को नाम मन्त्रः, किंच ब्राह्मणमिति विचारयामः। मन्त्रत्वप्रकारकप्रसिद्धिविषयो मन्त्र इति मन्त्रलक्षणं “कपिंजलानालभते” इत्यादिविधिसाधारणमपि भवति, अन्यानि तु लक्षणानि न तत्साधारणानि भवन्ति इति मन्तव्यम्। तद्व्यतिरिक्तो वेदभागः सर्वोऽपि ब्राह्मणपदेन व्यवह्रियते। ब्राह्मणं विधिः चोदकवाक्यमित्यादीनि पर्यायपदानि। अर्थवादानां नामधेयानां निषेधानां सर्वेषां विध्येकवाक्यतयैव प्रामाण्यात् ब्राह्मण एवान्तर्भावः ॥

यस्तु “अग्नये जुष्टं निर्वपामी”ति आग्नेययागप्रकरणस्थस्य सौर्यविकृतियागेऽतिदेशेन प्राप्तस्य वैकृतसूर्यदेवताप्रकाशनार्थमग्निशब्दस्य स्थाने सूर्यायेतिपदनिक्षेपः स ऊहपदेन व्यवह्रियते। स चोहः मन्त्रो वा न वेति विचारणायां सोऽपि मन्त्र एवेति पूर्वपक्षो भवति। तस्यायमाशयः – वैयाकरणानां तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायः प्रसिद्धो वर्तते, तेन न्यायेन मन्त्रमध्ये पतितोऽपि ऊहो मन्त्र एव युक्तः। अत एव “मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” इति श्रुतौ मन्त्रपदप्रयोग उपपद्यते ॥

इदं हि वाक्यं प्रवरनामधेयादिषु स्वरवर्णाद्यनपराधेनोच्चारणमेव बोधयति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति दृष्टान्तस्वारस्यात्। यथोहेषु स्वरवर्णाद्यपराधः सम्भाव्यते न तथा वैदिकेषु अध्ययनपरंपरया। मात्रामात्रापरित्यागेन स्वरमात्रापरिहारेण च परिपाल्यमानेषु मन्त्रेषु संभाव्यते। तथाचोहप्रवरनामधेयानि तत्तत्प्रयोगे यजमानेन प्रयुज्यमानानि मन्त्र एवेति। तदिदं न सङ्गतम्, नोहादयो मन्त्रा भवितुमर्हन्ति। नहि गोमध्यपतितो गर्दभो गौर्भवितुमर्हति। तन्मध्यपतितः तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यस्य हि न्यायस्येदमेव तात्पर्यं, यत्र मध्यगतेन पुर्वपनखरूपहानिः पूर्वतनस्वरूपबोधकेन पदेन सागमस्वरूपस्यापि तत्र ग्रहणमिति॥ यथा अदश्शब्दावयवाकारत्वेनादश्शब्दावयवाकारस्यापि ग्रहणमिति। तथाचोहादीनामपि मन्त्रावयवत्वं सम्भवत्येव। न तावता मन्त्रत्वम्। "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वे"ति श्रुतौ मन्त्रपदं गौण्या वृत्त्या मन्त्रमेवोहं बोधयति। अत एव महाभाष्ये – मन्त्रहीन इति पदयोः स्थाने "दृष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वेति" पाठो दृश्यते। तथाचोहादयो न मन्त्राः॥ अत एव वैदिकानां तत्र मन्त्रत्वप्रसिद्ध्यभाव उपपद्यते॥

अनेन प्रसङ्गेनोपस्थितर्गादिस्वरूपमप्यत्रैव सूत्रकारा निरूपयन्ति। तत्र ऋङ्मन्त्राणां लक्षणमर्थवशेन व्यवस्थितपादविभागत्वमिति "तेषां ऋक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थे"त्यत्र निरूपितम्॥ गीतयस्तु सामपदेन व्यवह्रियन्ते। अतिरिक्ताश्च मन्त्रा यजुर्मन्त्राः। ऋग्वेदगता मन्त्रा ऋङ्मन्त्राः सामवेदगता मन्त्राः

साममन्त्राः यजुर्वेदगता मन्त्रा यजुर्मन्त्रा इति लक्षणं तु न संभवति। सर्वेषु हि वेदेषु सर्वेऽपि मन्त्रा विद्यन्ते। अत एवो"च्चैः ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ना उच्चैर्निगदेने"ति वाक्ये ऋगादिशब्दाः "अग्नेः ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद" इत्युपक्रमे वेदस्तुत्या विध्यर्थवादयोरेकविषयत्वनियमात् उपक्रमस्थार्थवादगतवेदपदानुसारेणर्गादिवेदपरा इति "वेदो वा प्रायदर्शनादि"त्यधिकरणे निरूपितं सप्रयोजनं भवति। अत्र हि पूर्वपक्षे वेदान्तर्गतानामपि ऋङ्मन्त्राणामुच्चैरुच्चारणं सिद्धान्ते तु तत्तद्वेदस्वर इत्युपक्रमपराक्रमादौ व्यक्तम्। तथाच नायं नियमो यदृग्वेदे ऋङ्मन्त्रा एवोत्यृगादिमन्त्राणां पृथक् लक्षणकरणमुपपद्यत एव। ऋगादिविधिवाक्यानां लक्षणं तु तत्तद्वेदगतविधिवाक्यत्वमेवेति न दोषः ॥

यत्तु पूर्वोक्तेषु वाक्येषु मध्ये "उच्चैर्निगदेने"ति वाक्यं तत्र निगदशब्देन निगदो वेद इति चतुर्थो वेदो न विवक्ष्यते। निगदशब्दो हि उच्चैर्गद्यमानत्वगुनयोगेन यजुर्विशेषानेव बोधयति। तथाच न संज्ञाभेदेन वेदभेदो विवक्षितः। अयमेव न्यायो लौकिकस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायस्य मूलम् ॥

यथाहि 'ब्राह्मणमानय परिव्राजकं भोजये'ति संज्ञाभेदे धर्मभेदे च सत्यपि परिव्राजकशब्देनापि ब्राह्मणविशेष एव विवक्ष्यते नत्वब्राह्मण एवमत्रापि यजुर्विशेष एव निगदपदेन विवक्षयत इति न किंचिदनुपपन्नम् ॥ यस्तु लौकिकस्तक्रकौण्डिन्यायः 'यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये'ति अत्र

ब्राह्मणविशेषस्यैव कौण्डिन्यशब्देनापि ग्रहणमिति तत्र कौण्डिन्याय दधि न देयमित्यभिप्रायोऽपि गम्यते, ब्राह्मणपरिव्राजकवाक्ये तु परिव्राजकस्यानयनं न कर्तव्यमिति न गम्यत इति ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायाद्विलक्षणोऽयं न्यायः ॥

"उच्चैर्निगदेने"त्यत्र तु निगदानामुपांशुत्वस्याप्राप्त्या न तन्निषेधोऽत्राभिप्रेत इति ब्राह्मणपरिव्राजकस्यैवायं न्यायो मूलम्। अत एव भाट्टदीपिकायां निगदग्रहणं तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेत्युक्तम्। "प्रकल्प्य चापवादविधिमुत्सर्गोऽभिनिविशते" इति न्यायेनो "पांशु यजुषे"ति वाक्यं हि निगदव्यतिरिक्तानामेवोपांशुत्वं गमयतीति ॥

एतावता प्रबन्धेन ऋगादिमन्त्रलक्षणानि यानि निरूपितानि तैः ऋगादिमन्त्रपरिमाणमप्यर्थात्सूचितम्, यजुर्मन्त्रपरिमाणं तु न सुगमं प्रश्लिष्टपठितसंहिताग्रन्थानामेव यजुर्मन्त्रत्वात्। तत्र चैकर्थत्वमेकमन्त्रत्वप्रयोजकमिति वर्णनीयम्। तत्र किं नामैकर्थत्वम्? न तावदेकविधेयकत्वम्। "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"ति हि वाक्यस्यैकत्वं न सिद्ध्येत्। भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यं तदिति विवक्षणे यद्यपि नोक्तदोषः, अनेकेषामपि मुख्यविशेष्याणां तत्रैकप्रतीतिविषयत्वात्। तथापि "भगो वां विभजतु अर्यमा वां विभजत्वि"त्यादिमन्त्राणामेकत्वमापद्येत। बहवः खलु ते मन्त्राः। एतेनैकप्रयोजनकत्वम् एकत्वमित्यपि परास्तम्; सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ इत्यस्य तद्भावात्। अतो भिन्नप्रतीतिविषयानेक-

मुख्यविशेष्यराहित्ये सति विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वम् एकवाक्य-
त्वम्।

“स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्प-
यामि” इति मन्त्रे विभज्यमाने “तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठे”ति
मन्त्रो यथा साकाङ्क्षः; तस्मिन् पदार्थानिर्णयात्, नैवं “भगो
वां विभजतु” इत्यस्य विभागेन “अर्यमा वां विभजतु” इ-
त्यस्य साकाङ्क्षत्वम्। अत्र साकाङ्क्षत्वपदेनापर्यवसितशाब्दबोध-
जनकत्वं विवक्षितम्। विभज्यमानासाकाङ्क्षत्वेऽपि “स्योनं ते”
“तस्मिन् सीदे”ति मन्त्रयोर्भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्य-
कत्वात् नैकमन्त्रत्वम्। तथाच वाक्याल्लिङ्गस्य बलीयस्त्वेन म-
न्त्रद्वयस्य व्यवस्थया सदनसादनयोर्विनियोगोऽपि वक्ष्यमाण उ-
पपद्यते। यथा पदैकवाक्यातास्थले साकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वमेवं
वाक्यैकवाक्यतास्थलेऽपीति प्रयोगविधिरपि श्रौत एव कल्प्य-
मानोऽपि भवति। तथाच विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे सति भिन्नप्र-
तीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यमेकवाक्यत्वम्। तत्र विशे-
षणदलं “भगो वां विभजत्वि”त्यादीनां एकवाक्यतानिवारना-
र्थम्। विशेष्यदलं तु ‘स्योनं ते’ ‘तस्मिन् सीदे’ति मन्त्रोयोरे-
कमन्त्रत्वनिरासार्थम्। यत्र तु “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावि”त्यादौ
उक्तलक्षणलक्षितत्वं तत्रैकवाक्यत्वं संमतमेव। “इषे त्वोर्जे-
त्वे”त्यत्र तु आख्यातं यत्र न श्रूयते तत्रापी “षेत्वेति शाखा-
माच्छिनत्ती”त्यादिविनियोगविधिभेदानुसारेण छिनत्तीयादीप-
दाध्याहारात् विभिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यकत्वात् प्रथ-

मस्य छेदनार्थत्वात् द्वितीयस्य मार्जनार्थत्वाच्च परस्य साकाङ्क्षत्वाभावाच्च न विशिष्टस्य प्रयोजकस्य तत्र संभव इति मन्त्रभेद एव तत्र विवक्षितः ॥

यद्यपि द्विविधो विनियोगो दृश्यते – यथाद्यप्रतीकेनान्तप्रतीकेन च। यथे"मामगृभ्णन्नि"त्यादावाद्यप्रतीकेन। अन्तप्रतीकेन तु "अमृतमसि प्राणायत्वे"त्यत्र। अत्र ह्यमृतमसि प्राणायत्वेति प्रतीकस्य "आनः प्राण एतु परावत आन्तरिक्षाद्दिवस्परि। आपः पृथिव्या अमृतमसि प्राणाय त्वे"ति मन्त्रोऽर्थः। तथाचेषेत्वोर्जेत्वेत्यनयोरेकमन्त्रत्वेऽपि "इषेत्वेति शाखामाच्छिनत्ति ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टि" इति विनियोगयोरुपपत्तिस्तु न संभवति। तत्रैवोक्तविधद्विविधविनियोगस्यादरः। यत्र लिङ्गवशेन मन्त्रैक्यावगमः यथोक्तस्थले। इषेत्वोर्जेत्वेत्यनयोस्तु न लिङ्गवशेन मन्त्रैकत्वमिति सर्वस्यापि मन्त्रभागस्य विनियोग एवे"षेत्वेतिशाखामाच्छिनत्ति" "ऊर्जत्वेत्यनुमार्ष्टी"त्यनयोर्विवक्षित इति न दोषः ॥

यत्र तु क्लृप्तिमन्त्रादौ क्लृप्तिप्रकाशन एव विनियोगस्तत्रापि "क्लृप्तिर्वाचयती"ति विनियोगविधौ क्लृप्तपदार्थानां भेदस्याम्नानमि"त्यायुर्यज्ञेन कल्पतामि"त्यादावपि मन्त्रभेद एव। तथा च विनियोगविध्यनुसारेणाख्यातरहितेष्वपि मन्त्रेषु आख्याताध्याहारादिना मन्त्रभेद एव विवक्षणीयः विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादिति निरूपितं भवति ॥

एतावता प्रबन्धेन यावतांशेनैकवाक्यत्वं तावदन्तो भाग

एको यजुर्मन्त्रः इति यजुःपरिमाणः निरूपितम्। तत्र यथा स्वार्थमाम्नातस्य विभागे साकाङ्क्षत्वमेकवाक्यताप्रयोजकमेवमन्यार्थमाम्नातस्य विभागेऽपि तत्त्वं तत्त्वप्रयोजकम्। अत एव "या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रंवचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहे"ति मन्त्रार्थमाम्नातस्य तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभागस्य "या ते अग्ने रजाशया" इत्यनेनापि साकाङ्क्षत्वात् अत्रापि सम्बन्धेन "या ते अग्ने रजाशया तनूर्वर्षिष्ठेग्रं वचो*पावधीं त्वेषं वचोऽपावधीं स्वाहे"त्यस्यैव मन्त्रत्वं न तु "या ते अग्ने रजाशये"त्येतावन्मात्रस्य ॥

शब्दानामन्वये कारणमाकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिश्च नत्वनन्तरसमाम्नातम्। यत्र ह्यन्यार्थमाम्नातस्यान्येनान्वयो न संभवति तत्र तु यावदाम्नातं तावदेव यजुःपरिमाणं तत्र पर्यवसितशाब्दबोधजनकत्वं तु अध्याहृतैर्योग्यैः पदान्तरैर्लौकिकैरिति ऊहस्थल इव न तस्यापि मन्त्रपरिमाणेऽन्तर्भावः। यथा "सं ते प्राणो वायुना गच्छतामि"त्येतदर्थमाम्नातं संगच्छतामिति पदं "सं यजत्रैरङ्गनी"त्यत्रान्वयायोग्यम् ॥

न हि अङ्गानीति बहुवचनं संगच्छतामित्येकवचनेनान्वेतीति तत्राध्याहारेणैकवाक्यार्थपर्यवसानम्। पूर्वत्रानुषङ्गोऽत्र तु अध्याहार इति निर्णयः। अस्य प्रयोजनमनुषङ्गे तत्सहित एव मन्त्रोऽध्याहारे तु तद्रहित इति विशेषः। इति शास्त्रदीपिकायां व्यक्तम्। सर्वथा च मन्त्रलक्षणादीनामुपपन्नत्वात् मन्त्राणां चाभिधायकत्वमविधायकत्वात् लिङादिघटितवाक्यानामेव विधि-

त्वात् तत्र च धात्वर्थस्यैव भावनायां साधनत्वेनान्वयात् उपप-दार्थानां फलसाधनत्वाभावात् अपूर्वभेदो धात्वर्थभेदे एव भवति नतु तदभेदे यथा"ऽग्निहोत्रं जुहोति" "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्ग-काम" इत्यादौ नापूर्वभेदः धात्वर्थस्य होमस्यैकत्वात्। यजति ददाति जुहोतीति विभिन्नधातुप्रतिपाद्यानां धात्वर्थानां तु भेदात् तत्रापूर्वभेद एवाङ्गीकरणीय इति धर्मभेदे प्रथमं निमित्तं शब्दा-न्तरम्।

तच्च विभिन्नधात्वर्थकत्वं न तु भिन्नधातुकत्वमात्रम्। अत एव "तिस्र आहुतीर्जुहोती"त्यत्र संख्यया धात्वर्थभेदेनापूर्वभे-दादिकमुपपद्यते। विभिन्नधात्वर्था एकैव भावनात्र विवक्ष्यतां, यथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादौ दध्याद्यनेकद्रव्यानुरक्तै-कैव भावना विधीयते, तथा च नानेकादृष्टकल्पना, अन्यथा "सो-मेन यजेते"त्यादावपि सोमयागयोरुभयोरपि फलसाधनत्वाप-त्त्या प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तभङ्गापत्तिरिति शङ्का तु नात्र प्रस-रति। यथैक एव होमः दध्यादिना भवति नैवमेकैव कृतिर्यागदा-नहोमादिभिर्भवति; विजातीयकृतिं विना विजातीयधात्वर्थस्व-रूपासंभवात्। तथा च धात्वर्थभेदो भावनाभेदश्चावश्यं विवक्ष-णीय इति धात्वर्थभेदाभावनादैभेदादि युक्तम्।

धात्वर्थभेदश्चाभ्यासेन संख्यया संज्ञया गुणात् प्रकारान्त-रेण चैकधतुबोध्यत्वेऽपि भवति। क्वचित्तु धातुभेदेनेत्यन्यदे-तत्। अत्रेदं चिन्त्यम् – यत् विभिन्नधात्वर्थकत्वं शब्दान्तर-त्वमिति। अत एव संख्यया कर्मभेदस्य तिस्र आहुतीरित्युदा-

हरणम्। यथाऽभ्यासादिना धात्वर्थभेद एवमत्रापि शब्दान्तरात् धात्वर्थभेद एव निरूप्यते इत्युक्तिः संभवति। तथाच क्वचिद् भावनाभेदः क्वचित् धात्वर्थभेदो विचार्यत इति वैरूप्यमापद्यते। यद्यपि भावनैव प्रधानमिति तद्भेद एवाध्यायार्थ इति युक्तयः सन्ति; तथापि तदुपयोगितयैव धात्वर्थभेदोऽपि विचार्यते इति न दोष इति। अत्रेदं तत्त्वम् – भावनाभेदोऽध्यायार्थः, अभ्यासेन हि प्रथमं भावनाभेद एव। एवं गुणेनापि; गुणस्य साक्षात् भावनायामेवान्वयात्। एवं प्रकरणान्तरेनापीति शब्दन्तराधिकरणेऽपि स एव निरूप्यते। संख्यासंज्ञयोस्तु धात्वर्थभेदकत्वेऽपि न विरोधः; तत्र गत्यन्तराभावादिति।

अत्राभ्यासात् कर्मभेदस्योदाहरणम् – "समिधो यजति" "तनूनपातं यजति" "इडो यजति" "बर्हिर्यजति" "स्वाहाकारं यजति" इति। अत्र यद्यपि न धातुभेदः, तथापि पञ्चस्वपि एक एव योगो यदि विवक्ष्यते न तर्हि किमपि प्रयोजनं संभवति। अतो विधिः पुनःश्रवणं भावनाभेदार्थम्। भावनाभेदश्च योगभेदमन्तरा न संभवतीति धात्वर्थभेदोऽप्येकधातुबोध्यत्वेऽप्यर्थसिद्ध एव। "समिधो यजति" "तनूनपातः यजति" "बर्हिर्यजति" "स्वाहाकारं यजति" "इडो यजति" इति षड्वाक्यानि दर्शपूर्णमासप्रकरणे विद्यन्ते। एतानि वाक्यानि तद्दर्शपूर्णभासयागोद्देशेन न समिदादिदेवताविधानार्थानि; आग्नेयादिवाक्यैरेव तत्राग्न्यादिदेवतानां शिष्टत्वेनोत्पत्तिशिष्टगुनावरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्य इति न्यायविरोधात्, अतः कर्मभेद एवात्र विवक्ष-

णीयः ॥

तत्र च निमित्तं न गुणभेदाम्नानम्; समिदादिवाक्येषु समिदादिपदानां कर्मनामधेयत्वेन देवतापरत्वाभावात्। यथा "ह्यग्निहोत्रं जुहोती"त्यत्राग्निहोत्रपदं तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयं एवं समिदादिपदमपि नामधेयमेव ॥

दृष्टान्ते"ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वहे"ति मन्त्रलिङ्गादिवात्र "समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य वियन्तु" "तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु" "इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु" "बर्हिरगन आज्यस्य वेतु" इत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव देवतायाः प्राप्तिसंभवः। समिदादिपदानामत्र नामधेयत्वेऽपि यजिसामानाधिकरण्येनैव शाब्दबोधः इति समिदादिसंज्ञकस्यैव यागस्य विधाने प्रयोजनाभावादनन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपाभ्यासेनात्र कर्मभेदः।

"अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योति"रित्यत्र ज्योतिरादिपदानां न "एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते"ति यजिसामानाधिकरण्येन शाब्दबोध इति यजिसामानाधिकरण्यं विनाऽऽम्नातानां नामधेयानामेवेदमेतदादिशब्देनानूदितान्तं कर्मभेदकत्वं निरूपयिष्यत इति न संज्ञयाऽत्र कर्मभेदः। येन न्यायेन समित्पदं नामधेयं तेनैव न्यायेन तनूनपातादिपदेनापि न देवताविधानमिति "दध्ना जुहोती"त्यादिवत् गुणविधित्वोपवर्णनमपि न भवति ॥ प्रकरणान्तरन्यायस्तु नात्र भवति। अनुपस्थितौ हि प्रकरणान्तरम्। न चात्रानुपस्थितिः। तत्सिद्धं शाब्दान्तरमिवाभ्यासोऽपि कर्मभेदमादधातीति। तथाच पञ्चप्रया-

जजन्यानि पञ्चाङ्गापूर्वाण्यङ्गीकरणीयानि। "अग्निहोत्रं जुहोति" "दध्ना जुहोति" इति वाक्ययोस्तु नाभ्यासः; होमस्य द्रव्यापेक्षित्वेन द्रव्यविधानेन सार्थक्यात् अनन्यपरविधिपुनःश्रवणाभावात्। एतेन "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि"त्यत्रापि न कर्मभेद इति सूचितम्॥

यथा"ग्निहोत्रं जुहोति" "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम" इति वाक्ययोर्न कर्मभेदः; प्रथमस्योत्पत्तिपरत्वेन द्वितीयस्याधिकारपरत्वेन चान्यपरत्वाद्विधिपुनःश्रवणस्य, तथा "दध्ना जुहोती"ति विहितस्य "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि"त्यत्र फलसंबन्धेनान्यपरत्वान्नानन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपाभ्याससंभवः॥

अनेनैव न्यायेन "य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते" "य एवं विद्वानमावास्यामि"त्यत्र नाग्नेयादियागव्यतिरिक्तयागान्तरविधानम्; तेषामेव षण्णां यागानां पौर्णमास्यादिनामसंबन्धबोधनेनान्यपरत्वात्। न हि "य एवं विद्वानि"ति वाक्ये यागविधानं संभवति। तत्रैव यागस्य विधिर्यत्र स्ववाक्ये वाक्यान्तरे वा प्राकरणिके द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यमात्रस्य वा विधिरस्ति। यथा"ऽग्निहोत्रं जुहोति" "सोमेन यजेते"इत्यादौ। अत्र तु स्ववाक्ये द्रव्यं देवता वा न श्रूयते। नापि वाक्यान्तरेण तयोः सिद्धिः। तद्धि वाक्यं न "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यामि"ति भवति। तत्राग्निदेवतायाः पुरोडाशस्य च प्राप्तकर्मोद्देशेन विधाने वाक्यभेदापत्त्या क्रियान्तरविधानं हि समापद्येत।

नापि "वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते" "वृधन्वती

अमावास्यायामिति" विनियुक्तमन्त्रलिङ्गात् अग्निसोमयोर्देवतात्वस्य "सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यमि"ति द्रव्यस्य च प्राप्तिः; वार्त्राघ्नीवृधन्वतीवाक्ययोरपेक्षितव्यवस्थामात्रपरत्वेनाविनियोजकत्वात्। "सर्वस्मै वै"त्यस्याप्युपांशुयागविषयत्वान्न प्रकृतोपयोगः।

अत्रेयमाशङ्का – "य एवं विद्वान्" इति वाक्यं क्रियान्तरविधिपरमेव। द्रव्यदेवतयोः प्राप्तिस्त्वतिदेशेन भविता। यथा हि सोमयागः स्वार्थचोदितदेवतारहित एवमयमपीति ज्योतिष्टोमस्यैतत्प्रकृतित्वाङ्गीकारे हि न दोषः। अतोऽपूर्वभेदोऽत्र विवक्षितः – इति।

तत्रेदं समाधानम् – ज्योतिष्टोमस्येष्टिपशुप्रयोगादिसंवलितत्वेनेष्टीनां दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन दर्शपूर्णमासस्वरूपनिर्णयात्पूर्वं सौमिकप्रयोगस्यैव निर्णयाभावेन "य एवं विद्वानि"तिवाक्यविहितस्य यागस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वांसभव इति। "य एवं विद्वान्" इति वाक्यद्वयविहितयागावेव हि दर्शपूर्णमासौ।

तथा चैकैकत्रिकानुवादेन तस्य पूर्णमासी अमावास्येति नामसंबन्ध एवात्र क्रियते। तत्र पौर्णमास्याम् आग्नेययागः उपांशुयागः अग्नीषोमीययाग इति त्रिकम् अमावास्यायां आग्नेययाग ऐन्द्रदधियागः ऐन्द्रपयोयागः इति त्रिकमिति विभागः। दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्रोत्पत्तिवाक्येन येषां कालसंबन्धोऽवगतस्तेषामेव ग्रहणमिति न प्रयाजादीनां ग्रहणम्। अमावास्या द-

र्शा इति पर्यायपदे। एवं पौर्णमासीपूर्णमासपदे अपि।

अत्र च कल्पसूत्राण्येव प्रमाणानि। तत्र "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां" "ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायां" "ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्" "तावब्रूतामग्नीषोमावास्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्" इति वाक्यैः आग्नेयाग्नीषोमीयोपांश्वैन्द्रदधिपयोयागानां षण्णाममावास्यापौर्णमास्यन्यतरकालसंबन्धोऽवगत इति षण्णामेव यागानां समुदायद्वयरूपेण "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"त्यत्र विवक्षा। तथाच "य एवं विद्वानि"ति वाक्यद्वयेऽपि न यागान्तरं विधीयत इति न धात्वर्थभेदो न वा भावनाभेद इति सिद्धम्।

अत्र केषांचन मतम् उपांशुयागोत्पत्तिविधिः – "उपांशुयागमन्तरा यजती"तिवाक्यमिति, तन्मते पूर्णमासीसमुदाये तस्य ग्रहणं "शिरो वा एतद्यज्ञस्ये"त्यादिप्रधानक्रमे "हृदयमुपांशुयाग" इति तस्यापि ग्रहणमिति "प्रायदर्शनाच्चे"ति सूत्रानुसारिणी व्यवस्था पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः समुदायद्वयपरत्वे इति समुदायस्य प्रत्येकं पौर्णमास्यमावास्याकालसंबन्धः "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्यायाममवास्यया यजेते"ति वाक्यद्वयेन सिध्यतीति न तद्वाक्यं वितथम्।

अत्राग्नेयोष्टाकपाल इत्यत्राग्नेयपदार्थस्यापि द्रव्यपरत्वात्सामानाधिकरण्येनाष्टाकपालपदार्थान्वयो व्युत्पन्न इति शास्त्रदीपिकाकाराः। खण्डदेवाचार्यास्तु – "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्र-

लिङ्गेन वा पुनः । देवताया विधिस्तस्य दुर्बलं तु परं पर"मिति वार्तिकात् "साऽस्य देवते"ति पाणिनिस्मृतेरपि तद्धितस्य देवताशक्तावेव तात्पर्यात् – द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि यागं प्रति "गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादि"ति न्यायेन परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् देवताया अपि भावनायामेवान्वय इति – वदन्ति ।

तत्र यद्यपि प्रथममेव आग्नेयवाक्येन विद्वद्वक्यापेक्षितरूपस्य विधौ नानेकविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदः ; तथापि आग्नेयाष्टाकपालयोः संबन्धः प्राक्, अनन्तरं च तयोर्यागसंबन्धो विधातव्य इत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो भवेदेवेति शास्त्रदीपिकायामेवोक्तमिति न दोषः । अयमेव न्यायोऽग्नीषोमीयादिवाक्येष्वपि योजनीयः । सर्वथा च विद्वद्वाक्ये न यागान्तरविवक्षा । यथाचात्र यागविधानाभावेऽप्यपूर्वभेदो न निवार्यः ; समुदायापूर्वस्याङ्गीकरणीयत्वात्, तथाऽन्यत्र विस्तरः ।

"उपांशुयाजमन्तरा यजती"तिवाक्यशेषतया समाम्नातानि "विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायेति" वाक्यानि यानि, तान्यपि तव्यप्रत्ययघटितत्वात् यागान्तरविधायकानि, तेषामेवोपांशुयाजानामसंबन्ध "उपांशुयाजमन्तरा यजती"त्यत्र बोध्यत इति तु न संभवति ; 'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युज्यते' इति न्यायेन विष्ण्वादिदेवताकानेकयागविधाने वाक्यभेदापत्तेः । आग्नेयादिवाक्यानि तु न

विद्वद्वाक्यशेषे समाम्नातानि, नवैकवाक्यतागमकमुपक्रमोप-संहारयोरैकरूप्यं तत्र विद्यते। अत्र हि "उपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वाये"त्युपक्रमो योऽजामिता (आलस्यपरिहार) उपक्षिप्तः, स एव "विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नी-षोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाये"त्युपसंहारेऽपि प्रतिवाक्यं निर्दिष्ट इति युक्तमेकवाक्यत्वम्। तथाचोपांशुयाजार्थवाद एवेदं वाक्यजातम्।

'अर्हे कृत्यतृचश्चे'ति अर्हार्थेऽपि तव्यप्रत्ययः स्मर्यते। अत एव "आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यादौ न विधिरिति भाम-तीसिद्धान्त उपपद्यते। येषां विवरणाचार्यादीनां मते श्रवणादौ विधिस्तेषामपि द्रष्टव्य इति तव्यप्रत्ययेन न विधिरिति संमत-मेव।

किंच यथा आग्नेयादियागसमुदाये पौर्णमासीनामसंबन्धस्य "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते"त्यादिना गुणफलविधौ उप-योगो नैवमुपांशुयाजनमसंबन्धस्य किमपि प्रयोजनं विद्यतेऽसा-धारणम्। एतेन विष्ण्वादिवाक्यैर्देवतामात्रं विधीयत इति श-ङ्कापि परास्ता ; मन्त्रलिङ्गेनैव विष्ण्वादिदेवतासिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात्। अत्र च विष्ण्वादिवाक्ये यागोऽपि प्राप्त इति विष्ण्वादिपदं तत्प्र-ख्यन्यायेन नामधेयमिति शङ्कापि न भवति ; धात्वर्थविधावेव त-त्प्रख्यन्यायप्रसरात्।

अत्रेदं विचारणीयम् – पौर्णमास्यमावास्यापदे नामधेये इति यन्निरूपितं तत्र नामधेयत्वनिमित्तेषु किंवा निमित्तमत्र भव-

तीति। तत्र न तावदुद्भिदधिकरणं निमित्तम्, पौर्णमासीपदस्य रूढत्वात्, नापि चित्राधिकरणम्, विशिष्टविधानेन वाक्यभेदाभावात्, नापि तत्प्रख्याधिकरणम्, प्रकृतकर्मणि कालप्रापकवचनान्तराभावात्। "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते"ति वाक्येन तु न कालविधानम्, एतद्वाक्ये पौर्णमासीपदस्य नामत्वनिर्णयानन्तरमेव तत्रैतदनुवादसंभवात्। नवा तद्व्यपदेशाधिकरणम्; वाक्यशेषे पौर्णमास्या एवोपमानोपमेयभावाभावात्। वाजपेयाधिकरणवैश्वदेवाधिकरणयोरप्रवृत्तिः "सोमेन यजेते"तिवदत्र व्याख्याता। अतो निमित्तान्तरमेवात्र निरूपणीयम्।

तत्र ज्योतिष्टोमपदं यथा वाक्यशेषे "एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा" इति निर्वचनेन नामधेयमेवमत्रापि "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते"ति सिद्धवदनुवादान्यथानुपपत्त्या पौर्णमासीपदं नामधेयम्। तथाच पूर्वोक्तनिमित्तषट्कातिरिक्तेन निमित्तान्तरेणापि तत्सत्वनिर्णयात् न दोषः। नामधेयपादे तादृशनिमित्तान्तरानिरूपणे निमित्तं तु विधिघटकनामधेयानामेव तत्र विचारः, अस्य चातथात्वमेव। "वैश्वदेवेन यजेते"त्यत्र तु सर्वांशेऽप्यनुवादेऽपि "यद् विश्वेदेवाः समयजन्त तद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमि"ति निर्वचनादेव वैश्वदेवशब्दो नामधेयमिति स्थितेऽपि कृत्वाचिन्तयैव वैश्वदेवाधिकरणप्रवृत्तिः। सर्वथा तु पौर्णमास्यमावास्यापदे नामधेये इति सिद्धम्। वस्तुतस्तु यत्र नामत्वं द्रव्यविधित्वं वा सन्दिग्धं तत्रैव पूर्वं निमित्तानि निरूपितानि, अत्र तु ज्योतिष्टोमादिपदमिव पौर्णमासीपदं नामतया वाक्यान्त-

रपर्यालोचनेन निर्णीतमेव वर्तत इति न दोष इति।

उपांशुवाक्ये तु उपांशुयाजपदस्य नामत्वे नैकमपि वर्तते इति न कथमपि पौर्णमासीवदुपांशुयाज इति युक्तम्। तथाच "विष्णुरुपांशु यष्टव्यः" इत्यादीनां विशिष्टविधित्वस्य गुणविधित्वस्य वाऽयोगात् अर्थवादत्वमेवेति सिद्धम्॥

यत्र तूपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं नास्ति तत्र विशिष्टविधित्वं संभवति चेदपि यदि गुणविधित्वे लाघत्वं तर्हि गुनविधिरेव तत्र भवति। यथा "अग्निहोत्रं जुहोती"त्यनन्तरमाम्नातेषु "दध्ना जुहोति" "पयसा जुहोति" "यवाग्वा जुहोति" इत्यादिषु। अत्र हि पूर्वोक्तनिमित्ताभावान्नैकवाक्यत्वं किंतु भिन्नवाक्यत्वमेव। तथापि सर्वेषामपि वाक्यानां यत्किञ्चिदप्राप्तांशविशिष्टभावनाविधानमेव, नतु "दध्ना जुहोती"त्यादिवाक्यविहितानां त्रयाणां यागानां "अग्निहोत्रं जुहुयादि"ति वाक्यमनुवाद इत्यङ्गीकरणीयम्। तथा सति ह्यनेकपूर्वकल्पनाप्रसङ्गः॥

आग्नेयादिवाक्यैरनेकयागविधावपि "य एवं विद्वानि"ति वाक्ये तस्यानुवादेन पौर्णमासीनामसंबन्धस्य "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते"ति पौर्णमासीकालस्य समुदायसम्बन्धसिद्धिरूपं प्रयोजनं यथा विद्यते, न तथा दध्यादिद्रव्यकयागसमुदायस्याग्निहोत्रमिति नामसंबन्धस्य किमपि प्रयोजनम्। यद्यपि त्रयाणामेव समुदायस्या"ग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यत्र फलसंबन्धः प्रयोजनमत्र भवति; तथापि "य एवं विद्वानि"ति वाक्यस्य यागविधित्वे न यथा रूपलाभो न तथाऽत्र रूपलाभः; दध्ना

जुहोतीत्यादीनां गुणविधित्वेन सर्थक्यादिति नाग्नोहोत्रवाक्यमपि पौर्णमासीवाक्यसदृशम् ।

तथाच यत्र रूपरहिते वाक्ये प्रमाणान्तरेण रूपालाभः सन्निधिपठितान्यपराणि वाक्यान्यनेकगुणविधिपराणि तत्र पौर्णमास्यधिकरणम्, यत्र तु सन्निधौ एकरूपसमर्पकाणि वाक्यानि विद्यन्ते तत्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्याद्येकवाक्यतागमकसत्त्वे रूपाणां प्रमाणान्तरप्राप्तौ उपांशुयाजाधिकरणम्, तादृशरूपाणं प्रमाणान्तराप्राप्तौ तु गुणविधिरित्याघाराग्नोहोत्राधिकरणं प्रवर्तते इति निष्कर्षः । एतेन – "वैश्वदेवेन यजेत" इत्यत्र यागविधिः "आग्नेयमष्टाकपालमि"ति वाक्येन गुणविधिरिति शङ्कापि – परास्ता ; पौर्णमास्यधिकरणेन तस्यानुवादमात्रत्वात् । अत्र "यद् विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमि"ति वाक्यशेषानुसारेण वैश्वदेवशब्दो नामधेयमिति वैश्वदेवनामकयागविधाने हि तत्र रूपप्राप्तिः कथमपि न संभवति ।

तथाच यत्र यद्वाक्यसन्निधौ द्रव्यदेवतादिविशिष्टकर्मणां बहूनां विधिरस्ति, स्वस्य क्वचन द्रव्यदेवतादिविधित्वं न भवति, तत्र समुदायानुवादो यथा वैश्वदेवादिवाक्ये । यत्र तु अनन्तश्रुतानां द्रव्यविधित्वाद्यभाव एकवाक्यता चावगम्यते, तत्र तेषामर्थवादत्वं यथा "यदष्टाकपालो भवती"त्यादीनाम्, अन्यथा तु गुणविधित्वादिकं यथा "दध्ना जुहोति" "पयसा जुहोती"त्यादीनामिति निष्कर्षः ।।

"सोमेन यजेते"ति विध्यनन्तरमाम्नातेषु "ऐन्द्रवायवं गृ-

ह्णाति" "मैत्रावरुणं गृह्णाति" "आश्विनं गृह्णाती"त्यादिषु "अ-ग्नीषीमीयं पशुमालभेते"त्यनन्तरमाम्नातेषु "हृदयस्याग्रेऽवद्य-त्यथ जिह्वाया अथ वक्षस" इत्यादिवाक्येषु च यदि "दध्ना जु-होती"त्यादिवत् गुणविधित्वं तर्हि "सोमेन यजेते"ति नानुवादः, यदि तु तेषां सर्वेषां यागविधित्वं तर्हि "सोमेन यजेते"त्यत्र स-मुदायानुवादः ॥

तत्र किं युक्तमिति जिज्ञासायां ऐन्द्रवायवादिवाक्ये देवताया अपि श्रवणात् वायव्यवाक्य इव यागविधानात् समुदायानुवाद एव सोमवाक्ये, एवं हृदयादिवाक्येष्वपि हृदयस्यावदेयत्वेन हवि-ष्ट्वात् तेन यागानुमानात् यागविधिरिति समुदायानुवाद एवाग्नी-षोमीयवाक्ये। तत्र च सोमवाक्ये सोमस्य गुणविधित्वं न संभ-वति, "सोममभिषुणोती"ति संस्कारान्यथानुपपत्त्यैव तस्य सि-द्धत्वेन तत्प्रख्यन्यायेन सोमशब्दस्य नामत्वात्। एवं हृदयस्य हविष्ट्वेनार्थप्राप्ततात् पशोः पशुपदमपि नामधेयम्। अत एव "न तौ पशौ करोति न सोमे" इति पशुसोमशब्दयोर्यागनामत्वेन व्य-पदेश उपपद्यत इतइ पूर्वपक्षिणो मन्यन्ते ॥

सिद्धान्तस्तु – ऐन्द्रवायवादिवाक्ये न देवतातद्धितः। तत्रैव हि देवतातद्धितः यत्र हविषोऽपि स्वशब्देनोपादानम्, यथा "वा-यव्यं श्वेतमालभेते"त्यादौ। अत्र तु "ऐन्द्रवायवं गृह्णाती"ति ग्र-हणाख्यसंस्कारस्यैव देवतासंबन्धो विद्यते। स च ग्रहणकालि-कोच्चारणविषयमन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन देवातान्तं संभवत्येव। तथाच "बार्हस्पत्यश्चरुरि"ति वाक्यमिव नैतत् यागविधायकम्, किन्तु

सोमयागाङ्गभूते सोमग्रहणे इन्द्रवायवादिदेवताकमन्त्रोच्चारणपूर्वकत्वस्यैव विधायकम्।

एवं हृदयादिवाक्येऽपि न हृदयादीनां हविष्ट्वं किंतु पशोरेव, तस्यैव हविष्ट्वं यस्य देवतासंबन्धः प्रत्यक्षः सति संभवे। "अग्नीषोमीयं पशुमालभेते"ति पशोरेव स प्रत्यक्षो विद्यते। अतो हृदयस्याग्रेऽवद्यतीत्यादिकं पशोरेवावदानाख्यसंस्कारविधायकम्। पशुर्नाम हृदयाद्यवयवसमुदायविशेषवान् प्राणी। तत्र येन रूपेण हविष्ट्वं तेनैव रूपेण संस्कार इति वा येन रूपेण संस्कारस्तेनैव रूपेण विनियोग इति वा न नियम इति हृदयत्वेन संस्कारविधावपि न दोषः।

व्यक्तं चैतत् भाट्टदीपिकाव्याख्यायां प्रभावल्यां ग्रहैकत्वाधिकरणे। अत एव "ग्रहं संमार्ष्टी"त्यत्रैकत्वविशिष्टग्रहस्य संमार्गसंस्कारविधिरिति पूर्वपक्ष उपपद्यते। अन्यथा "ग्रहैर्जुहोती"ति बहुत्वविशिष्टत्वेन विनियोगात्तदसाधुताप्रसङ्गात्। अतो हृदयादिवाक्यानामपि गुणविधित्वात् "दध्ना जुहोती"तिवत् "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यादिवाक्यं न समुदायानुवादरूपकम्।

तत् यथोत्पत्तिवाक्ये द्रव्यदेवताभेदे कर्मभेद एवमुत्पत्तिवाक्ये द्वित्वादिसंख्याभेदावगमेऽपि कर्मभेद एव, नतु तत्रैकस्यैव कर्मणोऽभ्यासेन प्रयोगभेदमात्रम्। अत एव "तिस्र आहुतीर्जुहोति" "सप्तदश प्राजपत्यान् पशूनालभेत" इत्यादौ कर्मभेदः, "विराट्संपन्नमग्निहोत्रं जुहोति" "एकादश प्रयाजान् यजती"त्यादौ प्रयोगभेदमात्रे विवेकः।

एवं नामधेयभेदोऽपि कर्मभेदे निमित्तम्। यथा "ऽथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते"त्यत्र ज्योतिरादिसंज्ञाभेदात् कर्मभेदः। "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते"त्यत्र हि यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणमनुवर्तते, न तथाऽत्र तदिति। नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन नात्र ज्योतिष्टोमस्यैव ज्योतिःशब्देन ग्रहणम्। अत्र ह्यथशब्दः प्रकरणविच्छेदको वर्तते। नामैकदेश नामग्रहणमिति न्यायः प्रकरणादितात्पर्यग्राहकप्रमाणसत्तायामेव प्रवर्तते। नह्येकस्यैव संज्ञाद्वयेन किंचित् प्रयोजनम्। तत्सिद्धं संज्ञाभेदात् कर्मभेद इति।

अत्र ज्योतिरादिपदं नामधेयमित्यत्र यागसामानाधिकरण्यं विना ज्योतिरादिपदनिर्देश एव निमित्तमिति तत्रोद्भिदाद्यधिकरणं विनैव नामत्वनिर्णयो यथा भवति, न तथा "समिधो यजती"त्यादिष्विति न "समिधो यजती"त्यादौ संज्ञाभेदेन कर्मभेद इत्यादि पूर्वमेव निरूपितम्।

यत्र धात्वर्थसमानाधिकरणमुपपदं तत्राभ्यासेनान्यथा वा कर्मभेदः। तत्राभ्यासेन कर्मभेद उपपदानां नामत्वे, उपपदानाम् उद्भिदाद्यधिकरणप्रवृत्त्या नामत्वाभावेन गुणविधित्वे तु गुणानामुत्पन्नशिष्टत्वे न कर्मभेदः, किंतूत्पत्तिशिष्टत्व एव। तथाच "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां" "ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायमि"त्यादौ भावनायां करणत्वेनान्वयसमय एव यद्युपपदेन द्रव्यं देवता वाऽवगम्यते, तर्हि न तस्य यागस्य पुनरपेक्षा विद्यत

इति वाक्यन्तरेण सन्निधिश्रुतेनापि यागैक्यलाघवार्थं कथमपि पूर्वतनयागमनूद्य द्रव्यान्तरादिविधानं न युक्तम्। तथाच "वैश्वदेव्यामिक्षे"ति वाक्यविहिते यागे "वाजिभ्यो वाजिनमि"ति वाक्यान्तरेण द्रव्यान्तरमात्रविधानं न विवक्षितं किंतु वाक्यद्वयविहितं कर्मद्वयं भिन्नमेव। अत्र यद्यपि वाजिपदेन शब्दभेदात् देवतान्तरमेव गम्यते, तथापि वाजम् अन्नम् आमिक्षारूपमेषामिति व्युत्पत्त्या विश्वदेवनामेवात्र ग्रहणम्। वाजिपदं हि तद्धितान्तं विशेष्यं स्वान्वययोग्यम् अपेक्षत इति सन्निधिश्रुतानां विश्वदेवानामेव तत्र ग्रहणमिति पूर्वपक्षाशयः। व्यक्तं चैतत् भामत्याम्। तथाचाऽऽमिक्षायागानुवादेन वाजिनरूपद्रव्यान्तरविधानं न विरुद्धम्। अत एव "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति" इत्यादौ प्रामाणान्तरप्राप्ताग्निदेवतानुवादेन तत्समुच्चितप्रजापतिविधानम्। अन्यथा तत्रापि देवताभेदात्कर्मभेदः प्रसज्यत इति शङ्का तु न भवति।

दृष्टान्ते अग्निदेवताप्रापकं नोत्पत्तिवाक्यं किंतु मन्त्रलिङ्गम्। अतोऽग्न्यनुवादेन प्रजापतिसमुच्चय उपपद्यते, प्रकृते त्वामिक्षोत्पत्तिवाक्यावगतेति तत्समुच्चितवाजिनविधानं न संभवति। तथाच "वाजिभ्यो वाजिनमि"ति वाजिनप्रतिपत्तिकर्मैव विधीयते। तथाच तन्नाशे तल्लोप एव। पूर्वपक्षे तु पुनरपि दध्यानयनादिना तत्संपादनं कर्तव्यमापद्येतेति प्रयोजनभेदः स्पष्ट एव विद्यते।

"दध्ना जुहोति" "पयसा जुहोति" इत्यादीनां तूत्पन्नशिष्ट-

गुनविधित्वान्न तेषु कर्मभेदः, किंतु खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेकस्मिन्नग्नोहोत्रे विनियोगः ।

"दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया"दित्यत्र तु यद्यपि न दधिरूपगुणविधानम्; "दध्ना जुहोति" इत्यनेन सिद्धत्वात्, नापि होमविधानम्; "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यनेन सिद्धत्वात्, नापि फलसंबन्धकरणम्; "अग्नोहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम" इत्यनेन सिद्धत्वात्। तत्र प्रथमपक्षे फलपदानर्थक्यं तृतीयकल्पे गुणविधानानर्थक्यं गुणसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च विधानेन वाक्यभेद इत्यादिकमपि दोषजातमत्रोहनीयमिति "सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम" इतिवद्विशिष्टक्रियान्तरमेवात्र विवक्षितमिति शङ्का त्वेवं समाधेया ।

नात्राग्निहोत्रहोमातिरिक्तक्रियान्तरं विवक्ष्यते, किंतु तदाश्रयेणैव दध्न इन्द्रियरुपफलसंबन्धो बोध्यते तत्र च सिद्धस्य दध्नः क्रियाश्रयं विना फलसाधन्त्वाभावात्प्रकरणेनाश्रयतयोपस्थितहोमानुवादेन साधुत्वमात्रार्थं हुधातुरिति न दधिपदवैयर्थ्यं फलपदादिवैयर्थ्यं वा ।

अत्र प्राचीनाः दध्नो न विधानं किंतु दधिकरणत्वस्य करणीभूतदध्नो वेति वदन्ति । दधिशब्दस्य दधिकरणत्वं करणीभूतं दधि वा लक्षणयाऽर्थः । दधिकरणत्वस्य करणीभूतदध्नो वा करणत्वेन विधाने धात्वर्थस्य यथाऽश्रयत्वेनैवान्वयो न तथा दध्नो विधाने । तदा हि होमस्य भाव्यत्वेनान्वयोऽपि संभाव्यते । केवलस्य हि दध्नः सिद्धस्वभावस्य यागादिवत्फलभावनायां करण-

त्वेनान्वयो न संभवति। कर्तृव्यापारविषयस्यैव हि करणत्वमिति दध्यादेः क्वचिद्धात्वर्थं प्रति करणीभवतः कर्तृव्यापारविषयता न स्वरूपेण यागादिवदित्यस्ति धात्वर्थविशेषाकाङ्क्षेति तदाशयः॥

भाट्टदीपिकायां तु दध्न एव भावनायां करणत्वेनान्वयः, यथा यागस्य क्रियारूपस्यापि साक्षात् भावनाकरणत्वं न संभवति, एवमपि पारम्परिककरणत्वेन तस्य भावनायामन्वयः, एवं दध्नोऽपि होमद्वारमेव करणत्वमादाय भावनायां करणत्वेनान्वय इति यागवैषम्ये प्रमाणाभावः॥

"दध्ना जुहोती"त्यनेन तु न नित्यप्राप्तिर्दध्नः, किंतु "पयसा जुहोती"त्यादिवाक्यात् विकल्पेनेति प्रक्षप्राप्तस्यैव दध्नः करणत्वम्। यथाहि "दध्ना जुहोती"त्यत्र विभक्त्यर्थस्य करणत्वस्य भावनायामन्वयः एवं "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि"त्यत्रापि दधिकरणत्वस्य करणत्वेनान्वये तु विभक्त्यर्थस्य भावनायां साक्षादन्वय इति सिद्धान्तो भज्येत। "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम" इत्यत्र धात्वर्थस्याप्राप्तत्वाद्विशिष्टकर्मविधिरिति प्रकृते प्रकरणप्राप्तहोमानुवादेन जुहोतेः साधुत्वमात्रार्थत्वान्न विशिष्टहोमान्तरविधिरिति सर्वं सुस्थमिति नात्रापूर्वभेदः इति निरूपितम्।

"एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इत्यत्र तु वारवन्तीयस्य रेवतीसंबन्धे फलसंबन्धे च बोध्यमाने यद्यपि न वाक्यभेदः, कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययेन यजेतेत्याख्यातेन च भावनाद्वयस्यात्रावगमेनाख्यातावृ-

त्त्याद्यनपेक्षणात्; तथापि वारवन्तीयस्य साम्नो न यागजनकत्वं लोकसिद्धं प्रमाणान्तरसिद्धं वेति न यागस्याश्रयत्वेनान्वयसंभव इति यजिपदवैयर्थ्यापत्तिः। साम्नः क्रियारूपत्वात् वस्तुत आश्रयापेक्षैव नास्ति। एतेन – वारवन्तीयसामोद्देशेन रेवतीविधानं तासामेव फलायापि विधानमिति पक्षोऽपि – परास्तः।

रेवतीनामपि यागस्याश्रयत्वायोगात्। गुणफलविधिस्थले तस्यैवाश्रयत्वेनान्वयः, यस्य गुणजन्यत्वयोग्यता प्रकरणादिनोपस्थितिश्च वर्तते इति गोदोहनेन पशुकामस्येत्यादावपि गुणफलविधित्वं व्याख्यातम्; अप्प्रणयने गोदोहनस्यापि जनकतायोग्यत्वात् सन्निधिनोपस्थापितत्वाच्च।

प्रकृते तु रेवतीनां साम्नो वा स्तोत्रजनकत्वयोग्यत्वेऽप्यग्निष्टोमस्तोत्रमात्रस्य नोपस्थितिः; अतिदेशेन स्तोत्रान्तराणामप्युपस्थितत्वात्। वाक्येनैव संबन्धकल्पने च वाक्यभेदः। तथाचाऽत्र विशिष्टयागान्तरविधानमेव। एतस्यैवेत्येतच्छब्दस्तु पूर्वतनयागस्यास्य च प्रकृतिविकृतिभागं गमयति। तथाच यावन्ति पदानि वाक्ये श्रुतानि तेषां सर्वेषामपि वाक्यार्थेन्वयः सिद्धो भवति; अन्यथा यजेतेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥

अत एव "यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते"ति वाक्ये क्रियात्मकस्यापि सौभरस्य स्तोत्राश्रयमेव करणत्वमिति स्तुवितेत्यस्य सार्थक्यार्थं शास्त्रदीपिकायां निरूपितम्।

तथाच यत्रापपदार्थस्य साक्षाद्धात्वर्थजनकत्वयोग्यता वि-

द्यते, धात्वर्थस्य च प्रकरणादिनोपस्थितिः, गुणफलपदे च भवतः, तत्रैव गुणफलसंबन्धविधिरिति रेवतीवाक्ये विशिष्टयागान्तरमेव विधीयते।

यत्तु पूर्वनिर्दिष्टस्य "यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते"ति प्रकृतस्य वाक्यस्यानन्तरमाम्नायते "हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्ग् इत्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामाये"ति वाक्यं तत्रापि न गुणफलविधिर्विवक्षितः ; निधनस्य हीष् संपाद्यत्वेऽपि तद्विशेषरूपस्योर्गादेरुपस्थित्यभावाता। स्तोत्रं तु प्रकरणेनोपस्थितमपि न हीषादिमात्रनिर्वर्त्यम्। तथाच वृष्ट्यादिसाधनत्वे निधनविशेषाणां नियमनमेवात्र क्रियते। तदिदं सिद्धं सत् शब्दान्तरादभ्यासात् संख्यया संज्ञया पूर्वतनवाक्यविहितकर्मन्वयायोग्यगुणान्तराद्वा कर्मभेद इति॥

तत्राभ्यासात्कर्मभेदस्यापवादः
दर्शपूर्णमासाधिकरणोपांशुयाजाधिकरणाधाराग्निहोत्राधिकरणपशुसोमाधिकरणैर्नुरूपितः, गुणात्कर्मभेदस्यापवादस्तु द्रव्यविशेषानुक्तिसहितोत्पत्तिवाक्योत्तरगुणाधिकरणगुणकामाधिकरणसौभराधिकरणैरुपपादित इति सर्वमनवद्यम्।

यत्र यत्र कर्मभेदस्तत्र तत्र वाक्यभेदेऽप्यपेक्षितः। तत्र शब्दान्तरात्कर्मभेदे वाक्यभेदः भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यकत्वेन। एवं गुणात्कर्मभेदेऽपि। अभ्यासेन संज्ञया वा

कर्मभेदे तु एकमुख्यविशेष्यकत्वात् "भगो वा मां विभजत्वि"त्यादाविव विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनैव वाक्यभेदः। संख्यया कर्मभेदे तु बहुवचनाद्यनुसारेण वाक्यभेद एव कल्प्यते "दर्शपूर्णमासाभ्याः स्वर्गकामो यजेते"त्यत्रेवेति न दोषः।

प्रकरणान्तरोदाहरणेष्वप्यनेकमुख्यविशेष्यकत्वमेव गमकम्। अयं भावः – एकवाक्यत्वे हि भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्ये सति विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं गमकम्। तत्रैकदलाभावे च वाक्यभेद एव। "अग्निहोत्रं जुहोति" "दध्ना जुहोती"त्यनयोः विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं भिन्नप्रतीतिविषयैकमुख्यविशेष्यकत्वेन तादृशानेकमुख्यविशेष्यराहित्यं च विद्यते इति न वाक्यभेद इति न विरोधः। सर्वथाऽऽसति बाधके कर्मैक्यं सति तु बाधके कर्मभेद इति सिद्धम्॥

अत्रेदं विचारणीयम् – यथा रेवतीवाक्ये भावनाद्वयेऽपि न वाक्यभेदः, एकस्या भावनया उपसर्जनत्वात्, एकस्या एव विशेष्यत्वाच्चेति, एवं "अन्नाद्यकामो भवती"त्यादिवाक्येऽपि न वाक्यभेदः ; "योऽन्नाद्यकाम" इत्यादीनां फलमात्रसमर्पकत्वात्। तथाच यत्रावान्तरवाक्यं फलं गुणं वा समर्पयति तत्र न वाक्यभेद इति सिद्धमिति।

तत्रावान्तरवाक्येन यत्र प्रमाणान्तरप्राप्तस्यानुवादः, तत्र यदि यदिशब्दाद्यभावस्तर्हि फलसमर्पणम्, यदिशब्दसत्त्वे तु यदि नैमित्तिके तन्निमित्तं संभाव्यते तर्हि निमित्तपरत्वम्, यदि न संभाव्यते तर्हि यदिशब्दस्तत्राविवक्षितार्थ इति गुणपरत्वमेव।

यथा – "यो वृष्टिकाम" इत्यादौ फलस्य "यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादि"त्यत्र निमित्तस्य "यदि ब्राह्मणो यजेते"ति विचारयिष्यमाणवाक्ये गुणस्य च विवक्षेति ॥

तथाच पूर्वतनपादे यथा यदिशब्दरहितवाक्योपात्तात् गुणान्तरात्कर्मभेदो निरूपितः एवं कुत्रचन यदिशब्दसाहित्येऽपि कर्मभेदो भवत्येव। यदि यदिशब्दघटितवाक्योपात्तस्यार्थस्य निमित्तत्वेनान्वयो न संभवति। अन्यथा तु न तत्र कर्मभेदः, यथा – "यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयात्" "यदि बृहत्सामा मैत्रावरूणाग्रान्" इति वाक्ये रथन्तरसामत्वस्य निमित्तत्वेनान्वयः। न च ज्योतिष्टोमे रथन्तरसामत्वं नियतम्; बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिकत्वात्। तथाच कादाचित्कस्यैव निमित्तत्वेऽपि न क्षतिः। सोमे रथन्तरसामत्वस्य विशेषणत्वं न सामान्तरयोगव्यावृत्त्या, किंतु बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिकत्वेन स्वायोगव्यावृत्त्या ॥

विशेषणत्वं हि अन्ययोगव्यावृत्त्येवाऽयोगव्यावृत्त्यापि भवति। यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र नान्यो धनुर्धर इति ज्ञानम्, एवं शङ्खः पाण्डरः एवेत्यत्र नान्यः पाण्डरः इति न बोधः पाण्डर एव नापाण्डर इति ॥

"यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा अभिघारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमि"ति वाक्ये तु यदिशब्दार्थौ न विवक्षितः।

इदं हि वाक्यं राजकर्तृक राजसूय प्रत्यकदक्षिणाम्नानपूर्वकम्

अवेष्टिसंज्ञिकान् पञ्च यागान् विधाय तदवान्तरप्रकरणे समाम्ना-यते। अत्रानुसन्धेयानि वाक्यानि "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालामृषभो वही दक्षिणा वैश्वदेवं च-रुं पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा बा-र्हस्पत्यं चरुं" इत्यादीनि ॥

अत्र राजकर्तृकराजसूये ब्राह्मणादेरपि कर्तृतया कदाचित्प्रा-प्तौ "यदि ब्राह्मण" इत्यत्र यदिशब्दो विवक्षितार्थः, यदि तु न प्रा-प्तिस्तर्हि न विवक्षितार्थ इति प्रथममिदमालोचनीयं "राजा राज-सूयेन स्वाराज्यकामो यजेते"ति वाक्यस्थराजशब्दस्य प्रजापा-लनकर्ता सर्वोऽप्यर्थोऽथवाऽभिषिक्तक्षत्रियमात्रमिति ॥

अत्रेवं पूर्वपक्षिणामाशयः – प्रजापालनकर्तैव राजशब्दा-र्थः; सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्। क्षत्रियमात्रवचनो राजशब्द इति द्राविडप्रसिद्धिस्तु सर्वलोकप्रसिद्धिविरुद्धत्वादप्रमाणम्। अत एव हि "यदि ब्राह्मण" इति यदिशब्दसार्थक्यम्। तथा च सर्व-लोकप्रसिद्धिः श्रौतयदिशब्दमूलापीति सूचितम्। यद्यपि राज्ञः कर्म राज्यमिति यग्विधायकं "पत्यन्तरपुरोहितादिभ्यो यगि"ति सूत्रं द्राविडप्रसिद्धेर्मूलम्, तथापि श्रौतयदिशब्दविरुद्धत्वादप्रमा-णमेवात्र व्याकरणमपीति मन्तव्यम्। तथा च राजसूयान्तर्गत एव प्रयोगविशेषोऽत्र विधीयते इति "एतयाऽन्नाद्यकामं याज-येदि"ति वाक्यं यद्यपि ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे फलविशेषं बोधयति; तथापि तदन्यथानुपपत्त्या नैमित्तिकस्यैव फलार्थमेव बहिःक्र-त्वनुष्ठानं सिध्येत्, न तु राजसूयान्तः प्रयोगोऽपि राजसूयफला-

र्थं ब्राह्मणादीनामपेक्षित इति कल्पनापि संभवति। तथाच ब्राह्मणरूपाद्गुणात्कर्मभेदो नात्र विवक्षितः ; "उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्यः" इति ह्यामिक्षाधिकरणे निरूपितम्। न च ब्राह्मणादीनामुत्पत्त्यन्वयिगुणत्वम्; कर्तुः प्रयोगान्वयित्वात्। तथाच यदिशब्दः "यदि रथन्तरसमे"ति वाक्य इव विवक्षितार्थ एवेति ॥

सिद्धान्तिनस्तु मन्यन्ते – यदिशब्दो नात्र विवक्षितार्थः। यथाहि – "उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चेदि"त्यत्र यदिशब्दार्थो न विवक्षितः, यथावा "शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्ये"त्यत्र यदिशब्दो न विवक्षितार्थः। नहि राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणादीनां कर्तृत्वं प्रमाणान्तरसिद्धम्। "राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते"त्यत्र हि राजशब्दः क्षत्रियमात्रवचनो नतु प्रजापालनकर्तृवाचकः। "राजानमभिषिञ्चेत्" इति श्रुतौ हि राजशब्दः क्षत्रियवचन एव, नतु प्रजापालनकर्तृवचनः। नह्यभिषेकात्पूर्वं प्रजापालनं विहितम्; "राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षते"इति तात्पर्यग्राहकाल्लिङ्गात्तु राजसूयवाक्येऽभिषिक्तक्षत्रियस्यैव ग्रहणात्। एवं च न "यदि राजन्य" इति वाक्येऽपि यदिशब्दो विवक्षितार्थ इति सूचितम्। तथाच श्रौतनिरर्थकयदिशब्दमूला द्राविडप्रसिद्धिरपि नात्र प्रमाणम्, किंतु "राजानमभिषिञ्चेदि"त्यादि श्रुतिमूलव्याकरणस्मृतिमूला सर्वलोकप्रसिद्धिरेवात्र प्रमाणम्। एवं च "एतयाऽन्नाद्यकामो यजेत" इति फलश्रुतिरपि ब्राह्मणादिकर्तृकेऽपिप्रयोगान्तराभिप्रायेणैवेति नहि कल्प्येव ब्राह्म-

णादीनामुक्तविधावेष्टियागानुष्ठानम् ॥

अयमत्र निष्कर्षः – यववराहाधिकरणे म्लेच्छार्यप्रसिद्ध्योर्विरोध आर्यप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया, न म्लेच्छप्रसिद्धिरित्युक्तम्। अत्र तु म्लेच्छप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया नार्यप्रसिद्धिरित्युच्यते। कथमिदं न विरुद्धम्? यथा पिकनेमादिशब्देषु आर्याणां प्रसिद्धिरेव नास्ति म्लेच्छानामेव सा विद्यते, न तथात्रार्याणां तदभावो येन म्लेच्छप्रसिद्धिरादरणीया भवेत्। पाणिनीयस्मृत्यनुग्रहस्तु प्रसिद्धिद्वयस्यापि समानः ॥

"यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः" इत्यत्र हि ब्राह्मणादिगणपठितस्य राजशब्दस्य ग्रहणम्। तेन राजशब्दात् ष्यञ्प्रत्यये निष्पन्नस्य यौवराज्यपदघटकराज्यपदस्य प्रजापालनादिकमेवार्थः, न तु क्षत्रियत्वम्; युवत्वक्षत्रियत्वसंयोगस्य सिद्धत्वेन विध्यनुपपत्तेः।

यद्यपि "राजश्वशुराद्यत्" इति सूत्रे राजपदस्य क्षत्रियत्वमेवार्थः। नहि राजन्यपदस्य प्रजापालकब्राह्मणापत्ये प्रयोगो वर्तते, तथापि व्याकरणस्मृतौ कुत्रचनक्षत्रियार्थस्य कुत्रचन पालकस्य च ग्रहणमिति विनिगमनाविरहान्न स्मृत्यनुग्रहः केवलं द्राविडादिप्रसिद्धेः। यथा राज्ञः अधिकं रक्षणं सर्वभूतानामिति गौतमस्मृतौ राजशब्दः क्षत्रियवचनः, एवं "नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वर रञ्जनात् खलु वै राजा प्रजानां पालनादपी"ति भारतादौ पालकेऽपि राजशब्दप्रयोगो दृश्यते। एतेन श्रुत्यनुग्रहोऽपि व्याख्यातः; उभयानुगुणस्य श्रुतिद्वयस्य पूर्वमे-

वोपक्षेपात् । तथाच कथमिदमुपपद्यते म्लेच्छप्रसिद्धिरेवात्रार्थसाधिकेति शङ्का प्रसरति ।

साचैवं परिहरणीया – यथाहि पुरोडाशादिशब्दानां लौकिकवैदिकप्रसिद्ध्योर्मध्ये वैदिकानां लौकिकप्रसिद्ध्यादरणस्यापि सत्त्वात् लौकिकप्रसिद्ध्या पुरोडाशत्वजातिपरत्वमेव न तु संस्कृतपुरोडाशत्वमिति बर्हिरधिकरणे व्यवस्थापितं तेन न्यायेन राजशब्दस्य पालके वैदिकप्रसिद्धेर्गौणत्वेनाप्युपपन्नत्वादत्र लौकिकप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया ।

यदा गौणार्थविषयत्वेन वैदिकप्रसिद्धिसाफल्यं तदापि शक्यार्थानुसन्धानेन लौकिकप्रसिद्धेरस्त्येवापेक्षा । पालकवाचिनः क्षत्रिय इव पालनयोग्ये गौणत्वं भवत्विति शङ्का तु नात्र भवति ; सप्रतियोगिकौपाधिकपालकापेक्षयाऽखण्डोपाधिरूपक्षत्रियत्वजातिवाचित्वस्य लघुभूतत्वात् ॥

न हि पालनं राजशब्दार्थ इति संभवति । अस्ति हि पशुपक्ष्यादीनामपि पुत्रदारस्वशरीरादिपालकत्वम् । जनपदपरिपालनं तु राजशब्दप्रयोगानर्हे राजनियुक्ते जनपदाधिकारिण्यपि विद्यते । सम्राजाभिषिक्तानां देशविशेषराजानां राजपदार्हाणां तत्प्रयोगानापत्त्या तु स्वतन्त्रपरिपालनं न राजशब्दार्थः । किंच विनापि पालकत्वं श्रेष्ठत्वमात्रेणापि राजशब्दप्रयोगो मृगराज इत्यादिषु दृश्यते । तथाच लाघवात्क्षत्रियत्वं राजशब्दार्थमङ्गीकृत्यान्यत्र तत्प्रयोगो गौण्येति निर्वाह एव समीचीन इति न किंचिदनुपपन्नम् ॥

अत्र राजशब्दः क्षत्रियवचन इति द्राविदप्रसिद्धिरिति खण्ड-देवपादा भाट्टदीपिकायां वदन्ति। वाचस्पतिमिश्रास्तु आन्ध्रप्र-सिद्धिपदं तत्र प्रयुञ्जते। तत्र द्राविडपदेनान्ध्रपदेन च नैकेषां ग्र-हणमिति केचन मन्यन्ते॥ अपरे तु आन्ध्रभाषाया अपि द्रावि-डभाषाविभाग एवान्तर्भावः। इदानीमपि द्रविडभाषात्वेन आ-न्ध्रकर्नाटककेरलादिभाषाणां सर्वासामपि ग्रहणं वर्तत इति म-न्यन्ते।

तथाच "राजा राजसूयेने"ति वाक्ये राजशब्दश्रवणाद्ब्राह्म-णादीनां राजसूयेऽधिकारस्याप्राप्त्या "यदि ब्राह्मण" इति विशि-ष्टक्रियान्तरविधिरेवेति सिद्धम्।

"वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते"त्यादौ तु यदि तेषामे-वोत्पत्तिविधित्वं, न तर्हि ब्राह्मणादीनां निमित्तत्वेनान्वयः, यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्ताधानोद्देशेन वसन्तादिकालविधानं, तदा ब्राह्मणादिपदार्थानां निमित्तत्वेनान्वयः। किमत्र यु-क्तम्? "य एवं विद्वानग्निमाधत्ते"इत्यस्य "संभारेष्वग्निमाद-धीते"त्येतदर्थवादत्वात्प्रकारान्तरेण चाधानप्राप्त्यभावात् उत्प-त्तिविधित्वमेव युक्तम्। यद्यप्याधानमिदमग्निसंस्कारार्थम् अ-ग्निश्च क्रतुविधिभिरेवाक्षिप्तः क्रतुविधयोऽग्निं विना क्रत्वनुष्ठाना-संभवात् अग्निमाक्षिपन्तीति; तथाप्याक्षेपतः पूर्वं शास्त्रप्रवृत्त्य-ङ्गीकारेण वसन्तादिवाक्यमेवाग्निसंस्कारविधिद्वारा संस्कृतस्यो-त्तरत्र विनियोगापेक्षणात् क्रत्वपेक्षितमग्निमपि समर्पयन्ति।

एवं च ब्राह्मणादीनामेवाधानसिद्धाग्निमत्त्वात्तेषामेव क्रतुष्व-

धिकारो न शूद्रादीनाम् ; अन्यथा तु तेषामपि तदापत्त्या वक्ष्यमाणापशूद्राधिकरणविरोधापत्तिः । अयमवे न्यायः "अष्टवर्षं ब्राह्मणमनुपनयीते"त्यादिवाक्येऽपि योजनीयः । नह्युपनयनमपि प्रमाणान्तरप्राप्तम् । अधिकं तु भाट्टदीपिकादिषु व्यक्तम् ।

एतदुदाहरणान्तरे ब्राह्मणादिनिमित्तत्वानङ्गीकरणस्यापि प्रयोजनम् अपशूद्राधिकरणसिद्धान्त एव । यद्यपि पूर्वमीमांसायामेवाग्निविद्ययोरभावेन शूद्राधिकारनिषेधे उत्तरमीमांसायामपशूद्राधिकरणं वितथम् ; तथापि शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेनोपासनाविशेषमात्रेऽधिकारो भवत्वित्यधिकाशङ्कानिरासेन तत्सप्रयोजनमेव । व्यक्तं चैतत्कल्पतरुपरिमले । यथाहि "वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीते"ति सौधन्वनापरपर्यायरथकारस्याग्न्याधानविधानान्यथानुपपत्त्या त्रैवर्णिकेतरस्यापि तस्य तदपेक्षितवेदभागमात्राध्ययनमवश्यमङ्गीकरणीयम्, यथा वा स्त्रीणामाज्यावेक्षणमात्रोपयोगिनां मन्त्राणामध्ययनं न विरुद्धं, तथा शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेन शूद्रस्यापि तन्न विरुद्धमित्यधिकाशङ्का ह्यवश्यमेवोत्तरमीमांसायां निराकरणीया । न हि कर्मसु अग्निविद्ययोरुभयोरप्याक्षेपकम् आमन्त्रणादिलिङ्गं किमपि विद्यते । जानश्रुतिं शूद्रेति रैक्वो यथाऽमन्त्रयति स्म न तथाऽत्र किमपि विद्यते । एतेन मीमांसाद्वये देवताधिकरणद्वयमप्यधिकाशङ्कानिरासादिभिः पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपादिभिर्वा सार्थकमिति सूचितम् ।

तथाचापशूद्राधिकरणसिद्धान्तरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थमवश्यमूरीकरणीयं यद् "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते" त्यत्र विशिष्टाधानविधानमेव

न ब्राह्मणादिनिमित्तेन वसन्तादिकालमात्रविधानमिति।

अत्रानुसन्धेयानि वाक्यानि – "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" "ग्रीष्मे राजन्यः" "शरदि वैश्यः" "वर्षासु रथकारः" इति च। तत्र सर्वेषु वाक्येषु विशिष्टाधानान्तराण्येव विधीयन्ते।

तत्र वाक्यत्रयेणाग्निसंस्काररूपस्याधानस्य विधिः, तुरीयेण तु अग्निविशिष्टाधानस्य विधानमदृष्टार्थं न तु संस्कारार्थम्। यथा त्रैवर्णिकानां क्रतुषु वेदाध्ययनसाध्यार्थज्ञानवत्त्वादधिकारः नैवं रथकारस्येति तत्कर्तृकेषु क्रतुषु नोपयोगो भवति। तथाच पूर्वमीमांसागतापशूद्राधिकरणे विद्याभावोऽप्येकं निमित्तमेव। तथाच कल्पतर्वादिष्वनग्नित्वमेव पूर्वमीमांसागतापशूद्राधिकरणे मूलयुक्तिरित्युक्तिर्निरालम्बनैवेत्यादि परिमले व्यक्तम्। तथाच तुरीयवाक्ये "सक्तून् जुहोती"त्यत्रेव विनियोगभङ्गं स्वीकृत्याग्निविशिष्टाधानं स्वर्गार्थं विधीयत इत्येवार्थः॥

एतेन प्रपञ्चेन सति सम्भवे गुणविधिरन्यथा गुणात्कर्मभेदः, स च यदिशब्दसमभिव्याहारे क्वचिन्नैमित्तिकं क्वचिन्निमित्यादिकं निरूपितम्। इतः परमिदं निरूप्यते यत् स गुणो लोकप्रसिद्ध इति न नियमः, किंतु योगसिद्धो वैदिककर्ममात्रान्वययोग्योऽपि भवतीति। यथा "दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेते"त्यत्र दाक्षायणपदार्थो न लोक प्रसिद्धः तथापि यजमानस्यायनमावृत्तिरिति योगसिद्धः सोऽर्थः कर्मान्वययोग्य इति तत्र फलार्थमावृत्तिविधानं विवक्ष्यते। तथाच नात्र कर्मभेदः। अत एव "द्वे पूर्णमास्यौ" "द्वे अमावास्ये" इति आवृत्तीयत्तासंख्यानमुपपद्यते।

"उद्भिदा यजेत पशुकामः" "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते"त्यादिषु गुणफलसंबन्धे यथोत्पत्तिशिष्टसोमाद्यवरुद्धे खनित्रस्यान्वयायोग्यत्वात् तस्यापि विधानं करणीयमनन्तरं फलसंबन्धः करणीय इति वाक्यभेदो न तथाच संभवति। न हि आवृत्तिविरुद्धानावृत्त्यादि दर्शपूर्णमासयोरुत्पत्तिशिष्टं वर्तते।

किंचोद्भित्पदवत् दाक्षायणपदं न गुणे कर्मणि च तुल्यवृत्तिकम्। यागस्य फलसाधनत्वस्येव दक्षयजमानसंबन्धस्यात्र प्रमाणान्तराप्राप्तत्वात्। तथाच दाक्षायणपदं न यौगिकं किंत्वश्वकर्णादिवत्केवलरूढमिति वर्णनीयम्। नचासति बाधके योगार्थबोधो युक्त इति प्रोक्षण्यधिकरण एव निरूपितम्।

योगाद्रूढिर्बलीयसीति न्यायस्तु रथकारादिपदस्येवानुशासनादिसत्त्व एव भवतीति पूर्वमेव निरूपितम्। दाक्षायणपदे णत्वानुशासनं तु "छन्दसि दृष्टानुविधि"रिति परिभाषया सिद्ध्यति साधकम्। नहि विशिष्य रथकारशब्द इव दाक्षायणपदनामत्वे किंचिदपि गमकं विद्यते।

एतेन – "साकंप्रास्थायीयेन यजेते"तिवाक्ये साकंप्रस्थायिपदमपि न नामधेयं किंतु गुणपरमेवेति न यागभेद इति सूचितम्॥

यत्र तु गुणविधित्वं गुणफलसंबन्धविधित्वं वा न भवति तत्र विशिष्टकर्मान्तरविधानमेव, यथा "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम" इत्यादौ च। तथाहि दर्शपूर्णमासयो"रीषमालभते" "चतुरो मुष्टीन्निर्वपती"ति

च श्रुतम्; आभ्यां चेषालम्भचतुर्मुष्टिनिर्वापौ यौ विहितौ तयो-रेव "वायव्यं श्वेतमालभेते" "सौर्यं चरुं निर्वपेदि"त्यत्र चाल-भति निर्वपतिभ्यामनुवादेन श्वेतचरुगुणयोः फलार्थविधानमिति न संभवति; वायव्यादिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेन धात्वर्थस्याप्र-कृतस्याश्रयत्वेनान्वयासंभवात्। प्रकरणोपस्थितं वाक्योपस्था-पितं वै वाऽऽश्रयत्वेनान्वेति। यथा "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहु-यादि"त्यत्र "होमः गोदोहनेन पशुकामस्ये"त्यत्र "चमसेनापः प्रणयेदि"तिवाक्योपस्थापितं प्रणयनं च। किंच "ईषामालभते" इत्यत्रालम्भतिशब्दस्य स्पर्श एवार्थः न तु यागः, वायव्यादिवा-क्ये तु आलभ्यादेर्द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितयागपरत्वमिति वाय-व्यादिवाक्यस्थाऽऽलभतिनेषाम्भानुवादो न सम्भवत्येव॥

यत्र देवतातद्धितान्तं पदं विद्यते तस्मिन्वाक्ये यजिधातोर-श्रवणेऽपि धातुना याव एव लक्ष्यते॥ यथा "यदाग्नेयोऽष्टाक-पालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति", "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादौ। "ईषामालभते" "औदुम्बरो यूपो भ-वति", "चतुर्मुष्टीन्निर्वपती"त्यादौ तु न भूधात्वादिभिर्यागो ल-क्ष्यते। द्रव्यस्य देवतायाश्च संबन्धो हि तद्धितावगतः स्वीकार्य-स्वीकारभावो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं विना न संभवति। देवतो-द्देश्यकद्रव्यत्याग एव खलु यागः॥

यत्र तु न देवतातद्धितः षष्ठ्यादिविभक्तिर्वा तत्र तु न यागल-क्षणम्। यथा "वृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः" इत्यादौ। चतु-र्थ्यन्तपदबोध्यत्वं तद्धितान्तबोध्यत्वं मन्त्रवर्णगम्यत्वं वा देवता-

त्वम्,

तदुक्तं “तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः। देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम्” तथा च बृहस्पतेर्वेति वाक्ये बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मण एवार्थ इत्यर्थवाद एवायम्। “चरुमुपदधाती”ति विधिशेषतया तैत्तिरीयशाखायां “बार्हस्पत्यो वा एष भवती”त्याम्नानमपि तत एव व्याख्यातम्; विध्यन्तराशेषाणामेव विधित्वात्। “विष्णुरुपांशु यष्टव्य” इत्यादौ श्रूयमाणोऽपि विधिः प्रमाणान्तरावगतार्थवादत्वोपपत्त्यर्थं परित्यक्त इति स्थिते कथं विध्यश्रवणे तत्कल्पनं संभवति?

स च तद्धितावगतो द्रव्यदेवतासंबन्धोऽपूर्व एव यागकल्पकः, न तु पूर्वमवगतः प्रत्यभिज्ञातश्च। अत एव “त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेत” इति वाक्येन द्रव्यदेवताविशिष्टं यागं विधाय श्रुते “पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजती”त्यत्रोत्सर्गस्यैव विधानं न तु विशिष्टयागान्तरविधानम्। “त्वाष्ट्रं पात्नीवतमि”ति पृथक् तद्धितश्रवणात् देवताद्वयमेवैकस्य पशोः प्रथमवाक्ये विवक्षितम्, न तु समुच्चितयोर्देवतात्वम्।

तथाचा“ग्नेयं चतुर्धा करोती”त्यत्रैन्द्राग्नपुरोडाशस्येवात्र पूर्वतनपशोर्न विवक्षेति न संभवति। यथाहि लोके डित्थडवित्थयोर्माता डित्थमातेति व्यपदिश्यते एवं त्वाष्ट्रपात्नीवतपशुः पात्नीवतपदेन प्रत्यभिज्ञातुं शक्यत एव। अत्र च वृतपर्यग्निकरणान्तत्वस्यातिदेशतः पूर्वं विधानादतिदेशप्रतिबन्धः फलम्। यथाहि “प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ती”त्यत्र क्तप्रत्य-

यश्रवणेन न प्रमाणान्तरप्राप्तिः प्रोक्षणस्य, किन्तु तेनैव वचनेन प्राप्तिः, तथा प्रकृतेऽपि न क्तप्रत्ययमहिम्नाऽतिदेशाप्रतिबन्धः। तथाच द्रव्यदेवतोभयसंबन्धोऽपूर्वो यागकल्पक इति सिद्धम्।

तत्र यथा केवलद्रव्यमात्रश्रवणे न यागविधिरेवं केवलदेवतामात्रश्रवणेऽपि न स इति "एन्द्रवायवं गृह्णाति" इत्यादौ ग्रहणमेव विधीयते न यागः।

द्रव्यदेवतासम्बन्ध इवोपपदस्य नामधेयत्वमपि यागकल्पकमिति न संभवति। नामधेयं हि द्रव्यस्य संस्कारस्य वा संभवति, नतु प्रधानयागस्यैवेति नियमः। तथा चा"दाभ्यं गृह्णाति" "अंशुं गृह्णाति" इत्यादावपि ग्रहणादिसंस्कारस्यैव विधानं न तु यागस्य। ग्रहणस्यापि देवतासंबन्धो भवत्येवेति पशुसोमाधिकरणे निरूपितम्। तत्रादाभ्यग्रहणस्य सोमोंऽशुग्रहणस्य प्रजापतिर्देवतेति मन्त्रलिङ्गात् सिध्यति। तथाच यद्विना यन्न संभवति तत्तस्य कल्पलम्। नामत्वं तु यागत्वं विनापि संभवतीति न यागकल्पकम्।

"अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ती"त्यनुशब्दप्रयोगोऽपि अग्नेरयागत्वेप्युपपद्यते। यद्यपि देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र तुल्यक्रियायोग एवानुशब्दो दृश्यते ; तथापि पाकमनुभुङ्क्ते इत्यत्राभोजनेऽपि पाकेऽनुशब्दसमभिव्याहारोऽपि दृश्यते इति न किंचिदनुपपन्नम्। अत्र चाग्निशब्दस्य चयनशब्दस्य चयननिष्पादितस्थण्डिलवाचिनोऽग्निचयनमेवार्थः। तथाच "य एवं विद्वानग्निं चिनुते" इति वाक्येऽप्यग्निसंस्कारार्थचयनस्यैव

विधानं नत्वग्निसंज्ञकयागस्य ।

कौण्डपायिनामयने "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्याम्नायमाने वाक्ये नित्याग्निहोत्रे मासरूपगुणविधानमेव विवक्षितं न तु गुणात् कर्मभेदः । न हि नित्याग्निहोत्र उत्पत्तिवाक्येन मासविरुद्धो गुणः कोऽपि विहितः । दूरस्थस्यापि होमस्य हुधातुनाऽनुवादो हि "यदाहवनीये जुहोति" इत्यत्र दृश्यते । नेदमुपस्थानं उपादेयगुणस्यैव सत्त्वे नानुपादेयगुणस्येति विशेषे किमपि प्रमाणमस्तीति शङ्कानिरासेनात्र होमान्तरविधानमेवेति प्रकरणान्तराधिकरणसिद्धान्तः ।

अयमाशयः – सर्वत्र विधिवाक्येषु एकमुपादेयं नियमेनापेक्षितम् । यथा"ऽग्निहोत्रं जुहोति" "अग्नोहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" "दध्ना जुहोति" इत्यादिषु होमादिकं तादृशमेकं विद्यत एव । तथाचिपादेयगुणसत्त्वे विधेरेकविषयत्वलाघवार्थं दूरस्थस्यापि धातुनाऽनुवादेन गुणमात्रविधानमपि संभवति । यथा "यदाहवनीये जुहोति" इति ।

यद्यपि "सायं जुहोति" इत्यत्रोपादेयगुनः कोऽपि नास्ति; तथाप्यत्र सन्निधिना प्रयभिज्ञानात् पूर्वतनहोम एवागत्या कालस्यैव विधानमङ्गीकृतम् । न चात्र दूरस्थकर्मोपस्थापकं सन्निध्यादिकं किमपि वर्तते । अग्निहोत्रमिति नाम्ना तु न होमस्योपस्थितिः, अग्निहोत्रपदेन ह्यग्निदेवताको होम उपस्थाप्यते, न तु पूर्वतनो विजातीयो वा । न हि नाम्नस्तादृशं सामर्थ्यं विद्यते । एकनामानो बहवो भिन्नाभिन्ना दृश्यन्त एव लोके । तथाचानुपा-

देयगुणविशिष्टानुपस्थितिरूपात् प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवात्र विवक्षितः । अत एव सप्तमे नाम्ना नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेश उपपाद्यमानः सङ्गच्छत इति भाट्टदीपिकादिसंमतः प्रकारः ।

"वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते"त्यत्र बृहस्पतिसवोऽपि स्वतन्त्रबृहस्पतिसवान्तरात् उक्तन्यायेन भिन्न एव । तथाचान्यार्थं विनियुक्तस्यान्यार्थे विनियोग इत्यत्र खादिरत्वादिकमेव निदर्शनं पञ्चपादिकाविवरणानुसारिभिरूरीकरणीयम्, न तु बृहस्पतिसव इति "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती"त्यादौ यज्ञादीनां स्वतन्त्रफलार्थानां ज्ञानोपयोगोऽप्युपपन्न इत्यत्र बृहस्पतिसवनिदर्शनत्वमभ्युपेत्यवादेनैव न वस्तुगत्येति वेदान्तकल्पतरौ निरूपितम् ।

"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"त्यत्र तु यज्ञादिशब्देन यज्ञादिसामान्यस्योपस्थापनान्न प्रकरणान्तरन्यायेन भेदः । एतेन – "य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेते"त्यत्रापि न कर्मभेद इति – सूचितम्, यच्छब्दसमभिव्याहृतेनाख्यातेन कर्मणः सिद्धतयैवानुवादेनोपस्थिततया सायं जुहोतीतिवदनुपादेयगुणविधानस्यापि संभवात् ।

अत्र चानुपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिः प्रकरणान्तरमित्यङ्गीकारे पूर्वोक्तबृहस्पतिवाक्ये कर्मान्तरत्वं न स्यादिति उपादेयगुणसामान्याभावविशिष्टानुपस्थितिरेव प्रकरणान्तरम् । "वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृतं य-

न्ती"त्यत्रानेकोपादेयगुणस्थलेऽपि कर्मभेदस्य विवक्षितत्वात् उपादेयगुणसामान्याभावविशिष्टानुपस्थितिरनेकोपादेयगुण-विशिष्टानुपस्थितिर्वा प्रकरणान्तरमिति शास्त्रदीपिकाव्यख्याने सोमनाथीये व्यक्तम्।

अत्रेदं विचारणीयं प्रकरणान्तरेण किं धात्वर्थभेद उत भा-वनाभेदमात्रमिति। अत्र भाट्टदीपिकाकारा धात्वर्थभेदमेवाभिप्र-यन्ति। अत एव सप्तमाध्यायतृतीयपादगतप्रथमाधिकरणे ना-मातिदेशेन नित्याग्निहोत्रधर्माणां कौण्डपायिकामयनगताग्निहो-त्रे प्राप्तिरुपपद्यते। अन्यथोभयत्राप्युपदेशादेव धर्मसंभवात्तद-धिकरणं निष्फलमापद्येत।

यत्तु शास्त्रदीपिकायां "ननु नामधेयेन भवति पूर्वकर्मण उ-पस्थानम्, भवतु धात्वर्थस्य, भावना तु तेनानुपस्थानाद्भिद्यत एवेति भावनाभेद एव प्रकरणान्तरादि"त्युक्तं तत् सप्तमाध्याये शास्त्रदीपिकायामेव यत् "कौण्डपायिनामयने श्रूयते – "मा-समग्नोहोत्रं जुहोति" इति, तन्नैयमिकाग्निहोत्रात्कर्मान्तरमिति स्थिते" इति धात्वर्थभेदस्यैवानुवादात् पूर्वापरविरुद्धमिति न यु-क्तम्। इति।

वेदान्तकल्पतरुपरिमलकारास्तु – "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्प-तिसवेन यजेते"त्यत्र बृहस्पतिसवान्तरं न विवक्ष्यते, किन्तु पूर्व-तनमेव; नाम्ना तस्योपस्थितत्वात्। अत एव "आज्यभागौ य-जती"त्यत्र प्राकृताज्यभागविधानेन चोदकलोपस्तत्रेति सिद्धा-न्त उपपद्यते। अन्यथा तत्रापि आज्यभागान्तरविधानापत्त्या

न चोदकलोप उपपद्यते। क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गरूपाज्यभागप्रत्यविधिनैव नैराकांक्ष्यात् खलु तत्र चोदकलोप इष्यते। यद्यपूर्वमाज्यभागान्तरमेवात्र विवक्षितं स्यात्, तर्हि तस्याक्लृप्तोपकारकत्वेन विकृतिसन्निधौ उपहोमादिसत्त्वेप्यतिदेश इवात्राप्यतिदेशः समापद्येतैव। तथाच प्राकृताज्यभागयोरेव गृहमेधीयाङ्गतया विधानमिव स्वतन्त्रबृहस्पतिसवस्यैव वाजपेयाङ्गतया विधानमुपपद्यते। तथाच "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्रापि सत्राङ्गतया नित्याग्निहोत्रस्यैवाङ्गतया विधिसंभवान्न प्रकरणान्तरात् धात्वर्थभेदः, किन्तु भावनाभेद एव। सप्तमतृतीयाद्यधिकरणं तु नित्याग्निहोत्र इव मासाग्नोहोत्रे देवताविधानकृताग्निहोत्रनाम्नः प्रवृत्तिनिमित्ताभिव्यक्तिः स्फुटं नास्तीत्यभिप्रायेणेति – वदन्ति।

अस्मिन् पक्षे "प्रकरणान्तरे च प्रयोजनान्यत्वमि"ति सूत्रे प्रयोजनान्यत्वपदमपि स्वरसम्। अयमेवाशयः – "नाम्ना धात्वर्थमात्रं तु सन्निधाप्येत शक्तितः। भावना त्वनुपस्थानाद्विद्यमाना न वार्यते॥" इति वार्तिकाद्युपष्टम्भेन सोमनाथीयेऽपि सप्तमतृतीयाद्यधिकरणे व्यक्तीकृतः। सर्वथा तु प्रकरणान्तरमपि भेदप्रमाणमिति सिद्धम्।

उपादेयगुणसामान्याभावश्चानुपादेयगुसत्त्वे कस्यापि गुणस्यासत्त्वे च भवति। तत्र के नामानुपादेयगुणाः? देशकालनिमित्तफलान्यनुपादेयगुणाः। तत्र मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र कालस्य, "सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपालः" इत्यत्र

देशस्य, “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् रुक्कामः” इत्यत्र फलस्य चानुपादेयस्य श्रवणमस्तीति सर्वत्रापि प्रकरणान्तराद्भेद एव ॥

एतावता प्रपञ्चेन शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः – कर्मोत्पत्तिभेदो निरूपितः, इदानीं तु “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते”त्यत्र जीवनकालेन काम्यप्रयोगात् भिन्नं नित्यं प्रयोगान्तरं विधीयते। “अमावास्यायां यजेते”त्यादाविव नात्र वाक्ये जीवनं कर्मधर्मतयाऽन्वेति, किंतु यावज्जीवमिति णमुलन्तया कर्तृधर्मतया। यावज्जीवपदेन हि जीवनक्रियाव्यापकत्वं यागस्य कर्तृसाध्यस्य गम्यते, न तु जीवनकालव्यापकत्वं यागस्य। तथाच जीवने निमित्ते दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावित्यर्थः ; प्रकरणेनोपस्थापितेऽपि यागे जीवनकामस्याविधेयत्वात्। जीवने निमित्ते यागस्यैव प्रयोगान्तरविधानात् न सायं जुहोतीतिवदत्राभेदः। नैमित्तकस्य चास्य प्रयोगस्य पापक्षयः फलमिति सर्वसंमतम् ॥

तत्र केचित् जन्मान्तरीयस्य संचितस्य पापस्यैव निवृत्तिः, न तु भाविनः पापस्येति वदन्ति। तेषामयमाशयः – विहितकर्मातिक्रमादेव प्रत्यवायात् प्रत्यवायाभावरूपफलान्वयात् पूर्वमेव विधिप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् – सिद्धे विधौ विहितकर्मातिक्रमात् प्रत्यवयवागमः अवगतस्य च प्रत्यवायस्य परिहाराय विधिरित्यन्योन्याश्रय इति पूर्वतनपापक्षय एव फलमिति।

अन्ये तु प्रत्यवायपरिहार एव नित्यनैमित्तिकयोः फलम्, नत्ववगतप्रत्यवायपरिहार इति विधिप्रवृत्तिसमकालमेव शास्त्रम-

हिम्ना प्रत्यवायपरिहारफलस्याप्यवगमो भवत्येव। स च प्रत्य-वायोऽकरणनिमित्त एव न तु संचितः। नह्यत्र परिहारपदेन वि-नाशो विवक्षितः, येन प्रतियोगिसत्त्वमपेक्ष्यते, किन्तु प्रागभाव-परिपालनमिति न कोऽपि दोष इति वदन्ति। सर्वथा प्रयोगभे-दोऽत्र विवक्षित इत्यलं विस्तरेणेति प्रकृतमेवोपपादयामः। त-त्सिद्धं शब्दान्तरादिभिः कर्मभेद इति।

शाखाभेदेन कलापाग्निहोत्रं काठकाग्निहोत्रमिति व्यपदिश्य-मानो नामभेदः द्वादशकपालत्वैकादशकपालत्वादिगुणभेदः त-त्तादृशेतिकर्तव्यताभेदः शाखाभेदेन पुनरभ्यासश्च न कर्मभेदा-पादकः। सर्वास्वपि शाखासु एकफलसंयोगेनैकद्रव्यदेवतादि-गुणयोगेन च धात्वर्थानुरक्तभावना ह्येकैवाऽवगम्यते।

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वपरंपराप्राप्तशाखाध्ययनस्यैव नियमितत्वात् इतरशाखाध्ययनानधिकारिणां तद्वाक्याध्ययनेन कर्मावबोधो न पुनरुक्तो भवति। काठकादिसंज्ञा हि उत्पत्ति-वाक्यगता भेदिका, न हि काठकाग्निहोत्रमिति संज्ञोत्पत्तिवाक्य-गता। तथाच संज्ञया न भेदः।

एवं "वाजिभ्यो वाजिनमि"त्यत्रेव गुणादपि न कर्मभेदः। तत्र ह्यामिक्षोत्पत्तिशिष्टा वाजिनम् उत्पन्नशिष्टमिति गुणात्क-र्मभेदः, प्रकृते तु द्वादशैकादशकपालयोरुभयोरपि शाखाभेदेन "अग्नीषोमीयमेकादशकपालम्" "द्वादशकपाल" – मिति चो-त्पत्तिशिष्टत्वात् न कर्मभेद इति विशेषः।

एतेनाभ्यासोऽपि व्याख्यातः। अनन्यपरविधिपुनःश्रवणं

ह्यभ्यासः । न हि शाखान्तरीयमाम्नानमप्रयोजनम्; अधिकारि-विशेषेण तदध्ययनादिसार्थक्यात्, न हि शाखान्तराध्ययनकाले पुनःश्रवणं वर्तते इति न दोषः ।

यत्तु शाखाभेदेन गुणविशेषाणां शाखान्ताम्नातानां नि-न्दा प्रायश्चित्तादिकं चाम्नायते, तत्पूर्वोक्तरीत्या विकल्पा-भिप्रायत्वान्न विरुद्धमिति शब्दान्तराभ्याससंख्या-संज्ञा-गुण-प्रकरणान्तराणामेव कर्मभेदप्रयोजकत्वं नेतरस्येति स्पष्टमिदं स-र्वेषाम् ।

तथाच शाखाभेदेन कर्मणो भेदाभावात् शाखायामेकस्यामा-म्नातानां शाखान्तरानाम्नातैरुपसंहारेणैवानुष्ठानं कर्तव्यम्; अ-नुक्तमविरुद्धमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायात्। शाखाभेदेन विरुद्ध-माम्नातयोर्विकल्पितयोश्च यथास्वशाखमनुष्ठानेन व्यवस्थितवि-कल्प एव, न दधिपयादाविवाव्यवस्थितविकल्पः । "बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तमि"ति वचनं तु अशक्तं पुरुषमुद्दिश्येति भाट्टदीपिका-यां व्यक्तम् ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोध्यायः

प्रथमेनाध्यायेन धर्मे प्रमाणानां विधिमन्त्रर्थवादस्मृतिनामधेया-नां धर्मपर्यवसानक्रमो निरूपितः। द्वितीयेन च धर्माणां प-रस्परं शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैर्विभेदप्रकारो निरूपित इति भिन्नानां धर्माणां मध्ये कानिचनाङ्गानि कानिच-नाङ्गीनि भवन्तीत्यङ्गाङ्गिभावनिरूपणमवसरप्राप्तम्।

क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारः प्रयोगक्रमविशेषविचारोऽधिकारा-दिविचारश्च सर्वोऽपि अङ्गाङ्गिभावविचारानन्तरमेव संभवति। तदुक्तं तन्त्रवार्तिके – "प्रयोजकाः प्रयोक्तारः शेषाणामेव शि-षिणः। क्रमोऽपि शेष एवैकप्रयोगवचनाश्रयः॥ अधिकारोऽपि यज्ञेषु कर्तुः शेषस्य चिन्त्यते। तथाऽनाम्नातशेषाणां शेषिणां स-प्तमादिभिः॥ शेषसद्भावतद्रूपपरिमाणादिनिर्णयः" इति॥

तत्राङ्गं शेष इति च पर्यायपदे। यो ह्यन्यार्थो लोके भवति

स शेष इति कथ्यते। यथा स्वामिनो गृहादिकं तस्यैव दासादयो

वा। एवं च परार्थ एवे शेषपदेन व्यवह्रियते। तत्र च सर्वमपि यद्यपि कथमपि परार्थं भवत्येवेति नाङ्गाङ्गिभावनिर्णय एतावन्मात्रेण सिद्ध्यति। अतः सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन यः परार्थ एव नात्मार्थोऽपि स वात्र शास्त्रे शेषपदार्थः। यथा प्रयाजादयो दर्शपूर्णमासादीनां शेषाः। प्रयाजादयो हि क्रतुफलातिरिक्ते न कुत्रापि फल उपयुज्यन्ते, यथा दासादयः स्वकार्येष्वपीति युक्तमेव प्रयाजादय एव शेषपदार्थ इति "शेषः परार्थत्वादि"ति सूत्रस्याप्ययमेवाशयः। नह्यनोपकारकत्वमात्रमङ्गत्वम्। गृहदासादयोऽपि स्वामिनामुपकारका एव। यथा हि शेषाः शिषिणमुपकुर्वन्ति एवं शेषिणोऽपि शेषाणामुपकुर्वन्तीति सङ्कीर्येतैव शेषता।

एवं च परार्थत्वमेवाङ्गत्वमित्यपि न संभवतीति परार्थकृतिविषयविहितकारकत्वमङ्गत्वमिति परिष्करणीयम्। शास्त्राणि यत्फलसाधनमिति यानि बोधयन्ति तानि तस्याङ्गानि। यथा दधि होमस्य अवहननं व्रीहीणाम्, आरुण्यादिकं क्रयादीनाम्। तानि हि "दध्ना जुहोति" "व्रीहीनवहन्ति" "अरुणया क्रीणाती"ति वाक्येन होमाद्यर्थतया विधीयन्ते। एवं च द्रव्यविधयः गुणविधयः संस्कारविधयश्चाङ्गाङ्गिभावबोधका भवन्तीति त एव विनियोगविधय इत्युच्यन्ते।

पदोद्देश्यककृतिविषयविहितकारकत्वरूपमङ्गत्वं हि विनियोगविधिभिरेवमवगम्यते। तत्र हि परकृतिकारकाणि "दध्ना जुहोती"त्यादौ पदार्थविधया भासन्ते।

फलकृत्योः उद्देश्यतानिरूपकत्वं कृति-कारकयोः स्वनिरूपितविधेयता च संसर्गविधया भासते। तथाच उद्देश्यताविधेयतारूपसंसर्गविशेषबोधकद्वितीयातृतीयाद्विविभक्तिघटितानि वाक्यानि विनियोगविधय इति युज्यते। द्वितीयातृतीयान्यतरविभक्त्यघटितवाक्ये किमुद्देश्यं किं च विधेयमिति संशयनिरासो हि स्पष्टमेव न भवतीति लिङ्गपरपर्याययोग्यतया द्वितीयातृतीयादिविभक्तिकल्पनेनैव तत्र विनियोगविधित्वनिर्णयो भवतीति द्वितीयादिविभक्तिघटितानीव तदघटितान्यपि वाक्यानि "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती"त्येवमादीनि विनियोगविधय एव। तथाच "दध्ना जुहोती"त्यादिगुणविधावेव च तृतीयादिविभक्तिराम्नायत इति द्रव्यगुणसंस्कारा एव शेषाः न तु यागः फलं पुरुषो वा शेष इति बादरिमतं नात्रादरणीयम्।

यागफलयोः पुरुषयागयोश्चाप्युक्तप्रकारेणाङ्गाङ्गिभावावगमो हि सम्भवत्येव। तथाच "कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्, फलं च पुरुषार्थत्वात्, पुरुषश्च कर्मार्थत्वादि"ति सूत्राण्येवात्रास्माकं प्रमाणमङ्गाङ्गिभावनिर्णय इति भाष्यकारादयो मन्यन्ते।

वृत्तिकारास्तु – नात्र जैमिनिबादरिमतयोः परस्परविरोधः। बादर्याचार्यौ हि द्रव्यगुणसंस्काराणां द्वितीयादिघटितवाक्यैरेव विनियोगात् युक्तमङ्गत्वम्, यागफलपुरुषाणां तु न तथा विनियोग इति नाङ्गत्वमिति वदन्ति। यथा च दध्ना होमो जन्यते, एवं स्वर्गोऽपि यागेन जन्यते, एवं यागोऽपि पुरुषेण जन्यते इति

यागादिशेषत्वमुपपन्नमेव। सर्वथा श्रुतद्वितीयादिघटितं कल्पि-तद्वितीयान्तादिघटितं वा वाक्यं विनियोगविधिरिति विनियोग-विधित्वनिर्णयो द्वितीयादिविभक्त्यधीन इति विनियोगविधौ सह-कारिप्रमाणं द्वितीयादिकारकविभक्तिः ॥

इयमेव विभक्तिः श्रुतिपदेन व्यपदिश्यते। अङ्गत्वघटकोद्दे-श्यताकृतिकारकतयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकशब्दः श्रुति-रिति तस्या लक्षणमामनन्ति। तत्र यद्यपि द्वितीयादिविभक्ति-रङ्गित्वमेव गमयति, नाङ्गत्वम्; तथापि एकतरनिर्णयेनोभयनि-र्णयसंभवादङ्गित्वप्रमाणद्वितीयादिविभक्तिरपि श्रुतिरिति प्राचीना आशेरते ॥

नवीनास्तु उद्देश्यतातिरिक्तकारकताबोधकतृतीयादिविभ-क्तिरेवात्र श्रुतिपदार्थ इति मन्यन्ते ॥

वार्तिककारास्तु – अङ्गत्वमेव तृतीयाध्यायार्थ इति निरूप-यन्तोऽपि प्रथमे श्रुतिपादे "व्रीहीन्प्रोक्षती"ति वाक्यविचारादत्रो-दासीना इव भान्ति ॥

प्रथमाध्याये चत्वारः पादाः, द्वितीयेऽपि चत्वारः पादाः, तृ-तीये तु अष्टौ पादा इत्यस्याध्यायस्य शरभाध्याय इति नामान्त-रमपि। अत्राष्टानामपि पादानामर्थं संग्रहेण तत्तत्पदार्थ एवमव-गन्तव्यः ॥

यथा – प्रथमे पादे तावत् श्रुतिविनियोगः, यत्किंच प्रा-सङ्गिकम्। द्वितीयपादे लिङ्गविनियोगः। तृतीयपादादौ तदेव

प्रमाणद्वयमुपन्यस्योपक्रमोपसंहारद्वारेणैकवाक्येन सिद्धान्तव्य-

वस्थापनं वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याविनियोगबलाबलादिचि-न्तादि च, श्रुतिलिङ्गवाक्यैः प्रकरणस्य विरोधाविरोधचिन्ता च क्रियते। चतुर्थादिषु क्रमसमाख्ययोः प्रमाणान्तरैर्विरोधाविरो-धचिन्ता क्रियत इत्यध्यायार्थसङ्ग्रहः ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे हि पञ्चदशाधिकरणानि वर्तन्ते तत्र प्रथमाधिकरणेनाङ्गत्वलक्षणस्य तत्स्वरूपस्य चोक्तत्वाद्द्वितीयाधिकरणादावङ्गत्वनिर्णयोपयोगिविचारकर-णादङ्गाङ्गिभावस्य चात्र शास्त्रीयकर्मापरपर्यायधर्मगतस्यैव चिन्तनात् शास्त्रध्यायपादादिसङ्गतयो यथायथं भवन्त्येव।

यद्यपि तुरीयाधिकरणेनाङ्गितावच्छेदकविचार एव क्रियते। स च तृतीयाविभक्त्याऽङ्गनिर्णयाधीन इति "व्रीहीन्प्रोक्षती"त्यादौ धातूत्तरं तृतीयाविभक्त्यभावात् न सङ्गत इव भाति; तथापि आ-ख्यातसमभिव्याहृतधातुना करणत्वविशिष्टधात्वर्थस्यैव लक्षण-याऽवगमात् विभक्तिश्रुतिरिव धातुरपि आख्यातसमभिव्याहृ-तोऽङ्गत्वबोधक इति कल्पनात् धात्वर्थाप्राप्तिस्थले धातोरपि फ-लाङ्गत्वमविवादमेवेति नाङ्गितावच्छेदकविचारोऽनुपपन्नः।

तथाच द्वितीयाविभक्तेरपि श्रुतित्वमिति मत इव तस्यास्त-द्भावमतेऽपि व्रीहीनवहन्तीत्यादिवाक्यार्थविचारः तृतीयाध्या-यप्रथमपादतुरीयाधिकरणेनोपपन्न एव।

एवं च "शेषं परार्थत्वादि"त्यादिसूत्रैरेवाङ्गत्वे लक्षणप्रमा-णादिनिरूपणादङ्गत्वनिर्णयानन्तरकालिक एव विचारः तेषाम-
र्थाधिकरणादिभिः क्रियत इति तेषामर्थाधिकरणादिकं प्रासङ्गि-

कमेवेति न तदधिकरणानुपपत्त्या द्वितीयाविभक्तेरपि श्रुतित्वं युज्यते। द्वितीयायां श्रुतित्वव्यवहारो भाक्त इत्यादिग्रन्थानामपि द्वितीयान्तोपपदसमभिव्याहृतधातोः निरूढलक्षणया धात्वर्थकरणत्वपरत्वाद्धातोरेव तत्र श्रुतित्वेऽपि धातुश्रुतिनिर्णयेज् द्वितीयाविभक्तिरपि निमित्तमिति कृत्वैव।

"द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः" इति सूत्रे द्रव्याणां गुणानां च "दध्ना जुहोति" "अरुणया क्रीणाती"त्यादौ धातूत्तरद्वितीयाद्यभावेऽपि विभक्त्यन्तरकरणत्वावगमात् यथाङ्गत्वं श्रौतं एवं संस्कारस्यापि श्रौतमेवाङ्गत्वमिति गमयति। अत एव द्रव्यगुणसंस्कारेष्विति सर्वेषां समप्रधानभावेन निर्देश उपपद्यते। यत्र तु यागादौ स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारः तत्र द्वितीयाविभक्तिरिव स्वर्गकामपदं धात्वर्थकरणत्वस्य निरूढलक्षणया बोधं संपादयतीति धात्वर्थकरणत्वं न द्वितीयाविभक्तिस्थल एव प्रतीयते इति वैषम्येणैव "कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादि"ति पृथक्सूत्रमप्युपपद्यते। तथाच यत्रोद्देश्यतायाः करणतापरपर्यायविधेयताया वा स्पष्टं प्रतीतिः तत्र सर्वत्रापि श्रौतौ विनियोग इत्यत्र न संशयलेशोऽपि॥

यत्तु न्यायप्रकाशे "व्रीहीन्प्रोक्षती"त्यत्र वाक्यीयो विनियोग इत्युक्तम्, तदेतच्चिन्त्योपपत्तिकमिति पश्यामः। प्रोक्षणादीनां व्रीह्यर्थत्ववपूर्वार्थत्वमपि यत्तेषामर्थाधिकरणेन साधितं तदिदं वाक्यविनियोगपक्षे नोपपद्यते। वाक्यीयव्रिनियोगो हि मुख्यार्थस्यैव भवति न गौणार्थस्य।

तथाहि "बर्हिर्देवसदनं दामी"त्यादीनां मुख्यबर्हिर्लव एवोपयोगः न गौणोलपराजिदान इति हि निरूपयिष्यते। तत्र लिङ्गस्य गौणार्थाविनियोजकत्वे तदुपजीव्यप्रमाणताकवाक्यस्यापि गौणार्थविनियोजकत्वं लक्ष्यार्थविनियोजकत्वं वा न संभवतीत्यर्थसिद्धमेव। तथाच वाक्यीयविनियोगपक्षे व्रीहिप्रोक्षणादीनाम् अपूर्वार्थत्वं वा व्रीह्यर्थत्वं वा स्यात्, नोभयार्थत्वम्। तत्र चापूर्वमानुषङ्गिकं वैतुष्यं मुख्यमिति गौणार्थत्वमपि साध्यमानं श्रौतविनियोगपक्षमेव समर्थयति॥

यत्तु ब्राह्मणवाक्यं लिङ्गादपि प्रबलं, तदप्यत एवोपपद्यते। अन्यथा "इमामग्रुभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति विनियोगोऽप्यफलः स्यादिति गर्दभरशनापरिसंख्यानार्थमिदं वाक्यमिति सिद्धान्तोऽपि भज्येत॥

यत्तु उपक्रमोपसंहाराधिकरणे वाक्यीयविनियोगेऽ"प्युच्चै ऋचा क्रियते" इत्यादौ ऋगादिपदानां वेदपरत्वं साधितं न तु तद्गौण्या, किन्तु "लिङ्गाच्चेति" सूत्रात् रूढ्यैवेति शक्तिनिर्णये प्रचुरप्रयोगो नियामक इति न कादाचित्कप्रयोगमात्रेणार्थनिर्णयो युक्त इत्यभिप्रायम्। न हि गौणार्थविनियोगो लक्ष्यार्थविनियोगो वा वाक्येन कुत्रापि युक्तः। "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती"त्यादौ मुख्यार्थ एव विनियोगो वाक्यीयो दृश्यते। अत एवोत्तरत्र "द्वादशाहीनस्ये"त्यत्राहीनपदेन द्वादशाहस्यैव विवक्षा न तु अह्ना समाप्यमानत्वेन गौणाहीनज्योतिष्टोमस्येति निरूपयिष्यते। एवं च तेषामर्थाधिकरणे द्वितीयान्तस्थलेऽपि श्रौतविनियोगाङ्गीकार

एवोपपद्यते ॥

श्रौतविनियोगस्थले विनियोज्यस्य गौणत्वं मुख्यत्वं वा न विवक्षितम्। "किमिव वचनं न कुर्यान्नानास्ति वचनस्यातिभारः" इति न्यायेन गौणार्थविनियोगोऽपि श्रुत्या भवत्येव। अत एव – "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्यादौ ऐन्द्रमन्त्रस्यापि गौणस्य गार्हपत्ये विनियोगो वक्ष्यमाण उपपद्यते। तथाच न तेषामर्थाधिकरणन्यायेन प्रोक्षणादीनां केवलव्रीह्यर्थत्वं, किंतु क्रत्वर्थत्वमपीति युक्तम्।

इदं हि तदधिकरणशरीरम्। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते – व्रीहीनवहन्तीत्यादि। तत्र व्रीहिपदेन व्रीहित्वविशिष्टं न विवक्षयितुं शक्यते, तदा हि केवलवैतुष्यार्थम् अवघात इति स्यात्, तत्र च व्रीहीनवहन्तीति विधिर्विफलः स्यात्। यद्यपि अवघातेनैव वैतुष्यं संपादयेदिति नियमविधिः, तथापि व्रीहीनियमापूर्वस्य व्रीहीणामिव यागस्वरूपनिष्पादन एवोपयोगात् तस्य च यागस्य नखविदलनादिजन्यवैतुष्येणापि संभवात् न फलविशेषः केवलवैतुष्यार्थत्वपक्षे। नह्यवघातजन्ये नखविदलनजन्ये च वैतुष्ये किमपि वैषम्यमस्ति। साधनभेदेन साध्यस्वरूपभेदकल्पनं ह्यदृष्टे युज्यते, न दृष्टे। अतोऽपूर्वार्थ एवावघातो न व्रीहिवैतुष्यमात्रार्थः। तथा चावघातेन वैतुष्यं संपाद्य तद्द्वाराऽपूर्वं संपादनीयमिति वाक्यार्थः। अत्र नियमापूर्वस्याप्युपयोगो भवत्येव। विस्तृतं चैतत् नवमाध्यायादौ। तथाच विधिसार्थक्यार्थमपूर्वार्थत्वस्याङ्गीकार्यत्वात् व्रीहिपदेन यत्किंचिद्पूर्वसाधनव्यक्तिलक्ष-

णया प्रतिपादनीयेति स्थिते संशयः – किं दर्शपूर्वमासजन्यपरमापूर्वसाधनत्वमत्र लक्ष्यम् उत आग्नेयादियागजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वमिति। तत्र पूर्वपक्षे आज्यादीनामपि दर्शपूर्णमासपरमापूर्वोपयोगित्वादवघातः करणीयः। सिद्धान्ते तु व्रीहीणामेवेति फलभेदः स्पष्ट एव।

तत्र पूर्वपक्षः परमापूर्वसाधनत्वमेव व्रीहिपदार्थतावच्छेदकम्। परमापूर्वं हि फलं प्रति प्रत्यासन्नं नोत्पत्त्यपूर्वम्। वाङ्नियमन्यायो हि तत्रैव भवति यत्र प्रत्यासन्नस्यापूर्वस्य परमापूर्वजनकत्वं न संभवति, प्रकृते तु आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वस्य परमापूर्वजनकत्वात् न तन्न्याय इति परमापूर्वसाधनत्वमेव विवक्षणीयम्। एवं च प्रोक्षणादिसाध्यमेकमेवापूर्वमिति नानेकापूर्वार्थतापि। अन्यथा पुरोडाशयागजन्यानां दर्शपूर्णमासगतानां बहूनामपूर्वाणां प्रोक्षणादिप्रयोजकत्वे महद्गौरवं समापद्यते। एवं च सन्निपयोपकारकाणामिवारादुपकारकाणामप्येकापूर्वार्थत्वमेव सिद्ध्वं भवतीति सिद्धम्। तथाच परमापूर्वसाधनत्वस्य परंपरयाऽविशेषात् उपांशुयाजाद्यङ्गाज्यदध्यादीनामपि प्रोक्षणं कर्तव्यमिति सर्वधर्मसंकर इत्यवघातादीना न व्रीह्यङ्गत्वं, किन्तु क्रत्वङ्गत्वमेवेति फलति।

यद्यपि अस्मिन्मते व्रीहीनिति द्वितीयाया अवघातदृष्टार्थत्वस्य च बाधापत्त्या "यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत" इत्यधिकरणविरोधः, तथापि तस्यैवाधिकरणस्य विस्तरार्थमिदमधिकरणमिति न दोषः। सर्वथा चावघातादीनमाज्यादिसांकर्यं

दुर्वारमेवेति ॥

सिद्धान्तस्तु व्रीहीनिति द्वितीयोपपत्त्यर्थं व्रीह्यर्थत्वमेव प्रोक्षणावघातयोरङ्गीकरणीयम् । अन्यथा सर्वेषामङ्गानां साक्षात्क्रतूपकारकतापत्त्या "तानि द्वैधं गुणप्रधानकर्माणी"ति सूत्रनिबन्धनसंनिपत्त्यारादुपकारकभावविभागो निरालम्बन एवे स्यात् । तच्च व्रीह्यर्थत्वं व्रीहिसाध्यपुरोडाशजन्योत्पत्त्यपूर्वोपयोगेनैव युक्तं न तु केवलवैतुष्यार्थत्वेन, नापि केवलपरमापूर्वार्थत्वेन वेति व्रीहिपदोपस्थापितप्राकरणिकपुरोडाशयागजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वमेवात्रोद्देश्यतावच्छेदकमिति यवनीवारादिसाधारण्यं प्रकृतौ, श्यामाकादिसाधारण्यं विकृतौ चावघातप्रोक्षणादीनां सिध्यतीति न यवादीनामवघाताभावः, नवाऽऽज्यादीनामपि प्रोक्षणावघातादिप्रसङ्ग इति सर्वमनवद्यम् ॥

व्रीहीणामाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वं चाग्नेयोत्पत्त्यपूर्वसाधनपुरोडाशयागसाधनपुरोडाशरूपप्रदेयद्रव्यप्रकृतिभूततण्डुलप्रकृतितयेति तण्डुलनिर्वृत्तिप्राणाड्या पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनत्वमेवात्रोद्देश्यतावच्छेदकमिति निष्कर्षः ।

तदिदं सिद्धं द्वितीयान्तोपपदसमभिव्याहारे तृतीयादिकारकविभक्त्यन्तसमभिव्याहारे वा श्रौत एव विनियोग इति साध्यसाधनभावयोग्ययोर्द्वयोः सामानाधिकरण्यमभेदो यत्रोभयोरपि प्रथमान्तपदबोध्यतया प्रतिभाति । यथा – "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति" "औदुम्बरो यूपो भवति" "धेनुर्दक्षिणे"त्यादौ, तत्रैव

वाक्यीयो विनियोगः ॥

वाक्यीयविनियोगस्थले हि योग्यतयैव साध्यसाधनभावोऽवगन्तव्य इति जुह्वादिपात्रस्वरूपसंपादने प्रकृतिद्रव्यतया पर्णतादीनां योग्यतां यथा लोकतोऽप्यवगम्यते न तथा स्फ्यकपालाग्निहोत्रवणीशूर्पकृष्णाजिनादीनां यज्ञसाध्यसाधनभावप्रकारः प्रमाणान्तरेणावगत इति स्फ्येनोद्धन्तीत्यादिवाक्यमवश्यं पर्यालोचनीयमिति तेषामेव विनियोजकत्वं, न तु "दशयज्ञायुधानी"ति वाक्यस्येति संस्कारकर्मणां द्रव्यान्तरेष्विव स्फ्यादिद्रव्याणामपि नोद्धननातिरिक्तक्रियासाधारण्यमिति तुरीयपञ्चमाधिकरणयोर्विषयभेदमात्रं न प्रयोजनभेदः ।

एतावता प्रपञ्चेन "द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरि"रिति सूत्रोपक्षिप्तानां द्रव्यगुणसंस्काराणां द्रव्यसंस्कारयोः स्वयोग्योद्देश्यसमभिव्याहारे श्रौतोऽङ्गाङ्गिभाव इति निरूपितम् । तत्र गुणस्यापि शेषत्वं यत्प्रतिज्ञातं तत्तु द्रव्यनिरूपितं वा क्रियानिरूपितं वेति संशयो हीदानीमवश्यं निरसनीयः ॥

तत्रारुण्यादिद्रव्याणाममूर्तानां क्रयादिक्रियासाधनत्वाभावात् द्रव्यार्थत्वमिति केचन मन्यन्यते । एतेषां मते "अरुणयैकहायन्या सोमं क्रीणाती"त्यादौ अरुणयेत्यस्य पृथक्कारेणारुण्येन योग्यं द्रव्यं परिच्छिन्द्यादित्येव वाक्यार्थो भवति । अत्र शाब्दबोधे योग्यताज्ञानं कारणमिति ये न मन्यन्ते ते न परितुष्यन्ति । ते हि अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण प्रथममारुण्यकरणिका क्रयभाव्यका भावनेति वाक्यार्थबोधे

पश्चाच्च पार्ष्ठिकबोधे एकहायन्यादिस्वसमभिव्याहृतद्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वविनिर्णयो भवतीति गुणस्यापि द्रव्यस्येव क्रियाङ्गत्वमेव, न तु क्रियाया इव द्रव्यार्थत्वम्। एतादृशं द्रव्यगुणयोः साम्यमभिप्रेत्यैव द्रव्यदेवतादीनामपि मीमांसकैर्गुण इति व्यवहारः, दध्ना जुहोतीत्यादयो गुणविधय इत्यादिव्यवहारश्च वर्तते इति मन्यन्ते।

यद्यप्यत्रारुणयेति तृतीयाविभक्त्याऽऽरुण्यस्याङ्गत्वं स्पष्टमवगतम्, एवमपि तस्य क्रयसाधनत्वेन न क्रयाङ्गत्वं सिध्यति। एवं च पूर्वतनाधिकरणद्वयेनेवारुणाधिकरणेनाप्युद्देश्यस्वरूपनिष्कर्ष एव क्रियते इति नासङ्गतिः॥

तेषामर्थाधिकरणेनापूर्वसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं स्फ्याधिकरणेनाप्युद्धननत्वादिकमुद्देश्यतावच्छेदकं यथा निरूपितमेवमत्र क्रयत्वं यद्युद्देश्यतावच्छेदं साध्यते तर्ह्येतदधिकरणं वितथं स्यात्। यथावघातादिकं विधिवैफल्यात् न व्रीह्यर्थम्, किन्तु अपूर्वार्थमेवमिदमपि न केवलक्रयार्थम्, किन्तु अपूर्वसाधनक्रयार्थमिति वर्णनीयम्। तत्र च व्रीहिपदेन पुरोडाशयागजन्योत्पत्त्यपूर्वस्येवात्र क्रयजन्यापूर्वस्य विवक्षणे वासः प्रभृतिक्रयसाधनानामप्यारुण्यप्रसङ्ग इति शङ्कायाः समाधानं ह्यवश्यं निरूपणीयमित्यरुणाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः।

अत्रेदं समाधानम् – यथा "व्रीहीनवहन्ती"त्यादौ व्रीहिपदेन तदन्वययोग्याग्नेयाद्यपूर्वमुपस्थाप्यते, तथा प्रकृते क्रीधातुना स्वजन्यापूर्वविशेष उपस्थाप्यते इति गुणभेदेन भिन्नाभिन्नत-

त्तत्क्रयजन्यापूर्वसाधनत्वमेकहायन्यादिद्रव्याणामेवेति नारुण्यं वासः:प्रभृतिसाधारणं भवति ।

अत्र दृष्टान्ते व्रीहीणां द्रव्यरूपत्वात् तज्जन्यमङ्गापूर्वमप्रसिद्धमिति स्वप्रकृतिकयागत्रयजन्यापूर्वसाधनत्वं विवक्षितम्, दार्ष्टान्तिके तु क्रयस्य क्रियात्वात्तज्जन्यमङ्गापूर्वमसाधारणं वर्तत इति तदपूर्वार्थत्वमेव विवक्षितमिति विशेषः ॥

एवं च द्रव्यपरिच्छेदद्वारा गुणस्यापि क्रयाङ्गत्वाद्द्रव्यगुणयोरुभयोरपि क्रयाङ्गत्वम्, क्रिया तु द्रव्यमात्रस्यैवाङ्गम्, नतु गुणस्येति विशेषस्तु ग्रहैकत्वाधिकरणसिद्धान्तगोचरः । द्रव्यस्य गुणस्य वा प्रमाणान्तरेण प्रकृतक्रियासाधनतया प्राप्तस्यैवोद्देश्यत्वात्तस्य चोभयस्य च प्राप्तस्यापि भावनाया एककर्मत्वसिद्धान्तभङ्गापत्त्योद्देश्यतयाऽन्वयायोगात् नोभयसंस्कारविधिः संभवतीति द्रव्यमात्रसंस्कार एव "ग्रहं संमार्ष्टी"त्यादौ विवक्षणीयः, नतु गुणसंस्कारोऽपि । न हि मूर्तद्रव्यमात्रसंस्कारविधिरिवामूर्तगुणमात्रसंस्कारविधिः संभवतीति न गुणाङ्गत्वं क्रियायाः कथमपि संभवति । द्वितीयान्तोपपदं विनाऽऽख्यातसमभिव्याहारं न कथमपि बोधकमिति द्वितीयान्तपदावगतैकत्वादिसंख्याया विधेयत्वेनान्वयोऽपि न संभवति ; एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति ग्रहैकत्वाधिकरणेन गुणस्य द्रव्याङ्गत्वासंभवोऽपि सूचित एव ।

तथाचारुणाधिकरणं न द्रव्याङ्गत्वमारुण्यस्य निषेद्धुं प्रवृत्तं किन्तु स्वापूर्वसाधानक्रयस्योद्देश्यतानिरूपणार्थम् । तत्र चापूर्वसाधनक्रयविशेषे यथा क्रयत्वमपि विवक्षितमनतिप्रसङ्गात्,

एवं "ग्रहं संमार्ष्टी"त्यत्र ग्रहत्वमपि विवक्षितमेव। व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहित्वं न तु विवक्षितम्। अवघातस्याज्यादिव्यावृत्तेः, पुरोडाशयागजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतयैव सिद्ध्यावघातस्य यवादिसाधारण्यस्यान्यथासिद्ध्यसंभवात्। अत एव संमार्गस्य चमसादिव्यावृत्तिः। अन्यथा ग्रहपदेन ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनमात्रस्य विवक्षायामुक्तदोषो ह्यपरिहरणीय आपद्येत।

"ग्रहं संमार्ष्टी"त्यत्रैकत्वमपि यदि उद्देश्यतया विवक्ष्यते तर्हि वाक्यभेद आपद्येत। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन ग्रहत्वविशिष्टव्यक्तेः कर्मताद्वारा भावनान्वयवत् एकत्वविशिष्टग्रहस्य कर्मताद्वारा भावनान्वयो हि न भवतीति ग्रहस्यैवैकत्वस्य कर्मताद्वारा पृथगेवान्वयोऽङ्गीकरणीयोऽप्रकृत्यर्थत्वादिति यावच्छक्ति उद्देश्यवाचकानां द्रव्यपदानाम् इतरव्यावृत्तस्वरूपत्वं साङ्कर्यपरिहारश्च यावताऽर्थेन विवक्षितेन भवति तावदर्थस्य वाक्यभेदाद्यभावेऽवश्यं विवक्षा करणीयेति सिद्धम्।

अनेन चोद्देश्यस्वरूपविचारप्रसङ्गेन यत्रोद्देश्यबोधकं द्वितीयान्तपदं नास्ति तत्राव्यवहितस्वर्गकामादिपदैरेवोद्देश्यस्वरूपस्य बोध इति निरूपयितुं "सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवती"ति वाक्ये सप्तदशारत्नित्वस्योद्देश्यं वाजपेय एवाव्यवहितत्वादिति पूर्वपक्षय्य सप्तदशारत्नित्वस्य न वाजपेयरूपक्रियाङ्गत्वम्, न हि क्रियायां तत्संभवतीति वाजपेयाङ्गेषु अवतरत् सप्तदशारत्नित्वं यद्यूर्ध्वपात्रमात्राङ्गं स्यात्तर्हि यूपपदवैयर्थ्यम्, षष्ठ्या

परम्परासंबन्धापत्तिश्च भवतीति यूपशब्देन यूपकार्यलक्षणया यूपपरिच्छेदद्वारैव तस्याङ्गत्वमिति सिद्धान्तितम् ।

अनेन चाधिकरणेन तदेवोद्देश्यं यत्फलप्रत्यासन्नं यच्चाव्यवहितमिति सूचनाद्यूपस्य साधनत्वं सप्तदशारत्नित्वस्य साध्यत्वमित्यादिविपरीतशङ्का नात्र भवति । एवं च ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गादिकं फलमित्यादिसिद्धान्तोऽपि व्याख्यातः ।

"आनर्थक्यात्तदङ्गेषु" इति सूत्रं पूर्वपक्षानुगुणं सिद्धान्तानुगुणं च योजनाविशेषेण भवतीति तत्र तत्रास्य न्यायस्य "उच्चै ऋचा क्रियते" इत्यादौ सिद्धान्तेऽप्यनुसंधानं युक्तमेव । एवं च यत्रैतन्न्यायानुसन्धानेन विधेयस्य यद्विषयत्वं सिद्धं तत्र तद्विषयताबोधनार्थं यदि पदान्तरं स्यात्, तर्हि स न्यायोऽनङ्गीकरणीयोऽन्यथा तु तेनैव निर्णय इति न दोषः । एवं च यूपार्थमेव सप्तदशारत्नित्वं न वाजपेयार्थम् ॥

तदयं सङ्ग्रहः – संस्कारविधौ द्रव्यविधौ गुणविधौ च सर्वत्र तत्तज्जन्यापूर्वार्थत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । तच्चापूर्वं क्वचिदुद्देश्यस्य वचनान्तरेण बहुकर्माङ्गत्वेऽवगते बहूनां च कर्माणां संस्काराणां चैकप्रकरनस्थत्वे तज्ज्यन्यसर्वोत्पत्त्यपूर्वार्थत्वं यदि तदितरद्रव्यसाध्यकर्मान्तराण्यपि प्रकरणाम्नातानि वर्तन्ते, यथा व्रीहीनित्यत्र व्रीहिपदेन पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनस्य लक्षणा । यत्र तु एकस्मिन् यागे बहूनि स्वसजातीयानि द्रव्याणि वर्तन्ते सर्वेषामेकापूर्वसाधनत्वं तत्रापूर्वसाधनतज्जातिविशिष्टव्यक्तिलक्षणा यथा "ग्रहं संमार्ष्टी"त्यादौ । क्रियोद्देशेन द्रव्यविधौ

तु स्वजन्यापूर्वार्थत्वमेव, यदि स्ववाक्येनेतरविलक्षणता स्वयमेव गम्यते। यथा – "अरुणया क्रीणाती"त्यादौ इति।

तत्र यथा द्रव्योद्देशेन क्रियाविधौ अपूर्वलक्षणा क्रियोद्देशेन द्रव्यादिविधौ चापूर्वलक्षणा, एवं क्रियोद्देशेन क्रियाविधावप्यपूर्वलक्षणा वर्तते नवेति तदपूर्वं किमिति च विषये केचिदत्र मन्यन्ते सत्यं क्रियोद्देशेन क्रियाविधावपि अपूर्वलक्षणा वर्तते इति।

परन्तु तदपूर्वं न क्रियोद्देशेनारुण्यादिविधाविव स्वापूर्वं, किन्तु स्वप्रकरणगतस्वसजातीयसर्वक्रियाजन्यमेव विवक्षणीयम्। एवं चा"भिक्रामं जुहोती"त्यत्र हुधात्वर्थसर्वहोमार्थत्वम् अभिक्रमणस्याङ्गीकरणीयम्, न तु अभिक्रमणं स्वसन्निधिपठितप्रयाजहोममात्राङ्गमिति शङ्का भवति॥

सैवं परिहरणीया – यथा हि "दध्ना जुहोती"त्यादौ प्रकरणेन अग्निहोत्रमात्रस्योपस्थितिर्न हुधात्वर्थहोमसामान्यस्य। अत एव "व्रीहीनवहन्ती"त्यादौ आग्नेयादिप्रकरणादाग्नेयापूर्वसाधनत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम्। यदि हि साक्षात्फलसाधनपरमापूर्वसाधनस्य प्रकरणं तर्हि आग्नेयादिमात्राङ्गत्वं प्रकरणात् व्रीह्यवघातादीनां न सिध्येत्। अस्ति हि प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च प्रकरणादङ्गाङ्गिभावः। तथाच परमापूर्वसाधनसमुदायापूर्वसाधनानामाग्नेयादीनामिव आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वसाधनानां तत्र समुदायापूर्वजननानुकूलयोग्यताधायकानां वा प्रयाजाद्यङ्गजातानामप्यस्त्येव प्रकरणमिति प्रयाजप्रकरणेनावान्तरप्रकरणाख्येन प्रयाजहोमस्यैवात्रोपस्थितिर्न होमसामान्यस्य।

तत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणेन महाप्रकरणाख्येन समुदाय-साध्यपरमापूर्वोपस्थितावपि "व्रीहीन्प्रोक्षती"त्यत्र यथा व्रीहि-श्रुतिसहकृतेनाग्नेयादिप्रकरणेनाग्नेयापूर्वसाधनत्वमात्रम्, एवम-त्रापि पूर्वोत्तरवाक्यगतप्रयाजानुयाजादिश्रुतिसहकृतेनावान्तर-प्रकरणेन प्रयाजहोममात्रास्योपस्थितिः। अत्र च महाप्रकरणा-दवान्तरप्रकरणस्य नासङ्गतिः॥

श्रुतिर्हि त्रिविधऽभिधात्री विधात्री विनियोक्त्री च। तत्र च विधात्री श्रुतिः लिङाद्यात्मिका। अभिधातृश्रुतिपदाभिधेयधा-तुप्रातिपदिकयोः विनियोजकश्रुत्यपरपर्यायतृतीयादिविभक्तीनां च सहकारेणैव विनियोगविधिरिति व्यपदिश्यत इति धात्वर्थक-रणत्वादिबोधस्थले सर्वत्र प्रातिपदिकमात्रोपस्थितस्यापि ग्रहणं युक्तमिति स्ववाक्येन स्वपूर्वोत्तरवाक्यद्वयगतेन वा प्रातिपदिक-मात्रेणोपस्थितस्य ग्रहणं युक्तमेव। एवं चावान्तरप्रकरणत्वनि-श्चयः पूर्वोत्तरवाक्यगतस्वोद्देश्यतादिनिर्णयाधीन इति प्रातिपदि-कश्रुतिमपेक्षत इति युक्तमस्याधिकरणस्यास्मिन्पादे विनिवेशः।

अत्र चावान्तरप्रकरणस्य न विनियोजकत्वं निरूप्यते, कि-न्तु श्रुतिविनियोगप्रसङ्गेन तस्योद्देश्यस्वरूपविशेषनिर्णायकत्व-मात्रमुच्यते, तृतीयपादे तु तस्य विनियोजकत्वमुच्यत इति वि-वेकः॥

एवं च द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणेन प्रकरणसहकृतलिङ्गेन "बर्हिर्देवसदनं दामी"त्यादीनां दर्शपूर्णमासीयलवनाङ्गत्वनिरू-

पणमप्युपपन्नम्। एवं चात्रापेक्षितस्य प्रकरणस्य स्वरूपम् उभ-

याकाङ्क्षत्वमेव, न वक्ष्यमाणं "सन्निहितस्य फलवतोऽनवगताङ्गताकपदार्थविषये इतिकर्तव्यतात्वेनापेक्ष्यमाणत्वम्। तथा च वक्ष्यमाणप्रकरणस्य मन्त्रादिसिद्धपदार्थाविषयत्वेऽपि नानुपपत्तिः ॥"

यत्तु न्यायप्रकाशे – अभिक्रमणस्य प्रयाजहोमाङ्गत्वमवान्तरप्रकरणादित्युक्तं तदवान्तरप्रकरणस्य हुधात्वर्थनिर्णयमात्रार्थमेवात्रापेक्षितत्वादभिक्रमणप्रयाजहोमयोरङ्गाङ्गिभावस्य श्रौतत्वस्य वाक्यीयत्वस्य वाङ्गीकारान्न यथाश्रुतं सङ्गतं भवति। एवं च महाप्रकरणसहकृतश्रुत्या तादृशवाक्येन वाऽभिक्रमणस्य प्रयाजाग्नेयादिसर्वहोमार्थत्वं वोत प्रयाजहोममात्राङ्गत्वं वेति विचारस्यैव युक्तत्वान्न्यायप्रकाशे महाप्रकरणेनाभिक्रमणस्य न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति ग्रन्थः प्रयाजादिसाधारणसर्वहोमार्थत्वनिषेधाभिप्राय एव योजनीयः।

तच्चावान्तरप्रकरणं तत्रैव भवति, यत्राङ्गोद्देशेनाङ्गविधानं न समाप्तम्। यथा प्रकृते – प्रयाजाङ्गे "समानयते जुह्वामौपभृतमि"ति प्रयाजाङ्गविधानस्य न समाप्तिः किन्तूत्तरत्रापि प्रयाजाङ्गानि कानिचन विधीयन्ते "प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति" इत्यादिवाक्यैरित्यत्रावान्तरप्रकरणं वर्तते। "साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यात्" "असमाप्तं हि पूर्वेणेति" च सूत्रकारोऽप्यमुमेवार्थं सूत्रयति ॥

अङ्गाङ्गविधानस्य समाप्तिविनिर्णयः पुनरपि तदुद्देशेनैवाङ्गान्तरविधायकवाक्यानुपलम्भनिबन्धनः तदनङ्गविध्युपलम्भनिब-

न्धनो वेति स्वोद्देशेनाङ्गान्तरविधायकवाक्यान्तरं यदि वाक्यचतु-ष्टयानन्तरं वर्तते वाक्यचतुष्टये च मध्यगते कस्याङ्गमिति निर्णयो न भवति तर्हि तस्य पञ्चमवाक्यपर्यन्तं तदङ्गप्रकरणानुवृत्तिक-ल्पनादवान्तरप्रकारेण वाक्यचतुष्टयप्रतिपादितार्थनामपि तदङ्ग-त्वमेव ॥

अत्राधिकरणेऽवान्तरप्रकरणस्योद्देश्यस्वरूपविशेषनिर्णायकत्वमात्रमुत मध्यगतवाक्यचतुष्टयप्रतिपादितार्थनामङ्गत्वनिर्णयस्तृतीयपा-दगतप्रकरणविनियोजकताधिकरणेनैव युक्तः। अङ्गसम्बन्धी-तिकर्तव्यताकाङ्क्षाया एवावान्तरप्रकरणत्वात् यावदङ्गोद्देश्यका-ङ्गविधिना महाप्रकरणस्य प्रतिबन्धादेवावान्तरप्रकरणस्य तत्र तत्र प्रबलता वर्ण्यते, न तु सन्निध्यादीनां प्रकरणकल्पनयेवा-वान्तरप्रकरणस्यापि महाप्रकरणकल्पनयेति विनियोजकस्य वाक्यकल्पकस्य प्रकरणस्य द्वैविध्यं न्यायप्रकाशोक्तं चिन्त्यो-पपत्तिकमेवेत्यामनहोमादावपि प्राकरणिक एव विनियोगो नत्ववान्तरप्रकरणाधीनः ॥

यदि तु पूर्वोत्तरवाक्यगतप्रयाजाद्युद्देश्यस्वरूपबोधकस्य पदस्यात्राप्यनुषङ्गेणाभिक्रमणादीनामिवामनहोमादीनामपि वाक्यीय एव विनियोग इति विभाव्यते, तदावान्तरप्रक-रणस्य महाप्रकरणाद्बलीयस्त्वादिसिद्धान्तः सूत्रानुपबद्धो नाङ्गीकरणीयः ॥

यत्र तु पूर्वं किंचिदुद्दिश्य किमप्यङ्गं विधाय मध्ये तदनङ्गानि कानि च विधाय पठित्वा वा प्रथममेवानूद्य पुनरङ्गान्तरं विधीयते

न वा विधीयते तत्र तु नावान्तरप्रकरणेन विनियोगः प्रथमवाक्यश्रुतस्यैवोद्देश्यस्यानुषङ्गो वेति "संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्या"दिति निरूपयन्सूत्रकारः उपवीतं न सामिधेन्यङ्गमिति बोधयति।

उपवीतविधायकं हि वाक्यं "उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते" इति। तस्य वाक्यस्यानन्तरं हि "अन्तरानूच्यं स देवत्वाये"ति सामिधेनीगुणा आम्नायन्ते। पूवमपि "पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्" इति सामिधेनीगुणा विहिताः। एवमपि "पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूया"दिति वाक्यस्यानन्तरं निविन्नाम्नां मन्त्रविशेषाणां सामिधेन्यनङ्गानां "एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्ये"ति काम्यसामिधेनीकल्पनां च विधानेन व्यवधानं वर्तत इति नोपवीतं सामिधेन्यङ्गमिति युक्तम्।

गोदोहनादिभिः काम्यैरिव काम्यसामिधेनीकल्पैर्यद्यपि न प्रकरणस्य विच्छेदः संभवति; तथापि निविन्मन्त्रैस्तद्विच्छेदः संभवत्येव। पूषानुमन्त्रणमन्त्रानन्तरं दर्शपूर्णमासाङ्गानां बहूनामिव निविन्मन्त्रानन्तरं बहूनां सामिधेन्यङ्गानां पाठाभावान्न सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिकल्पनं सम्भवति।

भाट्टदीपिकायां तु – अन्तरानूच्यमिति अनुवचनसामान्यस्यैव गुणो विहितः न तु सामिधेन्यनुवचनस्येति नोपवीतानन्तरं सामिधेनीगुणाम्नानमिति यद्वदन्ति तदिदं सूत्रभाष्यादिमतविरुद्धम्। यथाहि – "समानयते जुह्वामौपभृतमि"ति प्रयाजानुयाजोभयाङ्गविधानमुपक्रम्यान्ततः "प्रयाजशेषेण हवींष्य-

भिघारयती"ति प्रयाजहविरङ्गमात्रोद्देशेऽपि प्रयाजाङ्गत्वमभिक्रमणस्यैवं सामिधेन्यनुवचनसाधारणानुवचनसामान्यगुणविधावपि प्रकरणानुवृत्तिरुपपन्नैवेति न दोषः ॥

अयमत्र निष्कर्षः – यत्र स्वोद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचारः यथा व्रीह्यादीनां तत्र व्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वं लक्षणीयम्। तत्र च प्रकरणं तात्पर्यग्राहकम्। तच्चापूर्वं प्रधानापूर्वं, परमापूर्वम्, अङ्गापूर्वमिति निर्णये व्रीह्यादिश्रुतिरप्युपयुज्यते। तच्चोद्देश्यं प्रातिपदिकार्थो धात्वर्थो वेति न विशेषः। सर्वथाऽपूर्वाङ्गत्वमेव द्रव्यगुनक्रियाणामङ्गीकरणीयम्।

यत्र तूद्देश्यमपूर्वार्थमेव तत्रान्तरेणापि प्रकरणमुद्देश्यपदेनैवापूर्वसाधनत्वं लक्ष्यते। यथा – "यस्य पर्णमयी जुहू"रित्यत्र जुहूपदेनापूर्वसाधनत्वमव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाल्लक्ष्यते। इयान् विशेषः – प्रकरनानुप्रवेशे उद्देश्यत्वं विशेषे पर्यवस्यत्यन्यथा तु सामान्ये। 'अभिकामं जुहोती'त्यत्र होमस्यापि प्रक्षेपरूपस्यापूर्वव्यभिचारित्वादवान्तरप्रकरणेनोद्देश्यविशेषो नियम्यत इति युक्तमेव।

तथाच "वारणो यज्ञावचर" इत्यादौ यज्ञस्य देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपस्यापूर्वाभिव्यभिचारित्वान्न प्रकरणानुप्रवेश इति सर्वयज्ञार्थान्येव वारणादीनि। एवं च "वारणो यज्ञावचर" इत्यादीनामाधानप्रकरणे पठितानामप्याधानस्यायज्ञत्वादनारभ्याधीतवाक्यसदृशमेव "वारणो यज्ञावचर" इत्यादि वाक्यम्। तत्रापि यद्याधानाङ्गत्वं पवमानेष्टीनां पवमानेष्ट्यङ्गसन्दंशपतित-

त्वं वाऽस्य वाक्यस्य स्यात्तदाऽनर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेनाभिक्रमणन्यायेन वा विशेषे नियमनं संभवेत्, न चैतदस्ति। अतोऽभिक्रमणन्यायाभावाद्धारणादीनां जुह्वादीनामिव सर्वयज्ञार्थत्वमेवेति सति प्रकरणाद्यनुप्रवेशे उद्देश्यस्य नियमनमन्यथा तु नेति सिद्धम् ॥

तत्र प्रकरणमिव लिङ्गक्रमावप्युद्देश्यस्वरूपविनिर्णयेऽपेक्ष्येते एव। अत एव "वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते" "वृधन्वती अमावास्याया"मित्यत्र पूर्णमासपदस्य न यागत्रयपरत्वं किंतु पूर्णमासाङ्गाज्यभागपरत्वं पूर्णमासकालिकाज्यभागपरत्वं वेति वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योर्न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्। एवं च "वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते" "वृधन्वती अमावास्याया"मिति वाक्ये केवलं व्यवस्थामात्रं बोधयत इति सिध्यति।

तथाच श्रुतिप्रमाणं स्वापेक्षया दुर्बलानामपि प्रमाणानां लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानामबोधेनैव सत्यामुपपत्तौ प्रवर्तत इति लिङ्गवाक्यप्रकरणक्रमादिप्रमाणानु प्रवेशे सर्वत्र व्यवस्थैव नाव्यवस्थेति उद्देश्यस्वरूपमवगतं सामान्यरूपमेव लिङ्गाद्यभावे ग्रहीतव्यमिति करिष्यमाणसर्वहोमाङ्गानां हस्तावनेजनादीनां करिष्यमाणाङ्गप्रधानसाधारणसर्वकर्मार्थत्वमेव नानान्तराव्यवहितकर्मार्थत्वमात्रम्। संस्कृतस्य हि उत्तरत्र विनियोगोऽपेक्षित इति निमित्तेन कल्प्यमानमुत्तरं कर्मानन्तरमङ्गं वा प्रधानं वेति निर्णये न किमपि नियामकं वर्तत इति सर्वार्थत्वमेव युक्तम् ॥

“आग्नेयं चतुर्धा करोती”त्यत्र तु अग्निदेवताकपुरोडाशत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति तस्यान्यस्याभावात् व्रीहिपदेन पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनत्वमिवात्रापि आग्नेययागजन्यापूर्वसाधनपुरोडाशत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति नैन्द्राग्नपुरोडाशस्यापि चतुर्धाकरणमापद्यत इति तत्रापि व्यवस्थैव ।

यद्यपि नात्र प्रकरणाद्यनुप्रवेशः, तथापि अपूर्वाव्यभिचार्याग्नेयत्वस्य यज्ञत्वस्येवान्यसाधारणत्वाभावान्नाव्यवस्थेति सर्वमनवद्यमिति श्रौते विनियोगेऽपेक्षितं व्यवस्थितं च प्रकरणाद्यनुप्रवेशतदभावाभ्यां सिद्धमिति श्रुतेरङ्गत्वप्रमाणतोपपन्नैव ॥

यत्तूद्देश्यं क्रत्वादिकमर्थज्ञानमन्तरा न संभवति, तदर्थज्ञानं क्रतुसाधनमिति श्रुत्याऽबोधितमपि क्रतोरङ्गमिति स्वगतक्रतुसंपादनयोग्यतात्मकेन लिङ्गेन क्रतोरङ्गमिति श्रुतिरिव लिङ्गमप्यङ्गत्वे प्रमाणम् ।

लिङ्गलक्षणं तु अङ्गत्वघटकपरोद्देश्यताकृतिकारकतयोरन्यतरपदकल्पनानुकूलपदपदार्थनिष्ठयोग्यतेति भाट्टदीपिकायां खण्डदेवाचार्या लिखन्ति । “सामर्थ्यं सर्वभावनां लिङ्गमित्यभिधीयते” इति वचनस्याप्ययमेवाशयः ।

एवं चार्थज्ञानं क्रतुसाधनमिति जानन्पुरुषः अर्थज्ञानेन क्रतुं संपादयेदिति विधिं कल्पयित्वैवार्थज्ञानं क्रतोरङ्गमिति निश्चिनोतीति पदार्थगतयोग्यतायां लक्षणसमन्वयः ।

पदगतयोग्यता तु नार्थज्ञानवत्स्वत एव स्वस्य कर्मविशेषाङ्गत्वमर्थविशेषबोधनद्वारा पदानां क्रत्वङ्गत्वं गमयितुमीष्टे । त-

थाहि – "बर्हिर्देवसदनं दामी"ति मन्त्रो हि लवनं प्रकाशयन् लवनस्याङ्गमिति निर्णयो हि न लिङ्गमात्रेण भवति। नह्यर्थ-ज्ञानं विनेव क्रतुः मन्त्रं विना लवनं न भवतीति लवनस्वरूपे मन्त्रस्यानुपयोगादपूर्वसाधनलवनार्थत्वमङ्गीकरणीयम्। तच्चा-पूर्वसाधनलवनप्रकाशनेनैव भवतीति दामिपदेनापूर्वसाधनलव-नस्मरणार्थं प्रकरणानुप्रवेशोऽवश्यमूरीकरणीय इति दर्शपूर्णमा-सादिप्रकरणेन सामान्यतो दर्शपूर्णमासाङ्गतयाऽवगतस्य लव-नमन्त्रस्य लवनप्रकाशनद्वारा तदङ्गत्वनिर्णयो लिङ्गप्रकरणाभ्यां द्वाभ्यामेव भवतीति तत्रोभयस्य समप्राधान्यस्य प्रकरणप्रधान-ताया वा बलाबलाधिकरणेन निरूपयिष्यमाणेन विरोधेनासंभ-वात् विशेषविषयलिङ्गप्रधानताया युक्तत्वाच्च प्रकरणादिसहिता पदगता योग्यता मन्त्राणां दर्शपूर्णमासाद्यङ्गतां बोधयतीति पद-गतयोग्यतायामपि लक्षणसमन्वयः।

तथाच लवनादिप्रकाशकस्य मन्त्रविशेषस्य ऋतुविशेषप्रक-रणे समाम्नातस्य योग्यतां दृष्ट्वा पुरुषः कल्पयति – अनेन म-न्त्रेण दर्शपूर्णमाससंबन्धि लवनं प्रकाशयेदिति विना विनियोग-विधिमिव उद्देश्यवाचकपदम् अङ्गत्वबोधकतृतीयादिविभक्तिं वा कल्पयन् मन्त्रो लिङ्गमात्रेण क्रतुविशेषस्याङ्गं श्रुतिकल्पनाद्वारा भवतीति सिद्धम्।

लिङ्गं चात्र "सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते" इति वचनाद्धर्म्यविनाभूतः शक्तिविशेष एवेति कादाचित्कार्थविशेष-प्रतिपादनशक्तिमत्त्वमतो न लिङ्गपदाभिधेयमिति मुख्यार्थ एव म-

न्त्रलिङ्गं विनियोजकं न गौणार्थे इत्यपि सिद्धमेव ।

पदानां हि शक्तिर्लक्षणा गौणी चेति वृत्तित्रयमर्थप्रतिपादनार्थमपेक्षितम् । तत्र लक्षणावृत्तिगौणवृत्तिस्थलेऽपि शक्त्यनुसंधानं प्रथमतोऽपेक्षितमेवेति शक्यार्थप्रकाशनेनैव मन्त्राणामङ्गत्वं मन्त्रलिङ्गवशेन । यदि तु श्रुत्या लिङ्गानपेक्षया लिङ्गबाधेन स्वशक्येतरार्थे मन्त्राणां विनियोगः, तर्हि तत्र गौणार्थं प्रत्यपि मन्त्रोऽङ्गमेव, परन्तु तदङ्गत्वं श्रुत्यैव न मन्त्रलिङ्गेनेति न विरोधः ।

यथैन्द्रमन्त्रस्य "ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति गार्हपत्यिपस्थाने श्रुत्या विनियुक्तस्य गौण्या लक्षणया वा इन्द्रादिपदेनापि गार्हपत्यबोधकस्यैन्द्रलिङ्गबाधेन श्रुत्या गौणेन्द्ररूपगार्हपत्याङ्गत्वम् ।

"बर्हिर्देवसदनं दामी"ति मन्त्रस्य तु श्रुत्या गौणबर्हीरूपोलपराजौ विनियोगाभावान्न लिङ्गमात्रेण गौणार्थाङ्गत्वं युक्तम् ।

ऐन्द्रमन्त्राणां हि लिङ्गेनैन्द्रीति तद्धितश्रुत्या चेन्द्रप्रकाशनार्थत्वमेवावगम्यते । यदि ह्यैन्द्रमन्त्राणां नेन्द्रदेवताप्रकाशनार्थत्वं स्यात्, अग्निदेवताप्रकाशनार्थत्वमेव स्यात्, तर्हि ऐन्द्रीत्यनुवाद एव नोपपद्येत । तथाचैन्द्रीत्युपक्रमस्थानुवादानुसारेण लिङ्गिपष्टम्भेनैव विनियोगवाक्यस्य प्रवृत्तत्वात् तदविरोधेनैवात्र विनियोगो वर्णनीय इति ऐन्द्या इन्द्रमुपतिष्ठते इत्युद्देश्यवाचकपदाध्याहारेणैव वाक्यार्थबोधो वर्णनीयः । एवं गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यंशेऽपि आग्नेय्येति विधेयाध्याहारेण वाक्यार्थो वर्णनीय इति

वाक्यभेद एवात्र विवक्षितः । यदि त्वेकवाक्यत्वमेवात्राङ्गीकरणी-

यमित्याग्रहः, एवमपि गार्हपत्यमिति द्वितीयायाः सामीप्यलक्ष-णामङ्गीकृत्य गार्हपत्यसमीपे स्थित्वेन्द्रमुपतिष्ठेत इत्येवात्र वा-क्यार्थ इति गौणार्थे मन्त्राणां कुत्रापि न विनियोग इति शङ्काऽत्र समापतति।

इदमत्र समाधानम् – सत्यं "ऐन्द्या गार्हपत्य"मित्यत्रैन्द्रीति तद्धितेन मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनार्थत्वमवगतं, नचैतदुपक्रमावगतं पाश्चात्त्यगार्हपत्योपस्थानविनियोगस्य विरुद्धम्। न हि "क-दाचन स्तरीरसी"ति वाक्यगतेन्द्रादिपदानां मुख्यवृत्त्या इन्द्रप्र-काशकत्वमपि वयं वारयामः। मुख्यवृत्त्या इन्द्रप्रकाशकस्यैव तस्य मन्त्रस्य गौण्या वृत्त्याऽग्निप्रकाशनार्थत्वमेव वयं वदामः। गौणार्थविवक्षा हि मुख्यार्थानुपपत्त्यैव भवतीति मुख्यवृत्त्यनुस-न्धानमप्यपेक्षामहे। एवं चास्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये विनियोगो नै-न्द्रीत्यनुवादाद्यनुपपत्त्या न संभवति। एतेन – "प्रयाजशेषेण हवींष्याभिघारयती"त्यत्र प्रयाजशेषत्वानुवादानुपपत्त्या प्रयाज-शेषस्यान्यत्र विनियोगेन प्रयाजशेषं हविःषु अभिघारयतीति ल-क्षणाश्रयवदत्रापि लक्षणाश्रयणमिति – प्रत्युक्तम्॥

लिङ्गमात्रेणेन्द्रे विनियोगस्तु प्रबलश्रुतिविरोधान्न संभवति। यदि हि श्रुतितः पूर्वमेव लिङ्गेन श्रुतिमनपेक्ष्य विनियोगः क्रि-येत, तर्हि कथमपि गार्हपत्यमिति द्वितीया सामीप्यं लक्षयेत्, न-त्वेतदस्ति। शाब्दबोधे हि योग्यताज्ञानं न कारणं, किंतु योग्य-तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमात्रमिति अयोग्यतानिश्चयाभाव एव कारणमिति श्रुतिर्लिङ्गज्ञानं पुरोधायैव न विनियोजिका। तदुक्तं

भामत्याम् – "लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तृता। श्रुति-ज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोगकमि"ति ॥ तथाच श्रुतिविरुद्धा स्मृतिरिव विनियोजकश्रुतिविरुद्धं लिङ्गं न प्रमाणमिति न दोषः।

अत्र भामतीकाराः – द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारकविभक्तितया क्रियां प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयतः। क्रियां प्रति कर्मणः शेषित्वं करणस्य च शेषत्वमिति पदान्तरानपेक्षं विनियोगः श्रुतिमात्राद्गम्यते। सोऽयं सामान्यतोऽवगतो विनियोगः पदान्तरवशाद्विशेषेऽवस्थाप्यते। सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धो वाक्यगोचर इति – वदन्ति।

एवं च स्मृत्यादिगतया तृतीयादिविभक्त्या विनियोगोऽवगम्यमानः वाक्येन विशेषे व्यवस्थाप्यमानः तदैवास्माकमादरणीयो यदा विनियोगविधेः स्मृतिरूपायाः प्रामाण्यमपि निश्चितं स्यात्। तथापि स्मार्तविनियोगोऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितः निश्चितप्रामाण्यकमन्त्रलिङ्गेन विरुध्यमानो न मन्त्रलिङ्गं बाधितुमीष्टे। एवं च स्मार्तश्रुतिमन्त्रलिङ्गयोर्विरोधे मन्त्रलिङ्गमेवादरणीयं न स्मार्तश्रुतिः। अत्र च सर्ववेष्टनस्मृताविवाप्रामाण्यं बाधितार्थत्वरूपं वाऽननुष्ठानलक्षणं वेत्यन्यदेतत् ॥

इदं च मन्त्रलिङ्गं प्रमाणान्तरेण क्रत्वङ्गतया निर्णीतार्थबोधकयत्किंचित्पदवत्त्वे सति क्रत्वसमवेतार्थबोधकांशान्तरेणापि क्रतुसमवेतमेवार्थं प्रकाशयति, स्वघटकपदार्थस्य कस्यापि प्रमाणान्तरेण क्रतुसमवेतत्वेऽनवगते तु स्वयमेव स्वपदार्थं क्रतुसमवेतं प्रापयन्त् प्रकाशयति।

यथा – "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे"ति मन्त्रोऽग्निहोत्र-होमेऽग्निदेवतां प्रापयति तां प्रकाशयति च।

"देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-मग्नये जुष्टं निर्वपामी"त्यादिस्तु क्रतुसमवेतं निर्वापमेव प्रकाश-यति तदसमवेताश्विसवित्रादिपदैरपीति नात्र मन्त्रलिङ्गेनाग्नेययागेऽश्वरसवित्रादीनामपि प्रापणं विवक्षितम्।

मन्त्रलिङ्गेन तत्रैव स्वपदार्थस्य क्रतुसमवेतत्वमपि प्राप्यते यत्र क्रतोरपेक्षा वर्तते इति नादृष्टार्थानां जपमन्त्राणामपि पदार्थ-प्रापकत्वम्। येषां तु मन्त्राणां क्रतुसमवेतार्थबोधकत्वं मुख्यया वृत्त्या न संभवति समाख्यादिभिर्दुर्बलप्रमाणैरप्यन्यत्र संबन्धेन मुख्यया वृत्त्या तत्संभवस्तेषां प्रकरणादिबोधेनाप्युत्कर्ष एवा-ङ्गीकरणीयो यथा पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां पूषदेवताकयागे समुत्क-र्षः।

गौणार्थेऽपि मन्त्राणां विनियोगे हि पुष्यतीति पूषेति कथमपि वृत्त्यन्तरेण पूषादिपदानामप्यग्न्यादिबोधकत्वोपपत्त्या तदुत्कर्ष-सिद्धान्तोऽप्यसङ्गतः स्यात्। ये तु मन्त्राः श्रुत्यान्यत्र विनियु-क्तास्तेषां तु गौण एवार्थे विनियोग इत्युक्तमेवेत्यधुनातनानाम् अन्यत्र विनियुक्तमन्त्रमुख्यार्थवशेनापि कापि कापि क्रियमाणा धर्माधर्मव्यवस्था न प्रमाणमिति सिद्धम्॥

अयं चै गौणार्थे मन्त्रविनियोगः श्रौतोऽपि लिङ्गबाधेन तत्रैव भवति, यत्र केवलमन्यार्थस्यान्यविनियोगमात्रं विवक्षितम्, यथा – "ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्यादौ। इदं हि वाक्यं ऐन्द्रीम-

न्त्रस्य गार्हपत्योपस्थाने विनियोगमात्रमवगमयति, नतु मन्त्रविशिष्टगार्हपत्योपस्थानम् ।

यत्र तु लिङ्गाद्यबाधेन कालादिविधिः कोऽपि संभवति, तत्र तु न गौणार्थे विनियोगः । यथा – "हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयती"त्यत्र हविष्कृन्मन्त्रस्य लिङ्गप्राप्ताह्वानस्य नावघाते विनियोगः, किंतु मन्त्रकरणकाह्वानकालमात्रविधिः ।

यस्य हि मन्त्रस्य प्रकृते कर्मणि स्वलिङ्गवशेनानेकाङ्गत्वं प्रसक्तम्, यस्य वा प्रकृते कर्मणि कथमपि दृष्टद्वारेण नोपयोगः क्रियान्तरे च सामान्यसंबन्धबोधकसमाख्यादिकं नास्ति, तस्यैव प्रकृत एव कर्मणि इतरपरिसंख्यायाऽन्यथा वोपयोगः श्रुत्या क्रियते । यथा – "इमामगृभ्णन्रशनामृतुस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति अश्वरशनग्रहणमात्रे विनियोगः । ऐन्द्या गार्हपत्यमित्यत्रापि चयनसंस्कार्यस्य गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं न तदसंबन्धस्येन्द्रस्येति भाट्टदीपिकायां व्यक्तम् । एवं चावश्यकर्तव्यवैधाह्वानप्रकाशकतयैव मन्त्रपाठोपपत्तौ तद्बाधेनावघाते मन्त्रविधिरयं न सङ्गतः । अवघ्नन्निति शतृप्रत्ययेन कालोपलक्षणेन त्रिरभ्यासमात्रविधानेनैव "हरिष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयती"ति विधिश्चरितार्थः ।

"उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन् विहरेति" वाक्यमपि नोत्थाने अग्नीन्विहरेतिमन्त्रस्य विनियोजकम्, किंतु मुख्येऽग्निविहरणादावेवेति । इयान् विशेषः – "हविष्कृदेहि" इति वाक्ये कालोऽपि प्राप्त इति अभ्यासमात्रविधिरिति ।

"व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजती"त्यादावपि लिङ्गाबोधेनैव विनियोगः, इतिकरणस्य मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वमङ्गीकृत्य संसर्गविधया कालपरत्वं चाङ्गीकृत्य लिङ्गाबाधस्यैव युक्तत्वात्।

"प्रणीताः प्रणष्येरन् वाचं यच्छति तां सहविष्कृता विसृहती"ति वाक्ये तु हविष्कृन्मन्त्रस्य वाग्विसर्गे विनियोगः प्रतीयमानोऽपि नाङ्गीक्रियते। अत्र तृतीयाया इत्थंभूतलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य हविष्कृन्मन्त्रपाठपर्यन्तं वाग्यमः करणीय इत्यर्थो युक्तः इति वाग्यमापेक्षितावधिसमर्पकत्वमेव युक्तमिति सत्यां गतौ लिङ्गबाधो न युक्तः।

ऐन्द्रीवाक्ये तु ऐन्द्या तृतीयायाः करणत्वमेवार्थः। उपतिष्ठत इति आत्मनेपदेन हि "उपान्मन्त्रकरण" इति सूत्रप्रापितेन मन्त्रकरणकोपस्थानप्रतिपादनेन हि तत्रापेक्षितं करणमेव नावध्यादिकं किमपीति लिङ्गबाधो गत्यन्तराभावादङ्गीक्रियते। एवं च तृतीयायाः करणत्वं इत्थंभूतलक्षणत्वं चोभयमप्यर्थश्चेदपि करणत्वस्य बोधोऽपेक्षितश्चेत्करणत्वमेवार्थ इति सिद्धम्।

"सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती"त्यत्र तु "सूक्तवाक एव याज्या" इति वाक्यशेषात्सूक्तवाकस्य यागसाधनत्वावगमात् अपेक्षितसाधनताबोधकत्वमेव युक्तम्। एवं च वाक्यशेषानुसारेण प्रहरतिपदेनापि मान्त्रवर्णिकदेव्वताकल्पनया होम एव। लक्ष्यत इति न दोषः। वाक्यशेषावगतसाधनतापरत्वमप्यत्र पूर्वत्रेव लिङ्गबाधाभावान्न दोषाय। अत्र हि लिङ्गेन श्रुतेरुपष्टम्भ एव न श्रुत्या लिङ्गस्य बाध इति लिङ्गाबाधार्थं बहु यतितव्यमिति सिद्धम्॥

एवं च सूक्तवाकमन्त्राणां श्रुतिविनियुक्तानामपि यथालिङ्गं विभज्य विनियोगोऽपि व्याख्यातः। सूक्तवाक्य एव याज्येतिवाक्यशेषेण सूक्तवाकस्य यागसाधनत्वं यत्प्रतिपादितं तत्सति संभवे दृष्टिविधयैवाङ्गीकरणीयमिति लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वमेवाङ्गीकरणीयम्। यथा प्रहरण एव विनियोगात् न प्रहरणाभावे सूक्तवाकस्यानुष्ठानं तथा विभज्य इष्टदेवताप्रकाशनार्थं विनियोगाल्लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनाभावेन न तस्यानुष्ठानम्। सूक्तवाकशब्दो हि सुष्ठु वक्तीति व्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रविशेषे यौगिको न तु तत्समुदाये रूढ इति सूक्तवाकेनेति वाक्ये नावयवे लक्षणा॥

यस्तु सूक्तवाकमधीयीतेत्यादौ सूक्तवाकशब्दस्य मन्त्रसमुदाये प्रयोगः, स तस्य तत्र निरूढलक्षणाङ्गीकारादुपपद्यते।

एवं च सत्यामबाधेनोपपत्तौ न बाधो युक्त इति सूक्तवाकेनेत्यत्र यथा श्रुतिलिङ्गाभ्यां व्यवस्था, एवं काम्याज्यानुवाक्याकाण्डसमाख्याविषयाः ये काम्ययाज्यानुवाक्याक्रमेण पठिताश्चैन्द्राग्न्यादिप्रकाशकानां तेषां मन्त्राणामपि क्रमसमाख्यानुसारेणैव लिङ्गेन व्यवस्था न तद्बाधेनेति श्रुतिलिङ्गाभ्यामिव लिङ्गक्रमसमाख्यानैरपि व्यवस्था भवत्येव।

लिङ्गानपेक्षं यस्या विनियोजकत्वं तया प्रबलया श्रुत्यैव लिङ्गाबाधे सामान्यसंबन्धबोधार्थमपेक्षितयोः क्रमसमाख्ययोः कथं लिङ्गेनाबाधे सति विरोधः। बलाबलाधिकरणेऽपि विरोधेनैकस्याप्रामाण्येऽवश्यं वक्तव्य एव दुर्बलस्य बाध्यत्वं प्रबलस्य बा-

धकत्वं चोक्तमिति न विरोधः ।

न हि केवलं लिङ्गं विनियोजकम् । मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षा तु सर्वमन्त्राणां वाचस्तोमे विनियोगान्नास्त्येव मन्त्रलिङ्गस्य हि प्रकणादिसहकारेण मन्त्रपाठकालोत्पन्नमन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षा-वेलायामनुपस्थितं वाक्यमिति सामान्यसंबन्धबोधकत्वं न वा-क्यस्य, किंतु प्रकरणस्यैवेति दुर्बलस्यापि प्रकरणस्य वाक्यप्रमा-णोपस्थितेः पूर्वमेव लिङ्गोपष्टम्भान्न लिङ्गसामान्यसंबन्धबोधक-स्य प्रकरणस्य वाक्येन बाधः ॥

दुर्बलप्रमाणं प्रबलाश्रितं प्रबलमेव । तदुक्तम् – "अत्यन्त-बलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबलैः पार्थिवाश्रितैः" इति ॥ वाचस्तोमे विनियोगो हि सामान्यतो वा-क्यीयः तेषामेव मन्त्राणाम् । लिङ्गेन तु मन्त्रविशेषाणामिति भि-न्नविषयत्वात् । मन्त्रलिङ्गाद्ब्राह्मणवाक्यबलीयस्त्वमपि न विरु-द्धम् ; समानविषयवाक्यलिङ्गविषयत्वात्तस्य नियमस्य ॥

सामान्यसंबन्धबोधकस्य प्रकरणस्य स्वतन्त्रवाक्याबाध्य-त्वमत्र निरूपितम्, न स्वतः वाक्यादिकल्पनया विनियोजकस्य प्रकरणस्येति न बलाबलाधिकरणविरोधो भविष्यति ॥

"श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौ-र्बल्य"मित्यत्र समानस्वभावानां श्रुतिलिङ्गादीनामेव बलाबल-विचारः कृतो न विषमस्वभावानाम् ।

एतेन पूषानुमन्त्रणमन्त्रादौ समाख्यया प्रकरणबोधोऽपि

व्याख्यातः । प्रबलविनियुक्तस्यापि दुर्बलेन विनियोगो भिन्नवि-

षयत्वे भवत्येवेति मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन समान-विषययोः प्रकरणसमाख्ययोः पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रबलोपष्ट-म्भात्समाख्यया पूषयागे विनियोगेन प्रकरणस्य बाध उपपन्न एव ।

एवं च विनियुक्तविनियोगस्य भिन्नविषयत्व एव संभवात् "आग्न्येय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते" इत्यत्र स्तोत्रादिविनियुक्तसय प्र-कृताप्रकृतमन्त्रसामान्यस्याग्नेयपदेन ग्रहणं प्राप्तमपि न वयमूरी-कुर्मः । उपस्थानजन्यापूर्वार्थत्वं न मन्त्रसामान्ये प्राप्तं, किंतु प्र-कृतानामेव स्तोत्रादिकार्यान्तरे विनियुक्तानामिति नाप्रकृताना-मपि मन्त्राणां ग्रहणम् ।

एवं च मन्त्रलिङ्गमिव ब्राह्मणवाक्यमपि प्रकरणाबाधेनैव प्रव-र्तत इति वाचस्तोमविनियोजकवाक्येन क्रमसमाख्यादिबाधो न भवत्येवेति इन्द्राग्निमन्त्राणां लिङ्गक्रमसमाख्यानैरेव व्यवस्थेति सिद्धम् ॥

"आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत" इति वाक्य इव चतुरो ब्राह्म-णान्प्राशयेदित्यादावपि प्रकृतानामेव ब्रह्मौदनप्राशनादौ विनि-योगो विवक्षितः ॥

"आत्रेयाय प्रथमं हिरण्यं ददाती"त्यत्र तु न ऋत्विज एवेति नियमः । न हि ऋत्विज आत्रेयत्वं प्राप्यते । न ह्यात्रेय एक ऋ-त्विक् संपादयितव्य इति विधिरस्ति । सर्वथा चैकविषयत्वे वा-क्येन प्रकरणस्य वाक्येन क्रमसमाख्ययोर्वा बाधायोगात् लिङ्गक्र-मसमाख्यानैः श्रुतिलिङ्गाभ्यां चेन्द्राग्नमन्त्रादौ सूक्तवाके च व्य-

वस्था या कृता सोपपद्यत एव ॥

सूक्तवाके यो विभज्य विनियोगः कृतः स इष्टदेवतानां प्रकृत-कर्मार्थत्वमपि प्रमाणान्तरसिद्धमिति कृत्वैव। यत्र मन्त्रेषु प्रमा-णान्तरेण स्वप्रकाशितदेवतेतरदेवतानां प्राप्तिस्तेषामुच्चारणं के-वलमदृष्टार्थं, यदि तु प्रमाणान्तरेण स्वेतरदेवताया अप्राप्तिस्तत्र मन्त्रलिङ्गेनैव देवताया अपि कल्पनमिति पूर्वमुक्तमिति मन्त्रसमु-दायसमाख्यादीनामपि बाधेनैव लिङ्गेन विनियोगो मन्त्रार्थप्रका-शनद्वारेण यदि भवति तर्हि तथैवाङ्गीकरणीयमिति भक्षेहीत्यादि-भक्षानुवाकमन्त्राणामपि ग्रहणावेक्षनादिप्रापणपूर्वकं तदर्थप्रका-शनेनैव भक्षणे विनियोगोऽङ्गीकरणीयः।

यद्यपि ग्रहणावेक्षणादिप्रतिपादकानामप्यंशानाम् एकवा-क्यतयैव भक्षण एवाविभज्य विनियोगोऽपि भवति ; तथापि स्वतो निराकाङ्क्षयोराख्यातयोरेकवाक्यताकल्पनं न युक्तम् ॥

“स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि” “तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधः सुमनस्यमानः” इति मन्त्रयोः सत्यपि विभज्यमानसाक्षाङ्क्षत्वेऽख्यातभेददर्शनात् न वाक्यैकत्वमिति विभज्य विनियोग इति हि वक्ष्यते। एवं च तत्रे-वैकवाक्यताऽभावे निराकाङ्क्षयोः कथमेकवाक्यता।

विध्यर्थवादयोस्तु स्वतो निराकाङ्क्षत्वाभावात् यथा पदैक-वाक्यता न तथाऽर्थवादयोर्विध्योर्मन्त्रयोर्वा सा भवति। एवं च विध्यर्थवादयोरप्याख्यातभेदसत्त्वेऽपि भिन्नप्रतीतिविषयानेकमु-ख्यविशेष्यराहित्यादेकवाक्यतायामपि मन्त्रयोः सा न भवति।

मन्त्रलिङ्गेन च तस्यैव स्वार्थस्य क्रतुसमवेतत्वकल्पनम्, यस्योपादेयत्वम्, यथा द्रव्यदेवतयोर्ग्रहणावेक्षणादीनां वा। पुरुषकृति साध्यत्वरूपमुपादेयत्वं स्वतः स्वव्यापारद्वारा वेति देवताया अपि मान्त्रवर्णिकत्वं यथोपपन्नम् एवं सम्यग्जरणस्यापि व्यापारद्वारा कृतिसाध्यस्य मान्त्रकवर्णिकत्वमुपपद्यते।

तस्मिन्नेवानुवाके मन्द्राभिभूतिरित्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यकृत्यसाध्यतृप्त्यादीनां तु न मान्त्रवर्णिकत्वम्। सम्यग्जरणं वमननिमित्तप्रायश्चित्तविध्यन्यथानुपपत्त्या तत्पर्यन्तमेव भक्षणं विवक्षितमित्यवगतत्वाद्यथा कल्पितं नैवं तृप्तिपर्यन्तं भक्षणमिति प्रमाणान्तरप्राप्तं प्रत्युत "अल्पं भक्षयती"ति विधानात् तदपर्यन्तमेव तत्प्राप्तमिति न स्वव्यापारविशेषकल्पनमिति सम्यग्जरणवैषम्यं तृप्त्यादेः सिद्धमिति न दोषः। सर्वथा सति संभवे विभज्य विनियोग एव मन्त्राणां लिङ्गवशेनेति सिद्धम्।

भक्षणानुवादकश्चायं भक्षणादिप्रतिपादनद्वारा तत्तप्रदानजन्यापूर्वार्थं वोतज्योतिष्टोमापूर्वार्थं वेति विचारणायां केचन मन्यन्ते प्रोक्षणादिकं व्रीहिपदोपस्थिततत्त्दुत्पत्त्यपूर्वार्थमिवायमपि स्वार्थभक्षणाद्युपस्थापितप्रदानजन्यापूर्वार्थमित्येव युक्तम्। अत एव"न्द्रपीतस्य नरांशसपीतस्ये"त्यादिपीतान्तपदमुपपद्यते। तत्रेन्द्रपीतशब्देना"ग्नेयं चतुर्धा करोती"त्यत्राग्नेयपदेनैन्द्राग्नस्येव नेन्द्राग्निपीतस्य ग्रहणं न वा तत्पुरुषसमासनिष्पन्नेव तेन ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणमिति॥

अस्मिन्मते मैत्रावरुणादिप्रदानाङ्गभक्षणस्यापीन्द्रप्रदानवि-

कृतित्वेन समन्त्रकत्वेन मित्रावरुणपीतस्येति तत्रोहोऽङ्गीकरणीयः। ऐन्द्रचमसहोमानन्तरं पुनरभ्युन्नयनेन मित्रावरुणादिभ्यो होमेन भक्षणे तु इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति पूर्वदेवताप्युपलक्ष्यते यदि इन्द्रादिपूर्वदेवतापनयो न प्रतीयते। यदि तु स प्रतीयते तर्हि स न लक्षणीयः। तत्र च प्रधानदेवतावाचकस्यैव तादृशशब्दस्योहेन पाठो नाप्रधानदेवताया इति प्रात्नीवतप्रदानाङ्गभक्षणे त्वष्टृदेवताया नोपलक्षणम्। एवं च पात्नीवतयाज्यामन्त्रप्रतिपाद्यत्रयस्त्रिंशद्देवानामपि न पत्नीवद्देवतया साकमूह इत्यादि सिद्धन्तोऽपि स्वीक्रियते॥

कल्पसूत्रकारा अपीममेव पक्षमनुमन्यन्ते। जैमिनिमतं तु नैकस्मिन्कर्मणि प्रदानानां प्रकृतिविकृतिभाव इति यदीन्द्रपीतपदं तत्पुरुषसमासान्तं स्यात्तर्हि प्रदानान्तराणाममन्त्रकमेव भक्षणं भवेत्, परन्तु इन्द्रपीतपदस्य बहुव्रीहिसमासत्वस्यैव युक्तत्वात् सर्वेषां भक्षणानां समन्त्रकत्वमेवेति नेन्द्रपीतस्योह इति सर्वत्र प्रदानेष्वेक एव मन्त्रः पठनीय इति॥

एवं च मन्त्रलिङ्गस्य विकृतिविशेषे बाधे ऊहेन मन्त्रपाठः। यदि तु एकक्रियाङ्गमन्त्रलिङ्गस्य क्रियान्तरे तदविकृतौ बाधस्तर्हि न तत्र मन्त्रपाठः, अबाधे तु सर्वार्थोऽयं मन्त्रो विनियुक्तः पठनीय इत्यादि सिद्धमिति लिङ्गस्यापि समाख्यादिसामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणापेक्षं तदनपेक्षं चाङ्गाङ्गिभावबोधकत्वं वर्तत इति श्रुत्या मन्त्रलिङ्गेन चाङ्गाङ्गिभावः॥

धेनुर्दक्षिणा इति वाक्यं न मन्त्रोऽपितु विधिरेव; अप्राप्ता-

र्थत्वात्। विधित्वं चास्य यद्यपि लिङाद्यभावान्न श्रौतम्; तथापि कल्प्यम्। तत्र च साध्यसाधनभावयोग्ययोः पदार्थयोः समानाधिकरणपदाभ्यां प्रतीतिस्तयोः शेषशेषिभावं विना नोपपद्यत इति विधित्वकल्पनायां वाक्यं निमित्तमिति समानाधिकरणपदद्वयसमभिव्याहारः स्वपदार्थयोरङ्गाङ्गिभावयोग्यतां पुरस्कृत्य धेन्वा ऋत्विगानतिं कुर्यादिति विधिकल्पनयाऽङ्गताबोधको भवतीति शेषशेषिभावे श्रुतिलिङ्गे इव वाक्यमपि प्रमाणम्। "उच्चैर् ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना, उच्चैर्निगदेने"त्यत्रापि वाक्यीय एव विनियोगोऽङ्गीकरणीयः। यत्र हि द्वितीयाविभक्त्योद्देश्यत्वं तृतीयाविभक्त्या विधेयत्वं वा स्पष्टमवगतं तत्रैव श्रौतो विनियोगः। उच्चैरित्यादौ तूच्चैष्ट्वस्य विधेयत्वबोधिका तृतीयाविभक्तिर्नास्ति। ऋक्साध्यकर्मणो धातुबोध्यस्योद्देश्यत्वबोधिका द्वितीयापि नास्तीति लेङ्गनिश्चयेऽपि विनियोगो योग्यतां पुरस्कृत्यैव कल्पनीयः। अन्यथा विनिगमनाविरहात् किमङ्गं किमङ्गीति निर्धारणासंभवादिति व्यर्थमेतादृशं वाक्यमापद्येत।

यद्यपि वाक्यस्यापि विनियोगप्रमाणता स्पष्टं सूत्रकारैर्नोपनिबद्धा; तथापि "उच्चैः ऋचा क्रियत" इत्यादौ श्रौतलिङ्गविनियोगाभावस्थले विचारविशेषकरणाद्वाक्यस्यापि पारिभाषिकस्य विनियोजकत्वमर्थात्सूचितमेव।

अत्र च वाक्यपदेनैकवाक्यत्वमर्थैकत्वापरपर्यायं विवक्षितम्। तच्च वाक्यं धेनुर्दक्षिणेत्यादौ एकस्य साध्यत्वमपरस्य सा-

धनत्वं च विनोभयोरपि साध्यत्वं साधनत्वं च नोपपद्यते इति सा-ध्यसाधनभावरूपविनियोगप्रमाणतामर्हति। एवं च पूर्वोत्तरसं-दर्भस्यैकवाक्यता तत्तदंशगतानां पदानां तदेकवाक्यता विरोधि-पदार्थबोधकत्वं विना नोपपद्यत इति विध्यर्थवादयोर्भिन्नविषयत्वे तदनुपपत्त्या तदुपपत्त्यर्थं विधौ अर्थवादे वा लक्षणादिकमङ्गीकृ-त्यापि समानविषयत्वं संपादनीयम्।

एवं च "अग्नेर् ऋग्वेदो वयोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद" इत्यर्थवादस्य "उच्चैर् ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः सा-म्ने"तिविधीनां चैकवाक्यता अर्थवादगत ऋग्वेदशब्दस्यर्ङ्मन्त्र-परत्वेन वा भवति उत विधिगतऋगादिपदानां ऋग्वेदादिपरत्वेन वेति विशयोऽत्र समापतति।

तत्र "न विधौ परः शब्दार्थः" इति न्यायात्तदविरोधार्थम-र्थवाद एव लक्षणा युक्ता। यद्यप्यर्थवाद उपक्रमस्थः; तथापि विधिशेषत्वादर्थवादस्य "गुणे त्वन्याय्यकल्पने"ति न्यायेनार्थ-वाद एव लक्षणा युक्तेति पूर्वपक्षिणो मन्यन्ते॥

सिद्धान्तिनस्तु अर्थवादस्याप्युपक्रमस्थस्यासंजातविरो-धिनः वेदपरत्वेनैव स्तुतिपर्यवसाने सति तदविरोधेन सत्यां गतौ विधावपि लक्षणाऽङ्गीकरणीयैव। अर्थवादेन वेदस्तुत्या वेदविधेस्तात्पर्यविषयत्वेऽवगते "सोमेन यजेत" इत्यादिवत् विधावपि लक्षणा न दोषाय। "न विधौ परः शब्दार्थ" इति न्यायस्य हि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराविरोधार्थमर्थान्तरपरत्वं नाङ्गीकरणीयमित्येवाशयः॥

वस्तुतस्तु नात्र लक्षणा – ऋगादिशब्दानां वेदेऽपि बहुतरप्रयोगेण निरूढलक्षणा शक्तिर्वा वर्तत इति जानीमः । अत्र पूर्वपक्षे सिद्धान्ते चोभयत्रैकवाक्यत्वं न विरुद्धमिति वाक्याविनियोजकत्वं नाभिमतमिति केचिदपरथाधिकरणशरीरं मन्यन्ते ॥

तत्र पूर्वपक्षः – अर्थवादस्य वेदविषयत्वात् वेधिर्मन्त्रविषयत्वाच्च नात्र विधिविनिर्णयो न वा विनियोजकत्वमिति। सिद्धान्तस्तु – विध्यर्थवादयोरुक्तविधयैकवाक्यत्वात् विधित्वविनियोजकत्वयोर्न विरोध इति। एवं चैकवाक्यतानिर्वाहार्थमेवात्रोपक्रमप्राबल्यस्योपपादनाद्यत्रैकवाक्यत्वं नापेक्षितं न वा संभवति तत्रोपक्रमप्राबल्यं न भवत्येवेत्युपसंहारप्राबल्यमपच्छेदाधिकरणसिद्धान्तितमुपपन्नमेव ॥

एतेन – "प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्च्छत् स पर्यदीर्यत, स एवं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् तन्निरवपत्, ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति, योऽश्वं प्रतिगृह्णाति, यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्निर्वपेदि"त्यत्रापि उपक्रमे दातुरिष्टेराम्नानात् तदेकवाक्यतापन्नोपसंहारेऽपि प्रतिगृह्णातिपदस्य प्रतिग्राहयतीत्यर्थमङ्गीकृत्य दातुरेवेष्टिराम्नायत इत्यपि – व्याख्यातम्। यथाचात्र ऋगादिपदस्य वेदेऽपि प्रचुरप्रयोगः न तथा प्रतिगृह्णातिपदस्य प्रतिग्राहयतीत्यर्थे स इति न पौनरुक्त्यम् ॥

तदिदं सिद्धं – "वेदो वा प्रायदर्शा"दिति न्यायेनो"च्चैर् ऋचा क्रियत" इत्यादौ ऋगादिपदस्य ऋग्वेदपरत्वमेव न तन्मन्त्रपर-

त्वमपि ।

तत्रेदं प्रंसगेन विचारयामः – "उच्चैर् ऋचा क्रियत" इत्यत्र क्रियत इति पदेन कोऽर्थः विवक्षितः ? किमुत्पाद्यत इति किं वा प्रयुज्यत इति । एकमेव कर्मैकस्मिन्वेदे उत्पाद्यते अपरस्मिन्वेदे प्रयुज्यते विनियुज्यते वेति हि दृश्यते । एवं चोत्पत्तिवेदस्वरो वोत प्रयोगविधिवेदस्वरो वेति संशये विध्यर्थवादयोरिवैकवाक्यतयैवोत्पत्तिप्रयोगविध्योः प्रामाण्याभावात् तत्र च वाक्यैकवाक्यताया एवाश्रयणात् प्रयोगविधिस्वर एवेति सिद्धान्तमाचार्या मन्यन्ते ॥

यद्यपि प्रयोगविधिरङ्गप्रधानैकवाक्यताधीनो न क्लृप्तः कोऽपि वर्तते, किंतु कल्प्य एव सः ; तथापि तत्प्रत्यासन्नविनियोगविधिवेदस्वर एव विवक्षित इत्यङ्गीकारात् न किंचिदप्यनुपपन्नम् । तत्र चैकस्मिन्वेदे उत्पत्तिः अपरत्र गुणार्थमाम्नानमिति निर्णयोऽङ्गबाहुल्यदर्शनेन करणीयः । सर्वथा च क्रियत इत्यनेन प्रयुज्यते विनियुज्यते वेत्यार्थौ विवक्षितः, नोत्पाद्यत इति सिद्धम् ॥

तत्र यथा साध्यसाधनभावयोग्यपदार्थबोधकपदद्वयसमभिव्याहाररूपपदैकवाक्यता विनियोगे प्रमाणम्, एवं वाक्यैकवाक्यताऽपि विनियोगे प्रमाणमेव । स्वार्थबोधेऽसमाप्तानां पदानामेकवाक्यता पदैकवाक्यता, स्वार्थबोधे समाप्तानां तु पदानां परस्पराकाङ्क्षैकवाक्यता वाक्यैकवाक्यता ॥

सा चाऽऽकाङ्क्षा एकस्य वाक्यार्थस्य किं प्रयोजनमित्यपरस्य

कथं कर्तव्यमिति च प्रयोजनेतिकर्तव्यताविषयिण्यवति सन्निहितं

फलवच्च यत्कर्म तस्याङ्गं किमपि यदि नावगतं तर्हि तदपेक्षित-स्याङ्गस्येतिकर्तव्यतारूपस्य येन वाक्येन समर्पणं क्रियते तयोरेव वाक्ययोर्वर्तते नेतरेषामितिकर्तव्यतात्वेनान्वययोग्यक्रियासमर्प-कवाक्यस्य फलवाक्येनैकवाक्यतां संपाद्य लिङ्गादिद्वारेण शेषशे-षिभावं गमयतीति वाक्यैकवाक्यताकल्पकं पारिभाषिकं प्रकरण-मपि अङ्गत्वे प्रमाणम् ॥

यथा – "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" "समिधो य-जती"त्यादीनां प्रकरणकल्पकवाक्यैकवाक्यतया प्रयाजादयोऽङ्गं दर्शपूर्णमासौ प्रधानमिति निश्चिनुमः। एवं च "समिधो य-जती"त्यादीनामपि न स्वतन्त्रफलादिकल्पनागौरवम् ॥

विकृतियागसन्निधिपठितानां तु क्रियाणां विकृतौ प्राकृता-ङ्गैरेव शान्तायामाकाङ्क्षायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयः प्रकरणेन न भवति। एवमपि स्वतन्त्रफलान्तरकल्पनागौरवभिया तादृश-प्रकरणकल्पकतया क्रमाभिधानं प्रमाणन्तरमपि विकृतौ उप-होमादीनामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयकल्पनाविधया विनियोजक-मिति जैमिनिराचार्यो मन्यते। इतिकर्तव्यतात्वेनान्वयश्च क्रि-याया एव न सिद्धरूपाणां मन्त्राणाम्। एवं च तेषामप्यङ्गत्वं क्र-तुसंनिधिपाठमहिम्ना क्रमाख्येनैव भवति।

यत्तु "बर्हिर्देवसदनं दामी"त्यादीनां प्रकरणेन दर्शपूर्णमास-संबन्ध इत्युक्तं तत्र तदुभयात्मकाङ्गत्वमात्रं न तूक्तविधमितिकर्त-व्यतात्वप्रकारकोपेक्षाविषयत्वमिति पूर्वमेवोक्तमिति न विरोधः।

तदिदं सिद्धं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणक्रमाभिधानैः पञ्चभिः प्र-

माणैरङ्गाङ्गिभावोऽवगम्यते। अवगतप्रधानाङ्गभावानां कर्मणां कर्तारः किं नियताः आहो अनियता इति संशयो हि आध्वर्यवादिलौकिकवैदिकसमाख्याधीनः। आध्वर्यवमिति यजुर्वेदस्य या समाख्या सा यजुर्वेदविहितकर्मसु अध्वर्युः कर्तेति गमयति। सा च समाख्या क्रमप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनयाऽङ्गत्वे प्रमाणमिति सिद्धं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याः षड् विनियोगप्रमाणानीति।

लिङ्गवाक्यादीनां श्रुत्यादिपूर्वपूर्वकल्पनयैव विनियोगे प्रमाणता उपजीव्यत्वेन श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः लिङ्गं वाक्यादिभ्यः वाक्यं प्रकरणादिभ्यः प्रकरणं क्रमसमाख्याभ्यां क्रमः समाख्यायाश्च प्रबल इति श्रुतिर्बाधिकैव, समाख्या वाध्यैव लिङ्गादिकं तु स्वपूर्वदृष्ट्या बाध्यं स्वोत्तरदृष्ट्या तु बाधकम्॥

अयं च बाध्याबाधकभावः एतेषां षण्णामपि प्रमाणानां परस्परं विरोध एव भवति नाविरोधे। स च विरोधो यथा एकस्य शेषस्य शेषिद्वये प्रमाणद्वयसत्त्वे, यथा ऐन्द्रीमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वे लिङ्गादैन्द्राङ्गत्वे च। एवम् एकस्मिन् शेषिणि शेषद्वयविनियोजकप्रमाणद्वयसत्त्वेऽपि भवति। यथा गार्हपत्यश्रुत्या ऐन्द्रीमन्त्रः आग्नेयः, लिङ्गादैन्द्रः॥

यत्तु वाक्यप्रकरणाभ्यां वैमृधप्रयाजयोरेकदर्शपूर्णमासाङ्गत्वं तत्तयोर्द्वारभेदादविरोधेनोपपद्यते इति द्वारैक्ये सत्येवायं बलाबलविभागः। ऐन्द्रीमन्त्रस्याग्नेयमन्त्रस्य च देवताप्रकाशनमेकमेव द्वारमिति विरोधात् श्रुत्या लिङ्गबाधेन गार्हपत्य एव विनियोग

इति युक्तम्। वैमृधप्रयाजयोस्तत्तदपूर्वं द्वारम्। न हि वैमृधापूर्वं प्रयाजापूर्वं चैकम्।

"अरुणया क्रीणाती"त्यादौ यद्यपि अपूर्वसाधनक्रयोपस्थित्यर्थं प्रकरणस्योद्देश्यज्ञानार्थं वाक्यस्य चापेक्षा वर्तते; तथापि श्रुतेरेव तत्र विनियोजकत्वं न वाक्यादीनामिति विनियोजकप्रमाणबलाबलविचारस्यैवात्र करणात् न तत्र प्रकरणाद्यनुसंधानं विरुद्धम्।

तत्र श्रुतिलिङ्गविरोधे "ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्युदाहरणं पूर्वमेव विवेचितम्॥

लिङ्गवाक्यविरोधे तु "स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि" "तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधः सुमनस्यमानः" इति मन्त्रयोरेकवाक्यतया समुच्चितस्य विनियोगो वाक्येन, लिङ्गेन विभज्य विनियोगो वेति संशये वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्रबलतया विभज्यैव विनियोगः। यद्यपि तस्मिन् सीदेति तच्छब्दमहिम्ना पूर्ववाक्यार्थोऽप्याकाङ्क्षितः; तथापि अर्थैकत्वस्याभावादर्थैकत्वे सति विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वस्यैवैकवाक्यताप्रयोजकत्वात् नात्र वाक्यप्रमाणस्यावसर एवेति मन्तव्यम्।

अत्र पूर्वपक्षः – विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वमात्रं वाक्यैकतायां प्रयोजकमिति प्रवृत्तः, सिद्धान्तस्तु अर्थैकत्वस्यापि तत्प्रयोजकत्वं मत्वेति विवेकः।

"इन्द्राग्नी इदं हविरजुषता"मित्यत्र तु इन्द्राग्नी इत्यस्य वि-

भागे साकाङ्क्षत्वमिवेदं हविरजुषतामित्याख्यातेनान्वययोग्यतयैकस्यैवाख्यातस्य श्रवणादर्थैकत्वमपि वर्तत इति दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्याप्यस्य मन्त्रस्यैन्द्राग्नपुरोडाशयागमात्राङ्गत्वम्, न तु आग्नेयाद्यङ्गत्वमपीति तत् वाक्यप्रकरणयोर्विरोध उदाहरणतामर्हति।

मन्त्राणां सिद्धरूपाणामप्यर्थप्रकाशनरूपक्रियाद्वारेतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो भवत्येव। "इदं हविरजुषतामि"त्यस्यापि प्रकृतदेवतावाचकशब्दाध्याहारेण तः साकमेवोच्चारणीयत्वात् अर्थप्रकाशनार्थत्वं वर्तत एव॥

यत्तु मन्त्राणां प्रकरणग्राह्यत्वं नास्तीत्युक्तं तज्जपमन्त्रादिविषयमिति भाट्टदीपिकायां व्यक्तम्।

एवं च सूक्तवाकानाम् अर्थप्रकाशनार्थानामपि न मुख्यप्रकरणग्राह्यत्वमिति यदुक्तं भाट्टदीपिकायां तत्पक्षान्तरमात्रमित्यन्यत्र विस्तरः। यदि तु सूक्तवाकानां न प्रकरणग्राह्यत्वं तर्हि वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे उदाहरणान्तरमेव वक्तव्यम्।

तच्च "संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपती"ति वाक्यात् वैमृधस्य पौर्णमास्यङ्गत्वमेव, न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति भाट्टदीपिकायामुदाहरणान्तरमुक्तम्॥

यत्तु भाट्टदीपिकायां प्रकरणस्यात्रेन्द्राग्नीपदेन दर्शपूर्णमासापूर्वसाधनलक्षणनिमित्तस्य न संभव इत्युक्तं तदपि युक्तमेव। अरुणयेत्यादिश्रुतिविनियोगस्थले हि श्रुतेरेव विनियोजकत्वं वा-

क्यप्रकरणयोरुभयोरपि उद्देश्यविशेषसमर्पकमात्रत्वादेकविषय-

त्वेनाविरोधात् युक्तमिदं वाक्यप्रकरणयोर्विरोधेऽप्युदाहरणमिति तु परे मन्यन्ते। सर्वथा तु वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे वाक्यमेव विनियोजकमिति सिद्धम् ॥

अत्र वाक्यप्रकरनविरोधोदाहरणद्वयेऽपि वाक्येन दर्शपूर्णमासैकदेशाङ्गत्वं प्रकरणेन तूभयाङ्गत्वमिति वाक्येन प्रकरणस्य नात्यन्तिको बाधः, किंतु अंशविशेष एव बाधः। सर्वात्मना वाक्येन प्रकरणबाधस्तु द्वादशोपसदां प्रकरणेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वे प्रसक्ते वाक्येन तद्बाधात् द्वादशाहाङ्गत्वेनेति। तत्रोदाहरणं "तिस्र एव साहस्योपदसो द्वादशाहीनस्ये"ति वाक्यमेवेति मन्तव्यम्। द्वादशाहीनस्येत्यत्राधीनपदं हि क्रतुसमूहवाचि, न तु हीनोऽहीन इति नञ्समासेन सर्वाङ्गपूर्णज्योतिष्टोमपरम्। अन्यथा हि उपसदां त्रित्वस्य द्वादशत्वस्य च विकल्पे "तिस्र एव साह्नस्ये"ति एवकार इव प्रकरणेन तिसृणां द्वादशानां वोपसदां ज्योतिष्टोम एव निवेशोपपत्त्या साह्नाहीनपदे अपि वितथे भवेताम्। अतः प्रकरणाबाधेन वाक्येनैवात्र विनियोग इति भाष्यकारः ॥

वार्तिककारास्तु – नात्र प्रकरणवाक्ययोर्विरोध एव। द्वादशाहीनस्येति वाक्यं हि न विधिः, किं तु "तिस्र एव साह्नस्योपसदः" इत्यस्यार्थवादः। अत एव द्वादशाहप्रकरणे उपसदां द्वादशत्वविधानमपरं सार्थकं भवतीति मन्यन्ते ॥

एतन्मते तु वाक्येन प्रकरणस्यात्यन्ताबाधे "युवं स्थ स्वर्पती इतिद्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्या"दिति द्वियजमाननिमित्तकत्वेन विहितस्य प्रतिपन्मन्त्रस्य एकयजमानके ज्योतिष्टोमे प्रक-

रणेन प्रसक्तस्य द्वियजमानककुलायाहीनादौ वाक्येन विनियोग इत्युदाहरणान्तरमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

इदमुदाहरणमपि भाष्यकाराणां संमतमेव ॥

"जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति" इति पत्नीसंयाजप्रकरणे तु पश्ववयवजाघन्या अङ्गत्वेन विधानं, न तु तस्मिन् निमित्ते उद्देश्ये वा पत्नीसंयाजानां विधानमित्यापणस्थेन तदानीं संपादितेन तेन पत्नीसंयाजोऽनुष्ठातुं शक्यते । न हि निमित्तोद्देश्ययोरिव विधेयस्य प्राप्तिरपेक्षितोपपन्ना वेति नात्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोधः ॥

एवं सति संभवे वाक्येन प्रकरणस्य न बाधः, अन्यथा तु स इति "दीर्घसोमे संतृद्ये धृत्यै" इति विहितस्य संतर्दनस्यापि प्रकरणाविरोधेन ज्योतिष्टिमाङ्गत्वमेव ॥

इष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वेन सोमद्रव्यकत्वेन च दीर्घसोमपदस्य ज्योतिष्टोमोऽर्थो भवितुमर्हत्येव ।

अत्र च दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इति उक्थ्यादिसंस्थान्तरयुक्ते ज्योतिष्टोमे सोमस्य यावदपेक्षं ग्रहणीयत्वेन दीर्घत्वेन दीर्घश्चासौ सोमश्च दीर्घसोम इति वा षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयपक्षावपि प्रकरणाविरोधसंपादनार्थं भाट्टदीपिकायां व्यवस्थापितौ । तथा च नात्रापि प्रकरणाविरोधः इति भाष्यकारः ॥

वार्तिककारस्तु – अग्निष्टोमातिरिक्तविवृद्धस्तोमकविकृतावेव निवेशः । अयमाशयः – सोमग्रहणविवृद्ध्यादीनि संस्थाङ्गमेव न ज्योतिष्टोमाङ्गम् । अतः प्रकरणबाधेन वाक्येनैवात्र विनियोग इति मन्यते ।

एवं च वचनात् दीर्घसोमत्वं अग्निष्टोमातिरिक्तस्थानामेव वर्तते नान्येषामिति संतर्दनं विकृतावेव निविशते न तु प्रकरणोपस्थितेऽपि ज्योतिष्टोमे ॥

इदं च वाक्यं द्विविधम् आरभ्याधीतं चेति । तत्र अनारभ्याधीतम् आरभ्याधीतात् दुर्बलम् । यथा प्रकृतौ पाञ्चदश्यावरुद्धायाम् अनारभ्याधीतसाप्तदश्यस्य न निवेश इति । "न प्रथयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्" इति निषेधे यदि प्रथमयज्ञपदस्य ज्योतिष्टोमोऽर्थः तर्हि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं प्रवर्ग्यस्य भवत्येवेति प्रकृते प्राकरणिकप्रवर्ग्यनिषेधस्यानारभ्याधीतप्रवर्ग्यविधेश्च भिन्नविषयत्वात् न विरोधः । तथा च सत्यां गतौ लिङ्गेन यथा वाक्यादीनां न बाधः यथा च न श्रुत्या लिङ्गस्य स एवं वाक्येनापि प्रकरणस्य स नास्त्येव ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातेन "पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि सः" इति वाक्येन विहितं पूषभागपेषणं कथमपि दर्शपूर्णमासयोरन्वयायोग्यमिति गत्यन्तराभावात् पेषणस्य प्रकरणबाधेन पूषयागाङ्गत्वेमेवेति वाक्येन प्रकरणस्य तत्र बाध एव ॥

स च पूषभागः चरुरेव, न तु पुरोडाशादिकं पशुहृदयादिकमपि वा ॥

यथाच पेषणेऽपि चरोराकारो न विनश्यति नैवं तेन पुरोडाशाद्याकारोऽपि न विनश्यतीति न दोषः ॥

अत्र भागपदार्थो यथा व्यवस्थितश्चरुरेव, तथा पूषयागोऽपि

केवलपूषयाग एवात्र विवक्षितः, न तु इन्द्रपूषादियागोऽपीति

सिद्धमिदं वाक्यस्य प्रकरणेन विरोधे प्रकरणबाधकत्वमिति ॥

तत्र वाक्यं प्रकरणाद्यविरोधेन सति संभवेऽन्यथा तद्बाधेनेव प्रकरणमपि स्थानाद्यबाधेन सति संभवेऽन्यथा तद्बाधेन विनियोजकम्। यथाङ्गिषेचनीयसभिन्नधिपठितानामक्षविदेवनादीनां राजसूयाङ्गत्वमेव न त्वभिषेचनीयाङ्गत्वम् ॥

विकृतिसन्निधिपठितानामुपहोमादीनां क्रियारूपाणामपि विकृतीनां प्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात् तदितिकर्तव्यतात्वेनान्वयो नोत्थिताकाङ्क्षा भवति, किन्तूत्थाप्याकाङ्क्षैवेति तेषां स्थानेनैव विनियोगः।

अनिवृत्तायामेवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां येषामन्वय उदुम्बरत्वादीनां तेषां वैकृतानामपि क्रियासंबन्धेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वययोग्यतां प्रकरणेनैव विकृतावपि विनियोगः। एवं स्थानसमाख्ययोरपि स्थानेन समाख्याया बाधो द्रष्टव्य इति न्यायप्रकाशादिषु सर्वत्र बहु विस्तृतोऽयं विषयः ॥

विस्तरभयादुपरमन्तो वयमत्रेदमुपपादयामः यत् पूर्वमीमांसाशास्त्रेऽधिकरणानां सर्वेषामप्यन्यादृशः संबन्धो वर्तते। तेषामधिकरणानां पूर्वपक्षन्याया अपि सिद्धान्तन्यायाविरोधेन कुत्रचन विषयवाक्ये योज्यमाना निश्चायका भवन्त्येव। तत एव सूत्रकाराः पूर्वपक्षमपि तत्र तत्र सूचयन्ति, भाष्यकारादयः पूर्वपक्षमपि अधिकरणावयवयमभिप्रयन्ति। एते च न्याया वैदिकवाक्येष्विव लौकिकवाक्येष्वपि धर्मविषयेषु मन्वादिकृतेष्वर्थनिर्नयार्थं योजनीयः। न्यायनुमता एव स्मृतयो धर्मप्रमाणमिति

कुत्र कुत्रचन न्यायविरुद्धाः स्मृतयोऽप्रमाणमेव भवन्ति। व्यक्तमिदं भाट्टदीपिकायां कल्पसूत्राधिकरणे। यथाचाऽत्र तृतीयाध्यायगतनिवीताधिकरणान्तस्य भागस्य सम्यगेव सङ्गतिरेवमुपरितनस्यापि भागस्य सा समस्त्येव। तथापि साऽवसरान्तरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते। संप्रति प्रारब्धमिमं ग्रन्थविभागमत्रैव समापयामः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपञ्चापगेशशास्त्रिचरणानां शास्त्ररत्नाकरश्रीवेंकटसुब्बशास्त्रिपादानां चान्तेवासिनो वेदान्तविशारदमहामहोपाध्यायाऽनन्तकृष्णशास्त्रिणः कृतिषु मीमांसाशास्त्रसारः समाप्तः ॥